MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor: 6.91

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 6, Vol.I, Special Issue-XXX, 26 May 2021

भगवान गौतम बुध्दांचे विचार

Editor : Dr. Dharampurikar Bhalchandra Vaijanathrao

Address for Correspondence
Mrs. Pallavi Laxman Shete
Editor in Chief : Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Reffered)
Principal, Sanskriti Public School, Nanded (MH, India) Email : shrishprakashan2009@gmail.com
Dr. Rajesh G. Umbarkar
House No. 624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (Kh.) Nanded - 431605 (India - Maharashtra)
Email - umbarkar.rajesh@yahoo.com, shrishprakashan2009@gmail.com Mob. No. 9623979067
Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International Contacts only + 91-8857894082)

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed) Year - 6, Vol. I, Special Issue-XXX, 26 May 2021

G Pay PhonePe BHIM 9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
C/o. R.G. Umbarkar, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir,
Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)
Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com
shrishprakashan2009@gmail.com
Siddhi Prakashan
ISSN 2454-7905

पुस्तकासाठी ISBN (National) नंबर उपलब्ध आहेत. तसेच एम.फिल. व पीएच.डी संशोधनाची पुस्तके छापून मिळतील.

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: **6 . 91**

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I   Special ISSUE - XXX   Year – 6   26 May 2021

SPECIAL ISSUE FOR

भगवान गौतम बुध्दांचे विचार

Special Issue Editor by

Dr. Dharampurikar Bhalchandra Vaijanathrao

Dept. of Political Science

N. S. B. College, Nanded.

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskrti Public School, Nanded. (MH. India) Email: Shrishprakashan2009@gmil.com

Director : Mr. Tejas Rampurkar

(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence : House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India -Maharashtra) **Email:** Shrishprakashan2009@gmil.com umbarkar.rajesh@yahoo.com **Mob. No:** +91-9623979067 **Website: www.wiidrj.com**

Worldwide International Inter Disciplinary Research
(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by
Anupam Printers, Nanded.

Cost: Rs. 300/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. S.V. Shivanikar Principal N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Deepak Dwarkadasrao Bachewar** **Associate Professor** Vasantrao Naik College, Vasarni, Nanded- (MH., India.)
Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Suhas Pathak** Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr.Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology,Winston Salem, NC, USA.	**Dr. Sachin G. Khedikar** Principal & Professor,Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttrakhand 246174 (India.)	**Dr. Mayuresh M. Rampurkar** Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Kulkarni J. N.** Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	**Dr. Suman K. S.** Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	**Dr. Baswaprabhu Jirli** Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	**Dr. Chandan Bora** Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	**Dr. Mangesh W. Nalkande** Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	**Dr. M.B. Kulkarni** Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	**Prof. K. Varalaxmi** Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	**Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni** Head,Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. U. D. Joshi** Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	**Dr. Sanjay S. Pekamwar** School of Pharmacy, SRTM University, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	**Dr. Shashikant B. Dargu** Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Subhash T. Pandit** Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	**Dr. Vinay D. Bhogle** Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	**Dr. Sharada Bande** Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr.Kamble Ratnakar Ramrao Associate Professor, Dept.of Economics, Sharda Mahavidyalaya, Parbhani(MH., India.)	**Dr. Gananjay Y. Kahalekar** Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	**Dr. Sudhir Kokare** Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Ashish Divde** Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	**Dr. Anand R. Ashturkar** Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	**Dr. Karale Nagesh Baburao** Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Jeevan Pimpalwadkar** (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	**Dr. Rajendr Jadhav** Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	**Dr. Jayanth Chapla** Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

1. COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: ____________

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Nanded.

Subject: Submission of the article with the title ……………………………………………

……………………………..……………………………………………………………...…….

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor itis under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors
Designation:
Affiliation with full address & Pin Code:
Residential address with Pin Code:
Mobile Number (s):
Landline Number (s):
E-mail Address:
Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold.All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN - 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Nanded.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We ……... the author/authors of the paper titled……………………………………………………………………………….. ……authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed)

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed Referred) against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name	: ………………………………………………………………………………..
Official Address	:………………………………………………………………………………..
	………………………………………………………… Pin ……………………..
e-mail id	:………………………………………………………………………………..
Mobile and Phone No.	: ………………………………………………………………………………..
Signature of the Author(s)	: ………………………………………………………………………………..

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No.624 - Bela Nagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India -Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 **Email :**umbarkar.rajesh@yahoo.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full :____

2. Nationality: ____________________

3. Address for Correspondence: ______________________________

____

____

Phone (STD code): ____________________ Mobile No : ____________________

4. Name of the College/Employer : ______________________________

____

5. Present Position/Designation: ______________________________

6. Email Address: ______________________________________

Date: (Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	**Rs. 1500**	**$ 150**
Institutional	**Rs. 1500**	**$ 150**

<u>Director</u> : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs.Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India**,**Branch – Taroda Naka Dist**. NANDED. (MH., India.)
IFSC Code : **SBIN0016667**
Branch Code : 16667
Account Number : **20286425949**

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	**A BRIEF STUDY OF GAUTAMA BUDDHA AND HIS TEACHING ON FOUR NOBLE TRUTH**	**Dr. Shyamal Chandra Sarkar**	01
02.	**A CONTEMPLATION ON BUDDHIST PHILOSOPHY**	**Prof. Dr. Premchand Gundu Gaikwad**	06
03.	**बौद्ध धर्म और सामाजिक परिवर्तन**	डॉ जयश्री त्रिवेदी डॉ ममता धाकड़	10
04.	**समकालीन दौर में बुद्ध के अष्टांग मार्ग की प्रासंगिकता'**	यस. इरफान बाशा	15
05	**महात्मा बुद्ध का अश्वघोष पर प्रभाव**	डॉ. वीरेन्द्र कुमार जोशी	22
06.	**गौतम बुद्धांची विचार प्रणाली**	**प्रा. डॉ. सुहास दुर्गादास पाठक**	26
07.	**गौतम बुद्ध एक सिंहावलोकन**	प्रा. अमोल दीपकराव धुळे	31
08.	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राज्यघटनेच्या माध्यमातून देश बौद्धमय कसा केला.**	प्रा. डॉ. संजय उत्तम बेंद्रे	36
09.	**बौद्धधर्म स्थापनेमागील पार्श्वभूमी**	प्रा. निशांत दिनकर खाबडे	40
10.	अष्टांगिक मार्ग - मानवतावादी विचार	**प्रा. सौ. स्वामी संगीता सदानंद**	42
11.	गौतम बुद्ध -अष्टांगिक मार्ग	शारदा किशन धामणगांवकर प्रा.नामदेव गेनबा खरात	46
12.	**डॉ.बाबसाहेब आंबेडकर आणि बौद्ध धर्म**	डॉ. जयदेवी पवार	49
13.	गौतम बुद्धांचा जीवन परिचय	**प्रा. डॉ. नवनाथ गोविंदराव अडकिणे**	54
14.	संपुर्ण मानव जातीचे कल्याण साधणारे विचार	**प्रा. श्रीमती कांबळे बकुल भगवानराव**	60
15.	**स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा : केसमुत्तिसुत्त**	प्रा.डॉ. बालाजी मारूती गव्हाळे	67

16.	**भारतीय मृदू राजनय (Soft Diplomacy) आणि बौद्ध तत्वज्ञान**	डॉ. सचिन एस. वेरुळकर	72
17.	गौतम बुद्धांचे धार्मिक व सामाजिक विचार	डॉ. गजानन बापुराव ठाकरे	78
18.	**“मनः स्वास्थ्याचा अनुपममार्ग : बुद्ध प्रणीत विपश्यना ध्यान पद्धती”**	**श्रुती अय्यर**	84
19.	‘‘गौतम बुद्धांचे विचार’’ ‘मानव जातीच्या उन्नती विषयक विचार’	Ms. Swati Ramchandra Mithbavkar	91
20.	महात्मा गौतम बुध्द और उनके अंष्टांग मार्ग	डॉ. अशोक तुकाराम जाधव	94
21.	भगवान गौतम बुद्ध के अनमोल विचार	**सौ. पृल्लवी शेटे** **डॉ. राजेश गं. उंबरकर**	96

A BRIEF STUDY OF GAUTAMA BUDDHA AND HIS TEACHING ON FOUR NOBLE TRUTH

Dr. Shyamal Chandra Sarkar
Assistant Professor,
Dept. of Philosophy, Pramathesh Barua College, Gauripur, Assam

ABSTRACT:

Gautama Buddha was born about the middle of the sixth century B.C. His original name is Siddhartha. The term 'Buddha,' which means the 'awakened one,' came to be applied to him afterwards, as a sign of the enlightenment which he had succeeded in acquiring and by which he woke to a sense of fact from the dream of life. His father's name is Suddhodana, and mother's name is Maya. Gautama Buddha's mother died seven days after his birth. He married his cousin Yasodhara, and had a son, whose name is Rahula. Gautama Buddha was disturbed by the transience and uncertainty of life, and became keenly conscious of the black depths in which multitudes of human beings perish in darkness and sin. He started meditation under a banyan tree on a bed of grass seven weeks. Under this Bodhi-tree a new light broke upon his mind, and he became fully enlightened (Buddha). The teachings of Buddha are to be found in the three *Pitakas* or Baskets of the law which constitute the Pali canonical literature.

Buddha was not a metaphysician, but an ethical teacher and reformer,. The message of his enlightenment points to man the way of life that leads beyond sufferings. The Four Noble Truths of Buddha are: (i) Life in the world is full of suffering. (ii) There is a cause of this suffering. (iii) It is possible to stop suffering and (iv) There is a path which leads to the cessation of suffering (duhkha, duhkha-samudaya, duhkha-nirodha, duhkha- nirodha-marga).

KEY WORDS: Introduction of Buddhism, Brief History of Buddhism, Four Noble Truths i.e. Life in the world is full of suffering, There is cause of suffering, It is possible to stop suffering, There is a path which leads to the cessation of suffering.

INTRODUCTION:

Early Buddhism has to be distinguished from the later, which grew up together with the Brahminical systems long after Buddha had taught. We shall defer the consideration of the latter to the next Part dealing with the system, and shall confine ourselves to the former, which is now variously styled as 'Pali Buddhism,' 'Canonical Buddhism,' 'Southern Buddhism' and 'Theravada' (i.e. Sthavira-vada, 'the doctrine of the elders'). The founder of this great creed was born about the middle of the sixth century B.C. His name was Siddhartha and he belonged to the ancient family of Gotama or Gautama. The title of 'Buddha,' which means the 'awakened one,' came to be applied to him afterwards, as a sign of the enlightenment which he had succeeded in acquiring and by which he woke to a sense of fact from the dream of life.

It is enough to say that he was born in an aristocratic family at or near Kapilavastu on the lower slopes of the Himalayas and was a young man of about thirty years when he renounced the world and left the palace for the forest in quest of truth. The immediate cause of the renunciation was the thought of suffering which he saw afflicted mankind as a whole. In conformity with the spirit of

the times in which asceticism was the rule of serious life,[1] Buddha betook himself at first to severe penance; but, not meeting with success in that direction, he began a fresh course of self-discipline characterized by less rigour. In this second endeavour, truth at last flashed upon him in regard to the nature of suffering and the means of eradicating it; and, true lover of mankind that he was, he did not spend the rest of his life in the forest in a mood of self-sufficiency, but quickly returned to the abodes of men and began the long and noble work of spreading among the people a knowledge of the truth which had brought him illumination and freedom.[2]

OBJECTIVES OF THE STUDY:

The objectives of the study are:

(i) To attempt to reveal the introduction of Buddhism.

(ii) To attempt to explain brief history of Gautama Buddha.

(iii) To attempt to reveal the Four Noble truth of Gautama Buddha.

METHODOLOGY:

The method of the present study is analytical in nature which is based on the primary and secondary sources. Secondary sources contain books, journals, leaflet, data collection from website documents published from research institutes. Books, particularly on the Buddhism are supplied a greater source of information.

Primary data collected by the meeting of some social workers and also in interview with renowned persons helped fruitful analysis and authenticity of the topic. Secondary datas are mainly applied in this topic.

BRIEF HISTORY OF GAUTAMA BUDDHA:

In contrast to the Upanisads, which are the work of many minds, Buddhism is the creed of a single individual. The name of "Buddha," the knower, the enlightened, is that by which Gautama, the wandering preacher, is known to his disciples and through them to the world.[3] He was born *circa* 567 B.C. His own name is Siddartha, or he who has accomplished his aim; his family name Gautama, his father's name Suddhodana, and mother's Maya. He was the heir to the Sakys kingdom, and was brought up in Kapilavastu, the capital of the Sakyas, by the second wife of Suddhodana, Mahayapati, and Gautama's mother having died seven days after his birth. It is said that at the age of 16, he married his cousin Yasodhara, and had a son, by name Rahula, who became later his disciple. Early enough the burden and mystery of this unintelligible world pressed upon him with great force. He was much disturbed by the transience and uncertainty of life, and became keenly conscious of the black depths in which multitudes of human beings perish in darkness and sin. "The story of the four signs which Gautama met on the road of Kapilavastu, the aged man bowed down by years, the sick man scorched by fever, the corpse followed by mourners weeping and tearing their hair and the mendicant friar, points the moral that the misery of the world left a sting on his sensitive nature."[4]

"Impressed by the emptiness of the things of sense, he renounced the ease, power and wealth of the palace to meditate on the eternal." Gautama left his home and adopted an ascetic's life. He

---

[1] Hiriyanna, M., Outlines of Indian Philosophy, 1994, Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, Delhi-07,P. 133 & It is recorded of one Ajita Kesa-Kambalin, an ascetic teacher of the period, that he used to wear a garment of human hair—'the worst of all garments, being cold in winter and warm in summer.'

[2] Hiriyanna, M., Ibid. P.p. 133-134

[3] Buddha means the enlightener, and is a common name applied to many in India. It is a term like Christ which means the anointed.

[4] Radhakrishnan S., Indian Philosophy, Vol-I, 1997, Oxford University Press, Calcutta, P. 347

made this great renunciation at the age of twenty nine. "Gautama went with five faithful friends to a solitary spot in the jungles of Uruvela and there gave himself up to fasting and other bodily mortifications of the most severe type, seeking peace of soul through the fervor of asceticism. He could not gain any solace from it, for the truth was as far off as ever."

"After full six years of intense ascetic discipline Gautama became convinced of the futility of the method. The emptiness of wealth, the wisdom of the schools and the austerity of asceticism were all weighed in the balance and found wanting." He began a fresh course of self-discipline characterized by less severity and seated under a banyan tree (famous Bo- tree near Gaya) on a bed of grass, Gautama remained facing the east, steadfast and immovable, with his mind fixed to purpose that he would not stir from the seat until he had attained supreme and absolute wisdom. He remained seven weeks under the tree. Here under this Bodhi-tree, in one of his deeply meditative moods, a new light broke upon his mind, and he became fully enlightened (Buddha). The object of his quest was in his possession. Gautama did not remain content with his personal illumination, but decided to teach the way to it to others also. His first disciples were the five ascetics who had earlier parted from him, and were at that time in a place known as Saranatha, near Varanasi. [5]

Buddhism was ushered into existence by a distinguished son of India, a prince of the Sakya clan, in the sixth century B.C. To understand the exact significance of Gautama Buddha's teaching, it is necessary to know the philosophic and religious position of India during him time. It is known through the *Tripitak* books that in Buddha's time and before him the discussion of self, world other world, sins, liberation etc., were common. Brahmanical hierarchy was so well- organized that the existence of any philosophic or religious view outside thwe Brahmanic fold was almost impossibility. Still, about the sixth century B.C. an opposition to Brahmanism gained its momentum and it was Buddha who laid the corner stone for such a revolt.[6] Dr. S. Radhakrishnan's most mature opinion on this point is summarized in the following statements: 'The Buddha did not feel that he was announcing a new religion. He was born, grew up, and died a Hindu. He was restating with a new emphasis the ancient ideals of the Indo-Aryan civilization.[7]

The teachings of Buddha are to be found in the three *Pitakas* or Baskets of the law which constitute the Pali canonical literature. They are *Suttapitaka* containing the sermons with parables, *Vinaya* pitaka dealing with rules of conduct, and *Abhidhamma* pitaka which deals with problems of philosophical interest. All these canonical works were compiled and completed before 241 B.C. when the third council of the Buddhists was held.[8]

Prince Siddhartha has gone, but the Buddha remains. The Four Noble Truths and the Noble Eightfold Path have a meaning for us even today. The Enlightenment which dawned upon the mortal Siddhartha and transformed him into the immortal Buddha, serves us even today. The Dharma-chakra, the Wheel of the Law, first turned by the Buddha at the deer park in Sarnath still revolves.[9]

FOUR NOBLE TRUTH OF BUDDHA:

Buddha was primarily an ethical teacher and reformer, not a metaphysician. The message of his enlightenment points to man the way of life that leads beyond sufferings. When any one asked

---

[5] Sanyal, Jagadiswar, Guide to Indian Philosophy, 1989, Sribhumi Publishing Company, Culcutta-9, P. p. 109-110

[6] Saratchandran, K., A Critical Study of Indian Philosophy, 1967, P.87

[7] Joshi, Lal Mani, Brahmanism Buddhism & Hinduism, 2007, Critical Quest, New Delhi-47, P.6

[8] Sanyal, Jagadiswar, Ibid, P.111

[9] Sharma Chandradhar, A Critical Survey of Indian Philosophy,1991,Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd. , Delhi- 28, P. 69

Buddha metaphysical questions as to whether the soul was different from the body, whether it survived death, whether the world was finite or infinite, eternal or non-eternal, etc., he avoided discussing them. Discussion of problems for the solution of which there is not sufficient evidence leads only to different partial views like the conflicting one-sided accounts of an elephant given by different blind persons who touch its different parts.[10] Buddha referred to scores of such metaphysical views advanced by earlier thinkers and showed that all of them were inadequate, since they were based on uncertain sense-experiences, cravings, hopes and fears.[11] Such speculation should be avoided, Buddha repeatedly pointed out, also because it does not take man nearer to his goal, viz. Arhatship or Vimutti, the state of freedom from all suffering. On the contrary, a man who indulges in such speculation remains all the more entangled in the net of theories he himself has woven.[12] The most urgent problem is to end misery.

Instead of discussing metaphysical questions, which are ethically useless and intellectually uncertain, Buddha always tried to enlighten persons on the most important questions of sorrow, its origin, its cessation and the path leading to its cessation. Because, as he puts it: "This does profit, has to do with fundamentals of religion, and tends to aversion, absence of passion, cessation, quiescence, knowledge, supreme wisdom and nirvana."[13]

The essence of Buddha's enlightenment which he is eager to share with all fellow-beings, are come to be known as the Four Noble Truths (catvari arya-satyani). They are: (i) Life in the world is full of suffering. (ii) There is a cause of this suffering. (iii) It is possible to stop suffering and (iv) There is a path which leads to the cessation of suffering (duhkha, duhkha-samudaya, duhkha-nirodha, duhkha- nirodha-marga).

(i) **Life in the world is full of suffering (** Duhkha**)**: Life is full of misery and pain. 'Birth is attended with pain; decay is painful; disease is painful; death is painful. Union with the unpleasant is painful, painful is separation from the pleasant; any craving that is unsatisfied, that too is painful. In brief, the five aggregates (Body, feeling, perception, will and reason) which spring from attachment are painful. The cause and conditions of individuality are painful. Sensual pleasure is transitory and followed by pain. 'Sorrow comes from merriment. Fear comes from merriment.' The loss of objects of sensual pleasure leads to sorrow. The world is completely unsubstantial, void of being and perpetual becoming. It is afflicted with death and decay, and full of suffering.[14]

(ii) **There is cause of suffering** (Duhkha-samudaya): This second Noble Truth pertains to the causes of sufferings. Everything has a cause. Nothing comes out of nothing. *Ex nihilo nihil fit* is the maxim of Aristotle. The occurrence of every phenomenon depends upon its causes and conditions. Everything in this world is conditional, relative, limited. Suffering being a fact found in an experience, it must have a cause and this cause must depend on some conditions. Desire, the motivating force sustaining the cycle of birth and death, is the fundamental cause of sorrow. This desire is of three types—(i) Sex desire—for sexual pleasure (ii) Life desire—for

[10] For this parable vide Rhys Davids, Dialogues of Buddha, 1, pp. 187-88; Udana, VI.4. & D.M., Datta; S.C.Chatterjee,An Introduction of Indian Philosophy, The University of Calcutta,P. 117

[11] Brahma-jala-sutta, op. cit., pp. 52-55

[12] Ibid., P. 44

[13] Majjhima-nikaya-sutta, 63 (Warren, P. 122).

[14] Sinha Jadunath, Outlines of Indian Philosophy, Central, Calcutta-26, P.80

life (iii) Wealth desire—for worldly wealth. These causes of sorrow have been explained by Buddha in his theory of dependent origination.[15]

(iii) **It is possible to stop suffering (**duhkha-nirodha): Everything arises depending on some causes and conditions, therefore, if these causes and conditions are removed the effect must also cease. The causes being removed, the effect ceases to exist. Everything being conditional and relative is necessarily momentary and what is momentary must perish. That which is born must die. Production implies destruction.[16]

(iv) **There is a path which leads to the cessation of suffering** (duhkha- nirodha-marga): the four noble truth is the way to the extinction of suffering. It is the eight fold path : (i) Right Belief, (ii) Right Resolve, (iii) Right Speech, (iv) Right Conduct, (v) Right Livelihood, (vi) Right Effort, (vii) Right Mindfulness, and (viii) Right Concentration. When the four noble truths are grasped, and craving or will-to-live is extirpated, there is no more birth. The four noble truths are suffering, the origin of suffering, the destruction of suffering, and the eightfold way of destruction of suffering. The eightfold path consists of moral conduct, concentration, and insight. It leads every aspirant to the complete extinction of suffering.[17]

The foundation stones of Buddhist philosophy are Four Noble Truths and they also reflect the entire cycle of Gautama Buddha's spiritual life originated in consciousness of suffering while the consummation was the discovery of means of escaping suffering. Moreover, it should be made clear that though Buddha might not have directly taught anyone to lead the life of a recluse and run away from his relations, yet being almost sure of the fact that without being a recluse the aim could not be easily achieve, the followers of the Buddha decided to become mendicants and follow the example of Buddha himself who had become a mendicant and had run away from his relations to find out the remedy of suffering.

REFERENCES:

1. Datta,D.M , Chatterjee,S. C.,An Introduction of Indian Philosophy, The University of Calcutta
2. Hiriyanna, M., Outlines of Indian Philosophy,1994, Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, Delhi-07
3. Joshi, Lal Mani, Brahmanism Buddhism & Hinduism, 2007, Critical Quest, New Delhi-47
4. Radhakrishnan S., Indian Philosophy, Vol-I, 1997, Oxford University Press, Calcutta
5. Sanyal, Jagadiswar, Guide to Indian Philosophy, 1989, Sribhumi Publishing Company, Culcutta-9
6. Sharma Chandradhar, A Critical Survey of Indian Philosophy,1991,Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd. , Delhi- 28
7. Sinha Jadunath, Outlines of Indian Philosophy, Central, Calcutta-26
8. Saratchandran, K., A Critical Study of Indian Philosophy, 1967

[15] Saratchandran, K., Ibid., P. p. 70-71
[16] Sharma Chandradhar, Ibid., P. 72
[17] Sinha Jadunath, Ibid., P. p. 81-82

A CONTEMPLATION ON BUDDHIST PHILOSOPHY

Prof. Dr. Premchand Gundu Gaikwad
Head of the Department (History),
Rayat Shikshan Sanstha's Arts and Commerce College, Madha, District Solapur

ABSTRACT:

Buddhist Philosophy is very vast and it is related to the numerous thoughts and philosophical systems. The Buddhist philosophy is related to the philosophical investigations and systems of inquiry. This literature is an attempt to introduce to Buddhism philosophy. The conclusion of the present article has discussed authors' personal reflections while contemplating on Buddha's philosophy.

INTRODUCTION:

Buddha was a great spiritual devotional person in the history of religions. He was a prince with all luxury and comforts, who renounced the comforts of a kingdom to seek real happiness and solace. He realized the mirage of the world, in the bliss of nirvana and spent the remainder of his life teaching and his philosophy others how to escape the endless cycle of birth and death. Buddhism is known as a way of practice and spiritual improvement leading to insight into the true nature of life. According to Buddhist philosophy the practice like meditation is the means of transforming oneself with a view to improve the qualities of awareness, kindness, and wisdom. The development of experience within the Buddhist philosophy and tradition over thousands of years has created an incomparable resource for all those who wish to follow a path which culminates in enlightenment.

BRIEF CONTEMPLATION ON BUDDHIST PHILOSOPHY:

The Buddha was a person of exalted attainments who through his own intellectual power finds "Nirvana" a state is free from sorrow and suffering, and who knows the *Dhamma* or the analytical principles of human life and phenomena by his own omniscience. Gautam Buddha has left his foot print on the soil of India and his mark on the soul of human beings. This human teacher eclipsed even the heavenly gods. The Buddhism philosophy is based on the teaching of Buddha. It is a branch of Eastern philosophy. Buddhism has had a firm philosophical element. Buddhist philosophy rejects a number of traditional notions such as atheism, theism, monism and dualism. Buddha had critically explained these concepts and encouraged his disciples to explore the problems and issues in metaphysics, phenomenology, ethics, and epistemology. Buddhism has used philosophy as a means to comprehending moral and what it means to live a happy and meaningful life without reports in the end. Buddhism philosophy is mainly related with the problems concerned to metaphysics, ethics, phenomenology and epistemology. Buddhism philosophy having approximately 230 – 500 million disciples all over the world, and the vast majority of them staying in Asian countries. Buddhist philosophy denying the existence of god and also rejects certain orthodox philosophical concepts as stated above. According to Buddhism philosophy, every human being is born with the ability to standout and be all they can be.

The Buddhism philosophy on ethics and human life is extended to the realm of the social and political. The philosophy of Buddha is ahead in several ways, considering that all human beings as equal and rejected caste system as per the Buddhist philosophy governments had a responsibility to

lead by example to teach people ethics and to remove social evil of poverty by providing opportunities for the people to become prosperous. Buddha's philosophy is against all types of war and violence. In Buddha's opinion war and violence cannot create security for human life. Considering the philosophy of Buddha it is rare among the other religions. The Buddhist emperor *SamartAshoka* renounced violence and war, and put Buddhist ethical virtues at the center of his government. According to some scholars Buddhism philosophy is aimed at soteriological concerns which involve the aim of attaining release from sorrow and sufferingfrom problems, or reality that enables it, Buddhist philosophical concerns are principally metaphysical, epistemological, ethical and hermeneutical.

Buddhist philosophical considered by some to be more of a philosophy than a religion. Majority of the religions all over the world are essentially entail some form of theism. However, Buddhism in itself is considered to be non-theistic or atheistic. According to Buddhism philosophy there is no significance of god or non-existence of gods any point of time. In addition to that, Buddhism does not have doctrines in the same sense as other religions do.

Equipped with a history of evolvement, Buddhism in India was quite obviously, initiated by Buddha. Buddha's life journey from the resplendent king to a common ascetic, and his philosophy and beliefs that is propagated later forms the basis of the religion. With the version of the four noble truths, of Buddha people in India were hugely attracted towards religious principles of Buddhism.

Almost all the religions in the world have dwelled on their unique concept of human life, their reverence for nature. Many traditions are practiced in centuries. The traditions of eco-Buddhism that stress on the right of livelihood and asserts the value of contentment. Buddhist philosophy provides an intellectual and moral support to the maintenance of ecology and environment. According to the Buddhist philosophy the planet, earth and we are automatically feeling concern for environment.

The Tibetans developed Buddhist philosophy by experience and practice. According to Dalai Lama, in the Bodhisattva practices one does not only give persons temporary material things to relieve them of poverty but also teaches them so that they themselves will know what to adopt in practice and what to discard from within theirbehavior. The Buddhist teachings are extremely profound and varied. The Buddhist philosophy is rational, deep and having sophisticated approach to human life which does emphasize personal responsibility for inner development. The aim of Buddhist teaching is to make one learn by practice, to earn and to gain experience. Any person who is following Buddhism is on the path of Buddhahood, dedicates himself to helping all other sentient beings towards release from suffering. Buddhist philosophy provides an important insights pertaining to reality and human life. In the opinion of some Buddhist scholars, Gutam Buddha was an ethical teacher first and then a philosopher. The central concern of Buddhist philosophy is to indicate the way out of suffering and not one of constructing a philosophical theory. Hence, Buddhist philosophy lays emphasis on the practical matters of conduct which lead to liberation.

The Buddhist philosophy does not assume a systematic form and one cannotmake a difference between the philosophical, religious and ethical notions of Buddhism; because the Buddhist philosophical notions were developed on the background of ethical and religious notions. Life is full of suffering (*Dukkha*), suffering has a cause (*DukkhaNirodha*), and ways to destroy suffering (*DukkhaNirodhamarga*) are the four noble truths that the most significant principles of Buddhism. There is a need to consider these principles when we speak on the philosophy of

Buddhist. There areeightfoldpaths in Buddhism which are considered as a important components of Buddhist philosophy. These eightfold paths are –Right view (*samyak-drishti*), Right Aspirations (*Samyak-Sankalp*), Right Speech (*samyakVyayama*), Right Awareness (*Samyak-Smriti*), Right Concentration (*Samyak-Samadhi*) As per the Buddhist philosophy everything in this world has a cause. There are towelve such causes and corresponding impacts which governs the human life. This cycle of such twelve causes is called as "*Bhavchakra*." These twelve causes are-Ignorance (*Avidya*), Predisposition (*samskara*), Consciousness (*Vijnana*), Name and Form (*Namrupa*), sense organs (*sadayatana*) contact (*sparsha*), Feeling or Sensation (*Vedana*), creaving (*Trsna*), Attachment or clinging (*Upadana*), Becoming (*Bhav*), Birth (*Jati*) old age and Death (*Jaramarana*).

There were thirty Buddhist philosophical schools existed in the past; but only four of them survived. These philosophical schools known as-The *VaibhasikaSchool*, the *SoutrantikaSchool*. *The Yogacara School and Madhyamika School*.These schools were existed because Buddha did not answer to several philosophical issues and his followers attempted to find answers to such issues. These attempts made by the Buddha's followers caused for the existence of various philosophical directions and schools.

The main objective of Buddhist philosophy is lead humanbeing to find the meaning of life and existence. In this context the noble truths touch the very existence of human beings that lead to know about the sufferings, sorrows and miseries of human life. It goes beyond to attain '*Nirrvana'* which provide perfect happiness and bliss. The eightfold paths of Buddhism philosophy are providing guidance for human beings to lead a virtuous life. The four noble truths are the fundamental factors of teaching of Buddhist philosophy and from this follow all other notions like eightfold path, the doctrine of dependent origination, the doctrine of momentariness, the theories of karma, non-soul, rebirth etc.

There are different theories belonged to different Buddhist philosophical schools, which are a evidence to know the richness of Buddhist's philosophy. There were several attempts made by the experts to study deeply about the various themes,thoughts of Buddhist's philosophy to find out the new horizons of the meaning it contains. The Buddhist philosophers have given many arguments in the context of doctrine of momentariness. "*Arthakriyakarita*" is known as one of the main arguments of these. As per this argument, as long as a thing has a capacity or power to produce an effect it has existence, and when it ceases to produce an effect, its existence also ceases.

Buddhist philosophical teaching had always been a mystery to the general people. Reflating on the tradition itself many people observed that its core principles are shared by mystic traditions in the Abrahamic religions to some extent. There are three major inspiration areas such as-*Buddha*, *Dharma and Sangha* which are used to practicing Buddhist.

CONCLUSION:

Buddhism philosophy is a practical one and aimed at the happiness of human life. Gautam Buddha did not expect anyone to follow his philosophy or accept this on faith but rather to verify the insights for themselves; his emphasis was always on seeing and understanding. According to Buddhist philosophy to obtain this, there is a need of disciplined life and commitment to liberation.

The Buddha had laid out a clear path to the goal and also observations on how to live life happily and wisely. The core of teaching of Buddha is contained in the noble eightfold path, which covers the tree important areas of Buddhist practice, ethical conduct, mental discipline (meditation) and wisdom

Buddhist philosophy has itself become a kind of interactive and self-evolving process, much like its idea of *pratityasamuapada*. However, the end goal is still Nirvana, which is an experience ultimately beyond all concepts and even beyond the Buddhism philosophy. This article provides brief and comprehensive views on the central teaching of Buddha and philosophical implications applied by the followers. It is concluded that, Buddhist philosophy provides practical insights for a human life which is very helpful to improve the quality of life and attitude towards life.

The present article is based on all the available literature and other sources on various aspects of Buddhism philosophy.

REFERENCE:

1) D. C. Ahir, (2001), “Heritage of Buddhism,” Buddhist world Press, New Delhi.
2) Data N., (1979), “Kerala Buddhism,” Souvenir.
3) Nair. P., (1988), “The Buddhist People of NEFA,” The Maupas, May-June 1988.
4) J. K. Nariman, (1992), “Buddha’s Message to Lowly,” Vol. No. 33. No.5.
5) B. R. Barua, (1990), “Revival of Buddhism in India,” Journal of Maha Bodhi Society,” November-December-1990.
6) D. L. Ramteke, (2000), “Revival of Buddhism in Modern India,” Deep and Deep Publications, New Delhi.
7) R. Davidas, (1928), “Goutama-The Man,” Luzac and Company, London, UK.
8) B. Russel, (1968), “The sketch of the life and philosophy of Gautam Buddha,” Publication of society for promoting Christian knowledge, New York, USA.
9) P. L. Narasu, (1976), “The Essence of Buddhism,Bhartiya Publishing House, New Delhi.
10) E. Obermiller, (1932), “History of Buddhism,” Vol.2, Institute of Buddhism, Heidelberg.
11) NalinSwaris, (1992), “The Buddha’s way to Human Liberation,” Navayana Publishers, New Delhi.
12) M. G. Chitkara, (2012), “Buddhism and Environment,” APH Publishing Corporation, New Delhi.

बौद्ध धर्म और सामाजिक परिवर्तन

डॉ जयश्री त्रिवेदी
प्राध्यापक, विभागाध्यक्ष
राजनीति विज्ञान शा. स्नातकोत्तर महावि. दतिया-*475661*
अध्यक्ष अध्ययन मण्डल राजनीति विज्ञान जीवजी विश्व विद्यालय ग्वालियर(म.प्र.)
डॉ ममता धाकड़
सहायक प्राध्यापक
राजनीति विज्ञान शासकीय आदर्श महाविद्यालय
हरदा (म.प्र.)-461331

सारांश-

गौतम बुद्ध द्वारा दी गई दीक्षा ही बौद्ध धम्मकहलाती है|बोधि का तात्पर्य बौद्धिकऔर नैतिक पूर्णता की आदर्श स्थिति से है| जिसे कोई भी आम व्यक्ति अपने थोड़े से मानवीय प्रयासों से आसानी से प्राप्त कर सकता है| बुद्ध की जब बात करे तो उन्होंने एक मनुष्य होने के अतिरिक्त और कोई दावा कभी भी नहीं किया |हमने बुद्ध को एक सम्पूर्ण रूप से विकसित मानव के रूप मे देखा है,बुद्ध मानव को वह पथ दिखा देगे जिस पर चलकर उन्हे स्वयं बोधि की प्राप्ति हुई |हर आदमी को अपनी मुक्ति के लिए स्वयं ही प्रयास करने होते है| किसी व्यक्ति के लिए कोई देवता या ईश्वर भी कुछ नहीं कर सकता |

प्रमुख शब्द (Key words)-बौद्ध धम्म,जीवन,कष्ट,दुख,सुख,इच्छा,तपस्या,स्त्री महापरिनिर्वाण

परिचय -

महात्मा बुद्ध का जन्म लगभग 563 ईसा पूर्व मे शाक्य गणराज्य की राजधानी कपिलवस्तु के निकट लुम्बिनी वन मे हुआ था |यह स्थान वर्तमान मे नेपाल देश के अंतर्गत और भारत की सीमा से लगभग 5 मील की दूरी पर स्थित है लुम्बिनी मे बुद्ध के जन्म स्थान होने की पुष्टि, मौर्य सम्राट अशोक के द्वारा स्थापित अशोक स्तम्भ में **ब्राह्मी लिपिकृत** प्राकृत भाषा में बुद्ध का जन्म स्थानका पता चलता है |बुद्ध के पिता का नाम शुद्धोदन था , जो कपिलवस्तु के शाक्य गणराज्य के प्रधान थे उनकी माता का नाम माया देवी था ,जो कोलीय गणराज्य की कन्या थी |गौतम बुद्ध के बचपन का नाम सिद्धार्थ था सिद्धार्थ के जन्म के सात दिनों बाद ही उनकी माता की मरत्यु हो गयी तथा उनका लालन पालन एवं पोषण विमाता महाप्रजापाती गौतमी ने किया सिद्धार्थ का बचपन सुख सुविधाओ मे बिता |उनके आराम मे किसी भी प्रकार की कोई कसर बाकी नहीं थी |16 वर्ष की आयु मे यशोधरा से उनका विवाह सम्पन्न हुआ |सिद्धार्थ ने लगभग 25 वर्ष की आयु तक सुख सुविधा का ही जीवन बिताया इसी समय दुनिया के दुख-दर्द नेउन्हे बुरी तरह प्रभावित किया |वे जीवन की समस्याओ पर अत्यंत गहराई से विचार करने लगे |उन्होंने दुख का मूल कारण खोजने और उसे नष्ट करने का उपाय खोजने की बालवाती इच्छा के वशीभूत 29 वर्ष का आयु मे सत्याग्रह करके वन की ओर प्रस्थान किया |सिद्धार्थ श्रेष्ठजीवन दर्शन की तलाश मे भटकते -भटकते वैशाली से मगध मे गया के समीप ऊरुवेला के जाणगाल मे तपस्यारत उद्रक के 5 शिष्यों के पास पहुचे|उन्होंने देखा की पांचों शिष्य अपनी इंद्रिया संयत करने की कोशिस कर रहे है |उन्होंने उत्साह और ईमानदारी की प्रशंसा की उन्होंने उनके जीवन दर्शन का परीक्षण करने के लिए स्वयं भी तपस्या का जीवन बिताने का निश्चय किया| वे 6 वर्ष तक लगातार घोर

तपस्यारत रहे |यह तक की उनका शरीरभी किसी पेड़ की सुखी टहनी के समान हो गया |अपने निवास स्थान को वापस लौटते समय फिर से पैर लड़खड़ा जाने के कारण वह जमीन पर गिर पड़े |उसी जंगल के समीप ही निवास करने वाले एक ग्वाले की सुजाता नाम की कन्या अकस्मात उधर से न गुजरी होती और उसने उन्हे खीर न खिलाई होती तो उसी अवस्था मे उनका प्राणांत भी हो साकता था |खीर खाने के उपरांत उनके बदन मे ताजगी आई तो उन्होंने अनुभव किया की तपस्या से ज्ञान की प्राप्ति तो होती ही नहीं , इसका परिणाम तो केवल शरीर और मन का दौर्बल्य ही होता है |तदानुसार उन्होंने तपस्या का पथ त्याग दिया |एक रात जब वे पीपल के पेड़के नीचे ध्यानमग्न थे उन्हे बुद्धत्व प्राप्त हो गया |उन्हे उस समय के प्रचिलित मान्यताओ का मिथ्यापन का बोथ हो गया इन्होंने सांसारिक दुख का मूल कारण खोज निकाला |उन्होंने देखा की मनुष्य के दुख का मूल कारण जीवन के प्रति स्वार्थपरक तृष्णा है |और दुख निव्रती का उपाय 10 परिमिताओ का पालन है

अवधारणा -

आज हम जो कुछ भी है वह सभी कुछ हम अपने विचारों का ही परिणाम है |व्यक्ति स्वयं पापकर्म करता है औरस्वयं उनका फल भी भोगता है ,व्यक्ति स्वयं अपने पाप कर्मो से विरक्त रहता है इससे आगे महापरिनिर्वाण सूत्र मे तथागत गौतम बुद्ध ने अपने प्रिय शिष्य आनंद को उपदेश देते हुए समझाया |
'आनंद "अपने दीपक अपने आप बनो "|

उददयेश -

इस लेख को लिखने का मेरा उददयेश सिर्फ इतना ही है कि महात्मा बुद्ध के समाज के प्रति जो सामाजिक विचार है उनको आप सभी के सामने सरल भाषा मे व्यक्त करना|

आकडा संग्रहण –

मेरे द्वारा आकड़ों का संग्रहण इस प्रकार किया गया -

1. मेरी टीम और मैने कई लोगों से बात की और महात्मा बुद्ध के सामाजिक विचारों को समझा और पाया कि महात्मा बुद्ध ने समाज मे फेले हुए दुख के कारण जो बताए है वह बिल्कुल सही है |
2. हमने कई पुरानी कितबे पड़ी और इंटरनेट से भी डेटा निकाला तो हमने भी यही पाया कि महात्मा बुद्ध ने लोगों को सामाजिक जीवन मे होने वाले दुखों से मुक्ति के जो तरीका बताया है वह बिल्कुल सही है|

हाइपोथीसिस -

H1-मेरे शोध मे यह पता चलता है की बौद्ध का मानव के सामाजिक बंधनों को ही दुख का करण मानता है और मनुष्य के सामाजिक बंधन ही दुख का एक प्रमुख कारण है |बौद्ध के सामाजिक विचारों का मानव के सामाजिक जीवन का बहुत ही गहरा संबंध है|

बुद्ध धम्म मे बुद्धिवाद –

बुद्ध धम्म से बुद्धिवाद मे सामाजिक परिवर्तन आया| बुद्ध धम्म एक धर्म के बजाय एक जीवन दर्शन और व्यवहारिक नीतिशास्त्र है |बुद्ध धम्म ने इस धरती के कम से कम 50 करोड़ मानवों को नैतिक जीवन बिताना और अत्यधिक आनंद की प्रेरणा दी है |इसने मनुष्यों को भौतिक कष्ट उठाने और बुरे दिन काटने से निजात दी है |और उन्हे इस पर निजात पाने वाला बनाया |

बौद्ध धम्म मे नैतिकता –

बौद्ध धम्म का मुख्य लक्ष्य दुखों और कष्टों की मुक्तिकी प्राप्ति के लिए स्वार्थपूर्ण आकांक्षाओ का अंत होना ही चाहिए |

"यदि व्यक्ति सम्यक मार्ग का अनुसरण करे तो सुख और स्वतंत्रता होगी |यदि वह स्वार्थ को अपना मार्गदर्शक बनाए ,इससे केवल पाप और मुसीबते उसके सिर पर स्वर होगी"

इन मर्यादाओ के उलँघन से मनुष्य ने सभी कर्म अकुशल कर्म हो जाते है और इन बातों से बचे रहने से वो कर्म कुशल कर्म माने जाते है | यदि इन दोषों से मुक्त कोई आदमी पश्चाताप नहीं करता और आराम से रहता है तो ये दुष्कर्म उसकी ओर से इसे आगे बड़ेगे और पानी समुद्र की ओर आगे बड़ता है जब पहले की अपेक्षा समय बिताने पर पाप और अधिक प्रबल हो जाता है| तो पहले की अपेक्षा इसका परित्याग ओर अधिक कठिन हो जाता है यदि किसी दुरचरित्र आदमी को अपने अकुशल कर्मो का बोध हो जाताहै और वह उन्हे त्याग देता है और शीलवान बन जाता है उसके पापों का क्षय होने लगता और एक दिन उनका विनाश हो जाता है और इससे व्यक्ति पूर्ण बोधि प्राप्त कर लेते है |

ये 10 कुशल कर्म निम्न प्रकार है -

1. छोटे से छोटे प्राणी को लेकर आदमी तक तुम किसी की भी हत्या नहीं कारेगे |
2. तुम न तो किसी को लुटोगे और न ही किसी की चीज को चुराओगे ,बल्कि हर किसी की सहायता करोगे |
3. तुम्हें दूसरों की पत्नी और रखैल किसी के भी साथ अनाचार नहीं करना चाहिए बल्कि तुम्हें संयम जीवन बिताना चाहिए |
4. किसी को हानि पहुचाने के लिए असत्य नहीं बोलनाचाहिए ,पूर्ण सत्य ही बोलना चाहिए |
5. तुम किसी भी नशीले पदार्थ को ग्रहण नहीं करोगे |
6. कसम खाना, गलिया बकना,व्यर्थ का वार्तालाप करने के बजाय तुम्हें मौन रहना होगा|
7. न तो किसी के बारे मे बुरी बाते करोगे और न ही उन्हे दोहराओगे तुम्हें अपने साथियों के दोष निकालने के बजाय उनके गुणों की ओर ध्यान देना चाहिए|
8. तुम्हें द्वेष ,क्रोध ,मनमुटाव,और गलत की भावना त्याग देनी होगी | जो तुम्हें हानि पहुचाते है तुम्हें सभी प्राणियों से करुणामयी भावना से प्रेम करना होगा |
9. सत्य को ग्रहण करने के लिए उत्सुक रहना चाहिए |जिससे तुम शब्दों के शिकार न हो जाओ या एसी गलतिया न करो जो तुम्हें उस मार्ग से पथ भ्रष्ट करदे| जो तुम्हें शांति और सुख प्रदान करने वाला है |

बौद्ध धम्म मे जातिवाद –

जिस प्रकार बादल बिना किसी भेदभाव के सर्वत्र वर्षा करते है ,वैसे ही तथागत भी सभी पर अनुकंपा करते है |तथागत के नाम मे ऊच और नीच के प्रति ,ज्ञानी और अज्ञानी के प्रति,शीलवान के प्रति समान भवना रहती है |उनका शिक्षण इतना पवित्र है कि कुलीन और अकुलीन और धनी और निर्धन मे भेद नहीं करता |यह उस अग्नि की तरह है जो पृथ्वी से आकाश तक घटी-बड़ी जितनी भी चीज़े है सभी को ह्रदयगं कर लेती है

एक बार भगवान बुद्ध के ज्येष्ठ शिष्यों मेसे से एक आनंद थरे एक कुए के पास से गुजर रहे थे |वहा अछूत जाति की कन्या पानी भर रही थी आनंद ने उस कन्या से पीने के लिए कुछ पानी मागा |उस कन्या ने उत्तर दिया "मै एक अछूत कन्या हू |आप मुझसे पानी पिलाने को कैसे कह सकते है |जो तुम्हें छू भी नहीं sakati?आनंद का उत्तर था "बहन मुझे तुम्हारी जाति नहीं चाहिए |मुझे पीने के लिए पानी\ चाहिए |चांडाल कन्या आती प्रसन्न हुई और उसने आनंद को पीने के लिए पानी दे दिया |आनंद ने उसे साधुवाद

दिया और अपने रास्ते चले गए |लड़की को जब पता लगा की आनंद भगवान बुद्ध के शिष्य थे, तो वह वहा जापहुंची जहां भगवान बुद्ध ठहरे हुए थे | तथागत ने उसे भी भिक्षुणी बना लिया |

दया और अभाव सभी को अपना बना देती है रक्त मे कोई जाति नहीं होती उसका रंग एक ही होता है आसू मे कोई जाति नहीं होती |मस्तक पर तिलक लगाकर कोई पैदा नहीं होता और न ही गले मे जनेऊ |जो अच्छा कार्य करता है वह द्विज है ,जो बुरा काम करता है वो नीच |

बौद्ध धम्म मे स्त्रियाँ –

प्राचीन भारत मे स्त्रियों की गिरी हुई सामाजिक स्तिथि और उन्हे ओछी नजर से देखे जाने को ध्यान मे रखते हुए यह निर्णय एक बहुत साहसिक निर्णय था |प्राचीन भारतमे स्त्रियों को नीची नजर से देखा जाता था स्त्रीया रास्ते मे लगी पानी की प्याऊ, नदियों ,अहातों ,सेविकाओ आदि की तरह के उपयोग की वस्तु है जिस दिन लड़की पैदा होती है उस दिन से वह दंडित होना आरंभ हो जाती है यदि वहलड़की को जन्म देती है तो वह लगभग एक माह तक और जब वह एक लड़के को जन्म देती है तो 20 दिन तक वह अपवित्र या अस्पर्शीय बनी रहती है

थेरीगाथा ज्येष्ठ बौद्ध भिक्षुओ की ही रचना है डॉ राज डेवीडस का कथंन है -की थेरीगाथा की बहुत सी गाथाएन केवल उनके बाह्य रूप कीदृष्टिसे अत्यंत मनोरम है बल्कि वे उस ऊची आध्यात्मिक साधना की भी साक्षी है |जिनका आदर्श बौद्ध जीवन से गहरा संबंध था जिन स्त्रियों ने भिक्षुणी की दीक्षा ली उनमे से अधिकांश ऊची आध्यात्मिक पहुच के लिए नैतिक जीवन के लिए प्रसिद्ध हुई |कुछ स्त्रीया तो न केवल पुरुषों की शिक्षिका तक बन गई अपितु धम्म की बारीकियों को समझा सकने वाली भी बनी उन्होंने उस चिरंतन शांति को भी प्राप्त कर लिया था बौद्ध धम्म स्वसंयम और साधना का मार्ग होने के कारण प्रत्येक व्यक्ति को एक सम्पूर्ण समष्टि मानता है भले ही कोई स्त्री हो या पुरुष हो इसलिए बौद्ध धम्म पुरुष और स्त्री के उस संबंध पर विचार नहीं करता जिसमे से एक का दूसरे के जीवन का पूरक मन गया है |लेकिन सभी बौद्ध देशों मे बौद्ध धमम का कुछ एस प्रभाव पड़ा है की स्त्रियों को भी सदैव से ही महत्वपूर्ण स्थान मिला है उसे सम्पूर्ण स्वतंत्रता दी गई है

चार महान आर्य सत्य –

भगवान बुद्ध द्वारा धम्म की मुख्य शिक्षा संक्षेप मे 4 मान्यताओ के माध्यम से दी गई है |4 महान आर्य सत्य गागर मे सागर की भाति संक्षेप मे बौद्ध दर्शन तथा बौद्ध नैतिकता का समावेश कर लेते है |

1. **पहला महान सत्य यह है कि-**चेतन जीवन की सभी स्तिथिया और सभी अवस्थाए पीड़ा और कष्टोंदुख से समन्वित है जन्म लेना ,बुड़ापा,अप्रिय से संयोगऔर प्रिय वियोग सबसे बड़ा दुख है |
2. **दूसरा महान सत्य यह है कि -**इस दुख का कारण तृष्णा है |अपने चारों ओर की परिस्थिति से उतत्पन्न क्रिया शीलता का प्रदर्शन अपनी स्वार्थ मूलक इच्छाओ की पूर्ति के रूप मे प्रकट करता है जो कि आदमी को कष्टों और दुख के मायाजाल मे फ़सा लेती है |जीवन के तथा कथित भोग वे सुमधुर ध्वनियाँ है जो आदमी को दुख की ओर आकर्षित करती है|
3. **तीसरा महान सत्य यह है कि -**तृष्णा के त्याग से ही दुख का निरोध संभव है जब तृष्णा का सर्वनाश होता है तभी दुख का अनिवार्य तम अंत होता है जब तक इच्छ की पूर्ति नहीं होती तब तक यह दुख ही देती है
4. **चौथा महान सत्य यह है कि-**आर्य अष्टांगिक मार्गपर चलने से आदमी सभी इच्छाओ से मुक्त हो सकता है और दुख से पूर्ण मुक्त हो सकता है और उसका निर्वाण भी सुनिश्चित है | ये 4 महान आर्य सत्य और बौद्ध धम्म के सिद्धांत है|

निष्कर्ष –

निष्कर्ष रूप मे यही कहा जा सकता है कि बौद्ध धम्म को अपनाने से बहुत सामाजिक परिवर्तन आए |मानव जीवन के बुद्धितव का विकास हुआ नैतिकता को ग्रहण किया जब मानव का बुद्धितव का विकास होगा तो नैतिकता भी जीवन मे आ जाएगी |बुद्ध धम्म मे मानव जीवन को एक सम्मान मिला और खुलकर जीने की आजादी मिली है |ये भी एक बहुत बड़ा सामाजिक परिवर्तन है |सबसे बड़ा परिवर्तन बुद्ध धम्म मे 4 महान आर्य सत्य के मार्ग पर चलना सिखाया और अंधविश्वास को दूर किया |

"मंदिर हो या मस्जिद हो या गिरिजाघर या गुरुद्वारा सबसे उची जगह वह है जहा सदैव सत्य और शांति ,प्रेम औरकरुणा का निवास होता है|"

संदर्भ सूची -

1. http://literature.awgp.org/book/mahatma_gautama_buddha/v2.5
2. https://hindi.webdunia.com/buddhism-religion/buddha-quotes-116051900045_10.html
3. https://m.dailyhunt.in/news/india/urdu/indian+letter+hindi-epaper-indltrhi/gautam+buddh+ne+samajik+buraiyo+ke+khilaph+upadesho+ke+jarie+buland+ki+thi+aavaj-newsid-116569190
4. https://hindi.webdunia.com/buddhism-religion/buddha-quotes-116051900045_1.html
5. https://www.patrika.com/lucknow-news/gautam-buddha-quotes-on-peace-4586303/
6. https://www.panchjanya.com/Encyc/2020/5/7/Mahatma-Buddha-and-social-harmony.html

'समकालीन दौर में बुद्ध के अष्टांग मार्ग की प्रासंगिकता'

यस. इरफान बाशा

सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग,

लौरी मेमोरियल महाविद्यालय, दूरवाणी नगर, के आर पुरम, बेंगलूरु-560016, कर्नाटक,

प्रस्तावना :

महात्मा बुद्ध भारतीय विरासत की अनमोल धरोहर हैं। गौतम बुद्ध ने शांति के संदेश से सारी दुनिया कोजगाया है इसलिए उन्हेLight of Asia कहा जाता है जिसकाअर्थ है कि एशिया महाद्वीपका प्रकाश । इसका योगदान बुद्ध के अष्टांग मार्ग को जाता है। यही शांति संदेश बुद्ध ने पूरे दुनिया के लिए दिया है। बुद्ध कहते है कि मानव जीवन दुख से भरा है, दुख का कारण इच्छा, जब इच्छ पूर्ण नहीं होती है तो दुख होता है, दुख को समाप्त करना तो नामुमकिन लेकिन दुख को कम करने का मार्ग ही अष्टांग मार्ग है। "वे आठ हैं जैसे-1.सम्यक दृष्टि, 2.सम्यक संकल्प, 3.सम्यक वाक, 4.सम्यक कर्म, 5.सम्यक जीविका, 6.सम्यक प्रयास, 7.सम्यक स्मृति, और 8.सम्यक समाधि। "[1] समकालीम दौर में इन्हीं आठ चीजों की बहुत जरूरत हैं क्योंकि जीवन में सफलता प्राप्त करने हेतु और जीवन को सुखमय बनाने हेतु बुद्ध के अष्टांग मार्ग की अहम भूमिका । इस बात को कहने में कोई अतिशयोक्ति नहीं होगी की राजा अशोक, राजा कनिष्क और दलितों के मसीहा बी.आर अंबेड़कर जैसे महाशयों ने इस धर्म को स्वीकार करने के साथ-साथ प्रचार और प्रसार भी किया हैं।

महात्मा बुद्ध के परिचय पर प्रकाश डाला जाए तो राजपरिवार में जन्में बुद्ध का बचपन का नाम सिद्धार्थ था । उनका जन्म कपिलवस्तु में स्थित लुम्बिनी वन में 563 वीं ईसा पूर्व में हुआ था । उनके पिता नाम शुद्धोदन और माता मायादेवी थे। कहा जाता है कि जन्म देने के उपरांत मायादेवी का स्वर्गवास हो गया,तदुपरांत सिद्धार्थ का पालन-पोषन विमाता प्रजापति गौतमी ने किया है । विदित होता है कि अपने जीवन के एक चरण में उन्होंने मानव जीवन के दुखों को देखा जैसे रोग, वृद्धावस्था मृत्यु एवं ऋषि । इसके पश्चात् ऋषि की खुशमय जीवन को देखते हुए, वे 29 वर्ष की अवस्था में सांसारिक जीवन को त्याग कर सत्य की खोज में निकल पड़ते हैं । उन्होंने बोधगया में एक पीपल वृक्ष के नीचे ध्यान करते हुए आत्म बोध प्राप्त किया । तब से लेकर अंतिम अवस्था अर्थात् अपनी मृत्यु तक, उन्होंने अपने सम्पूर्ण जीवन यात्रा करते हुए लोगों को जीवन चक्र से छुटकारा पाने की राह दिखाते हुए संदेश देते गए । उनकी मृत्यु के पश्चात उनके शिष्यों ने राजगृह में एक परिषद का आह्वान किया, जहाँ बौद्ध धर्म की मुख्य शिक्षाओं को संहिताबद्ध किया गया। इन शिक्षाओं को पिटकों के रूप में समानुक्रमित करने के लिए चार बौद्ध संगीत का आयोजन किया गया। जिसके पश्चात् तीन मुख्य पिटक बने। उसे त्रिपिटकों के रूप में मशहूर हुए उनमें 1.विनय पिटक

(बौद्ध मतावंलबियों के लिए व्यवस्था के नियम)2.सुत पिटक (बुद्ध के उपदेश सिद्धांत) तथा 3.अभिधम्म पिटक (बौद्धदर्शन), जिन्हें संयुक्त रूप से त्रिपिटक कहा जाता है। इन सब को पालि भाषा में लिखा गया है।

दरअसल ज्ञातव्य है कि राजा कनिष्क के शासन काल में महात्मा बुद्ध के सिद्धांतों पर आधारित बौद्ध धर्म दो संप्रदायों हीनयान और महायान में बंट गया। बुद्ध के सिद्धांतों पर आधारित बौद्ध धर्म को आरंभिक रूप से प्रसारित करने का कार्य बुद्ध के अनुयायियों ने किया था । जिसे कई शासकों द्वारा प्रश्रय प्रदान किया गया। आज भी बौद्ध धर्म अनेक देश जैसे- श्रीलंका, म्यांमार, लाओस, कम्बोडिया, मंगोलिया, जापान,तिब्बत, उत्तर कोरिया, थाइलैंड और चीन आदि देशों में बौद्ध धर्म प्रमुख रहा हैं।

बुद्ध के अनुसार, चौथे आर्य सत्य का आर्य अष्टांग मार्ग है - दुःख निरोध पाने का रास्ता है। गौतम बुद्ध कहते थे कि चार आर्य सत्य की सत्यता का निश्चय करने के लिए इस मार्ग का अनुसरण करना चाहिए, वे इस प्रकार हैं-

1. **सम्यक दृष्टि** :
2. **सम्यक संकल्प** :
3. **सम्यक वाक** :
4. **सम्यक कर्म** :
5. **सम्यक जीविका** :
6. **सम्यक प्रयास** :
7. **सम्यक स्मृति** :
8. **सम्यक समाधि** :

1.सम्यक दृष्टि **:**

हिंदी के महान कवि तुलसीदास ने कहा है कि-“जाकी रही भावना जैसी प्रभु मूरत देखी तिन तैसी।”[2] जिसका अर्थ है जिसकी जैसी भावना उसी के अनुरूप प्रभु या दृष्टि को उसी रूप में देखता है।इस दृष्टि से जीवन जीना एक कला है। हम चाहें तो बहुत सुंदर जीवन जिया जा सकता है वर्ना यही जीवन हमें बोझ लगने लगता है। एक ही वातावरण, परिस्थिति और अनुशासन में रहते हुए भी हर व्यक्ति के विचार-कार्य तथा कार्यों की विधि-गति में अंतर अवश्य बना रहता है। यह अंतर उसके दृष्टिकोण को ही प्रदर्शित करता है कि वह जीवन को कैसा देखता है? जीवन में क्यों दुखी या सुखी है तथा क्या प्राप्त करना चाहता है।बाकीउत्तर में सुखी मिलता है । इस पर हिंदी के साहित्यकार बाबू गुलाब राय ने चरित्र संगठन निबंध में लिखा है कि चरित्र में दृष्टि बहुत महत्वपूर्ण होती है वहीतयकरता है व्यक्ति कितने पानी में है। वे लिखते है कि-“मनुष्य का मूल्य उसके चरित्र में है। चरित्र में ही उसके आत्मबल का प्रकाश होता है और यह पता

लगता है कि उसकी आत्मा कितनी बलवान है। मनुष्य का चरित्र ही बतलाता है कि वह कितनी पानी में है।"

महात्मा बुद्ध सम्यक दृष्टि का आधार व्यक्ति के संस्कार होते हैं। संस्कार दो प्रकार के होते हैं-प्रथम, जो व्यक्ति जन्म के साथ अपने साथ लाता है। दूसरा, जो व्यक्ति इस जीवन में शिक्षा और वातावरण से ग्रहण करता है। संस्कार ही भौतिक लक्ष्यों की प्राप्ति तथा सुख-दुख की अनुभूति का आधार होते हैं। चिंतन की प्राथमिकता भी दृष्टिकोण द्वारा निर्धारित होती है। जिस अवस्था की जो आवश्यकता है, उसी का मूल चिंतन होना चाहिए। दृष्टिकोण का संकुचन व्यक्तिवादी सोच के कारण पनपता है। व्यक्ति अपने सुख की ऐसी परिभाषा गढ़ता है जिसमें आमतौर पर वह अकेला ही स्वयं को सुखी देखता है, सुखों में जरा भी कमी को वह सहन नहीं कर सकता, आवेश व राष्ट्र के परिप्रेक्ष्य में देखता है तो उसका दृष्टिकोण व्यापक हो जाता है। दृष्टिकोण का विस्तार अध्ययन, मनन एवं स्वाध्याय से संभव है। उदरपूर्ति, वंशवृद्धि, भौतिक संसाधनों की प्राप्ति की कामना जीवन के लक्ष्य नहीं कहे जा सकते। ये मात्र आवश्यकताओं की कोटि में आते हैं। लक्ष्य तो उन्नत राष्ट्र, सुखी जीवन तथा प्रकृति की सेवा हो सकते हैं। तथ्य है कि देने का भाव लक्ष्य की श्रेणी में आता है, लेने का नहीं। लेने की भूमिका दृष्टिकोण को हीन बनाती है। दृष्टिकोण के प्रति चिंतन से व्यक्ति में अनेक प्रकार के गुणों का उदय होने लगता है, जीवन के नव आयाम लक्षित होने लगते हैं। शरीर व मात्र बौद्धिक चिंतन से ऊपर उठकर व्यक्ति मन की भूमिका तय करने लगता है संवेदनशीलता सदृश भावनात्मक धरातलों का उसे बोध होने लगता है। ज्ञान की महत्ता तथा जीवन की वास्तविकता का अनुभव होने के साथ सार्थकता, परिश्रमशीलता आदि शब्दों की गंभीरता का ज्ञान होने से कार्यकुशलता व एकाग्रता में वृद्धि होती है। बुद्ध का कहना है कि जीवन में दृष्टकोण सठीक होना चाहिए आगे अपने विचारों एवं भावनाओं को सही दिशा में अग्रसर होता है । वही जिंदगी को सुखमय बनाता है ।

2.सम्यक संकल्प या प्रतिज्ञा :

जीवन में अवसर के अनुसार संकल्प लेना, प्रतिज्ञा करना या शपथ खा लेना हमारी राष्ट्रीय संस्कृति का जोरदार हिस्सा हो चुका है, जिससे हमारा राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक, व्यावसायिक, सार्वजनिक व व्यक्तिगत जीवन सुचारु रूप से चलता दिखता है। यह भी सच है कि बहुत से लोगों को कठिन प्रयास करने पड़ते हैं, क्योंकि वास्तव में वे इनमें से एक भी अपने मन पर चिपकाना नहीं चाहते, तभी तो ये तीनों अंग देने और लेने के बाद बेचारगी की स्थिति में आ जाते हैं । दरअसल आज समकालीन दौर में सत्य और निष्ठा के बल पर कौन सफल हो रहा है ? ऐसे प्रश्न मनुष्य को गलत दिशा की ओर ले जाते हैं। इतिहास सही है कि जितने भी महान हुए हैं वे सभी अपने जीवन में पतिज्ञा,शपथ के आधार पर कार्य किया औरअंत में सफलता पाए है।बुद्ध का कहना है जीवन में सफलता एवं उन्नति का हासिल करने लिए संकल्प, प्रतिज्ञा हर

मनुष्य में होना चाहिए तभी आगे जाकर सफलता प्राप्त करता हैं। जीवन में एक बात जरूर याद करना है कि मानसिक और नैतिक विकास की प्रतिज्ञा करना बहुत जरूरी है ।

3.सम्यक वाक् :

बौद्ध धर्म में कहा झूठ न बोलो, क्योंकि हर जुर्म की शुरुआत यहीं से होती है, लेकिन सबसे ज्यादा झूठ भगवान की कसम खाकर ही बोला जाता है। बौद्ध धर्म में कहा किसी को न सताओ, अपनी औलाद के लिए दौलत जोड़ने की चाह में ये ध्यान ही नहीं रखा कि जो कर रहे हैं उससे किसी को कोई नुकसान तो नहीं। ऐसे विचार करते हुआ आगे बढ़ना है । बाबू गुलाब राय ने सत्य बोलने पर प्रकाश डालते हुए लिखा है कि- “यद्यपि सत्य बोलना सबसे सहज बात है, क्योंकि उसमें नमक -मिर्च के लिए बुद्धि का प्रयोग नहीं करना पड़ता, तथापि सत्य बोलने के लिए बड़े आध्यात्मिक बल की आवश्यकता है । जहाँ तक अप्रिय सत्य न बोला जाए, किंतु जहाँ अप्रिय सत्य ना बोलने से समाज के हित की हानि होती है, वहाँ उसको प्रियता के लिए दबाना पाप है । चरित्रवान पुरुष को अपनी आत्मा में इतना बल रखना चाहिए कि वह शक्ति को निर्भयता के साथ यह कर सके। सत्य मनासा –वाचा- कर्मणा होना चाहिए। जो कहे की वही करें और जो कर सके वही कहे तथा कह कर फिर न हटे- “प्रान जाहिं बरू वचन न जाई ” का आदर्श अपने सामने रखे। इसका अर्थ यह नहीं है किहटवाद करें किंतु जब तक वह एक बात को सत्य समझे, उस पर दृढ रहे ।” [5]बालकृष्ण भट्ट ने समाज की हकीकत को दर्शाते हुए जुबान निबंध में लिखा है कि–“जीभा पर चौकसी रखने से अनेक भलाइयाँ है।”[6]इस संपूर्ण निबंध में भट्ट जी ने मानव जाति के कल्याण एवं उत्थान हेतु, मनुष्य को अपनी जीभा पर संयम रखा बहुत जरूरी कहा है।

बौद्ध धर्म में कहा ज्ञान हासिल करो, उस ज्ञान के अनुसार जीवन जीने की बात कही है। समकालीन दौर में हानिकारक बातें और झूठ बोलना आम हो गया है।क्योंकि बौद्ध धर्म में ही नहीं बाकी सारे धर्मों में भी बेकार बात करना, झूठ बोलना और भड़काऊ भाषण देना सक्त रूप से विरोध एवं मना किया गया है। उतना ही नहीं हमारे पूर्वज कहते हैं कि ‘जुबान अच्छी है तो गाँव अच्छा होता है’, अर्थात् हमारा बात करने का तरीखा ठीक होना चाहिए । जीवन में मनुष्य का रवैया, आचार व्यवहार एवं चाल - चलन आदि वाक् से ही होता है। इस लिए जीवन में झूठ से दूरी रखना बहुत ही जरूरी है ।

4. सम्यक कर्म :

भगवान बुद्ध ने मानव के कर्म को नैतिक संस्थान का आधार बताया है। यानी भगवान बुद्ध के अनुसार कर्म यानी धर्म वही है। जो सबके लिए ज्ञान के द्वार खोल दे। और उन्होंने ये भी बताया कि केवल विद्वान होना ही पर्याप्त नहीं है।उस विद्वत्ता को पूरे समाज में बाँटने भी को कहा है। दरअसल जीवन में जो कुछ भी दूसरों को नुकसान पहुँचाने की नीयत से किया जाता है चाहे वो विचार हो या कार्य वह बुरे कर्म कहलाते हैं। इस का उदाहरण डाकू अंगुलिमाल की कथा है। बुद्ध ने बहुत सुन्दरता के साथ बताया है कि हमें बुरे कर्मों से दूर क्यों रहना चाहिए। वो कहते है कि हमें कुछ भी बुरा क्यों नहीं करना चाहिए, आइए

इसे समझ ले।जीवन में दूसरों को बुरा पहुँचाने वाले कार्यों से दूर रहना है और हानिकारक कर्म न करना चाहिए।

यदि आप कुछ बुरा करते हैं तो आपकी नींद गायब हो जाती है, आपके मन की शांति भंग हो जाती है, और इसके कारण आपका स्वास्थ्य खराब होने लगता है। कुछ न कुछ आपके मन को कचोटता रहता है। और जब कभी कुछ बात आपके मन को कचोटती है तो आप कुछ भी सृजनात्मक नहीं कर पाते हैं, और आप दुखी रहने लगते हैं।हमें दूसरे लोगों को धोखा क्यों नहीं देना चाहिए? इसका सीधा सा कारण यह है कि हम स्वंय यह नहीं चाहेंगे कि कोई और व्यक्ति हमें धोखा दे, है न ? अंततः बुद्ध का संदेश है कि- 'जो कुछ भी हम दूसरों के लिए करते हैं वो हमारे पास वापस लौट कर आता है।' यही कर्म का सिद्धांत है।

5.सम्यक जीविका :

आज बाजार वाद के दौम में लगभग हर व्यक्ति मुनाफे के पीछे भाग रहा है, समाज में रिश्वत लेना, ब्याज लेना, अनैतिक कार्यों की दलाली, शराब-व्यापार, जुआ, सट्टा, झूठ बोलना नकली खाद्य पदार्थ बेचना, झूठ बोलकर ठगना आदि अनेक प्रकार के अनैतिक कार्य आम होते जा रहे हैं। बुद्ध कहते है कि गलत, अनैतिक तरीकों से जीविका प्राप्त नहीं करने को ही सम्यक जीविका कहते है। यदि आपने जीवन में किसी का हक मारकर या अन्यायपूर्ण उपाय से जीविका जुटा पाए हैं तो इसका परिणाम भी यथावत भुगतना पड़ेगा। इसलिए ईमानदार एवं न्यायपूर्ण तरीके से जीविका को अर्जित करना बहुत आवश्यक है। गौतबुद्ध कहते हैं कि जीविका हमेशा अनैतिक न होकर पवित्र रूप से अर्जित करना चाहिए। इस बात को कहने में कोई अतिशयोक्ति नहीं होगी कि वही जीवन में जीविका सुकून एवं संतोष देता है कि जो स्पष्टता एवं ईमानदार से हासिल किया हो। जीवन का अंतिम सत्य एवं यथार्थ भी यही है।

6.सम्यक प्रयास :

गौतम बुद्ध कहते है कि श्रम से ही उन्नति और विकास का मार्ग खुल सकते हैं। परिश्रम और प्रयास की बहुत महिमा होती है। अगर मनुष्य परिश्रम नहीं करता तो आज संसार में कुछ भी नहीं होता। वे भाग्य के सहारे जीवन जीते हैं लेकिन उन्हें यह नहीं पता होता है कि भाग्य जीवन में आलस्य को जन्म देता है और आलस्य जीवन मनुष्य के लिए एक अभिशाप की तरह होता है।

यह बात हर धर्म ग्रंथों में बताई गयी है कि जिस के विचार एवं भावनाएँ अच्छे होते हैं वही व्यक्ति जीवन में सफलता प्राप्त कर सकता है। यहाँ गौतम बुद्ध सम्यक प्रयास में अपने आप सुधरने की बात करते है। कोशिश करना। जीवन के प्रबंधन में जब बार-बार प्रयास करने के बाद भी सफलता न मिले तो एक अंतिम प्रयास और पूरी ईमानदारी से जरूर करें कभी-कभी किसी काम में बार-बार कोशिश करने के बाद भी सफलता नहीं मिल पाती है। लेकिन, काम कितना भी मुश्किल क्यों न हो, एक बार अंतिम प्रयास और पूरी ईमानदारी से जरूर करना चाहिए।

जीवन में प्रयास एवं कोशिश से सफलता एवं उन्नति हासिल होता है । बाबू गुलाब राय ने चरित्र निर्मित करने में प्रयास को भी जोड के रखा है । जैसा प्रयार करेंगे वैसा चरित्र प्रकाश में आता है, आगे वे लिखते हैं कि- "यह चरित्र क्या है जो इतनी महत्व रखता है ? यह चरित्र उन गुणों का समूह है जो हमारे व्यवहार से संबंध रखते हैं । दार्शनिक बुद्धि, वैज्ञानिक कौशल, काव्य की प्रतिभा ये सब वांछनीय है । परंतु ये हमारे चरित्र से संबंध नहीं रखते । फिर चरित्र में कौन-सी बात ती है?विनय, उदारता, लालच में न पडना, धर्य, सत्य-भाषण वचन का प्रतिपालन करना और कर्तव्य परायाणता ये सब गुण चरित्र से आते हैं । चरित्र में इन सभी बातों के अतिरिक्त और भी बहुत सी बाते है, परंतु ये मुख्य है । ये सब गुण प्रायः स्वाभाविक होते है ।"

7.सम्यक स्मृति :

बौद्ध धर्म के अनुसार जीवन में स्पष्ट ज्ञान से देखने की मानसिक योग्यता पाने की कोशिश करना चाहिए । स्मृति और विस्मृति हमारे दैनिक जीवन में नित्य प्रतिदिन होने वाले अनुभव के विषय हैं। मनोवैज्ञानिकों के अनुसार स्मृति एक मानसिक प्रक्रिया है जिसके अन्तर्गत व्यक्ति सूचनाओं को संरक्षित रखता है। जब हम किसी विषय को समझ लेते हैं और सीख लेते हैं तब मस्तिष्क इनकी सूचनाओं का भण्डारण कर लेता है और इन सूचनाओं का पुनरूद्धार सामान्यत: प्रत्याह्वान (Recall) के रूप में होता है। एक प्रकार से सूचनाओं का पुनरूद्धार ही स्मृति है।

गौतम बुद्ध कहते है कि स्मरण या स्मृति चिंतन, कल्पना, संवेदना आदि की तरह एक मानसिक प्रक्रिया है जिसके द्वारा हम अपने किसी अतीतानुभव या शिक्षण को वर्तमान चेतना में लाते हैं और पहचानते हैं। अत: स्मरण प्रक्रिया के लिए पूर्व के अनुभव या पूर्व से सीखना आवश्यक है। कालान्तर में जब हम उन अनुभवों या शिक्षण को अपनी चेतना में लाते हैं या पुनःव्र्यक्त करते हैं तो चेतना में लाने और पहचानने की मानसिक प्रक्रिया ही स्मरण कहलाती है। स्मरण एक जटिल मानसिक प्रक्रिया है और इसे कल्पना, चिंतन, संवेदना, प्रत्यक्षीकरण आदि प्रक्रियाओं से भिन्नकरना सरल नहीं है।अर्थात् जीवन में अच्छे स्मृतियों को याद करना चाहिए। महात्मा बुद्ध का संदेश भी यही है।

8.सम्यक समाधि :

बौद्ध धर्म के अनुसार जब अंतिम अवस्था आता है तो निर्वाण पाना और स्वयं को गायब होना चाहिए। यह चित्त की अंतम अवस्था है जिसमें चित्त ध्येय वस्तु के चिंतन में पूरी तरह लीन हो जाता है। जैसे योग दर्शन में समाधि के द्वारा ही मोक्ष प्राप्ति को संभव मानता है।महात्मा बुद्ध का संदेश है कि जीवन में अंतम अवस्था पर किसी पर बोझ नहीं बनते हुए अलग से जीवन को व्यथित करन सम्यक समाधि में आता है ।

उपसंहारः

अंततः समकालीन दौर में बुद्ध के अष्टांग मार्ग की प्रासंगिकता प्रकाश डाला जाए तो जाहिर है कि महात्मा बुद्ध भारतीय विरासत की अनमोल धरोहर हैं। बुद्ध अपनी मृत्यु के लगभग ढाई हजारवर्षों के बाद आज भी हमारे समाज के लिये प्रासंगिक बने हुए हैं। बुद्ध अपने जीवन में शांति बहुत महत्वपूर्ण माना है

और उनके विचार बहुत महान है- वे कहते है कि 'आत्म दीपो भव' यानी 'अपने दीपक स्वयं बनो।' इसका अर्थ है कि व्यक्ति को अपने जीवन का उद्देश्य या किसी नैतिक-अनैतिक प्रश्न का फैसला स्वयं करना चाहिए। यह विचार वर्तमान समय में बेहद प्रासंगिक है। वर्तमान शिक्षा नीति हमारे महाविद्यालयों, विश्वविद्यालयों जो हर बच्चे को ठोक-पीटकर एक जैसा बना देने के कारखानें बन गए हैं, उन्हें यह समझना बेहदज़रूरी है कि हर बच्चे का स्वधर्म या स्वभाव अलग होता है और उसे अपना रास्ता चुनने का मौका दिया जाना चाहिए। इसका फायदा यह होगा कि समाज में ज्यादा-से-ज्यादा नवाचार होगें, हर व्यक्ति बिना किसी भय के अपनी सृजनात्मकता को प्रदर्शित कर सकेगा। निष्कर्ष के रूप में इस बात को कहने में कोई अतिशयोक्ति नहीं होगी कि महात्मा बुद्ध ने सारे जीवन को कैसे बेहतर बनाना है? इस पर विचार करते हुए एक संदेश दिया है वही अष्टांग मार्ग है। अष्टांग मार्ग में चित्रित विचार समकालीन दौर के व्यक्ति को एक आदर्श जीवन, जीवन को सफल बनाने, उन्नति पर पहुँचने और संपूर्ण रूप से सफलता प्राप्त करने का शांति संदेश है।

संदर्भ ग्रन्थसूचीः

1. https://hi.wikipedia.org/wiki/
2. तुलसीदास –विनय पत्रिका- साहित्य-सेवा-सदन प्रकाशन, वाराणसी-वर्ष-1968-पृ.सं-87
3. बाबू गुलाब राय -भारतीय संस्कृति की रूपरेखा-चरित्र संगठन निबंध-राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली-1992- पृ.सं-17
4. बाबू गुलाब राय -भारतीय संस्कृति की रूपरेखा-चरित्र संगठन निबंध-राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली-1992- पृ.सं-17-18
5. बाबू गुलाब राय -भारतीय संस्कृति की रूपरेखा-चरित्र संगठन निबंध-राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली-1992- पृ.सं-19
6. बालकृष्णभट्ट-प्रतिनिधिसंकलन (जबान) – सं०नामवरसिंह , नेशनल बुक ट्रस्टप्रकाशन, नई दिल्ली,वर्ष-1996पृ. सं -105

महात्मा बुद्ध का अश्वघोष पर प्रभाव

डॉ. वीरेन्द्र कुमार जोशी
सह आचार्य संस्कृत
गौरी देवी राजकीय महिला महाविद्यालय, अलवर (राजस्थान)

बौद्ध धर्म के प्रचार और प्रसार में राजाओं तथा विद्वानों का बराबर सहयोग प्राप्त हुआ। एक ओर राजाओं ने धन ऐश्वर्य से बौद्ध धर्म के प्रचार में सहयोग किया , दूसरी ओर विद्वानों ने अपनी नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा से बुद्ध भगवान् के गम्भीर उपदेशों को सरसता और पवित्रता प्रदान कर महात्मा बुद्ध के उपदेशों को सर्वसाधारण तक पहुंचाने का अथक प्रयास किया। उन विद्वानों और कवियों में अश्वघोष का नाम बड़े आदर और गौरव के साथ लिया जाता है। अश्वघोष ने बौद्ध धर्म का प्रचार केवल शुष्क उपदेशों से ही नहीं किया अपितु काव्य के माध्यम से बौद्ध धर्म का प्रचार किया । आज भी अश्वघोष का नाम बौद्ध दर्शन की प्रसिद्ध आचार्य चतुष्टयी में नागार्जुन के साथ सम्मान पूर्वक स्मरण किया जाता है।

जिस प्रकार वाल्मीकि आदि कविगण राम के आदर्श एवं पावन चरित्र को अपने काव्यों का विषय बनाकर लोक में आदर्श चरित्र का प्रचार व प्रसार करने के साथ-साथ स्वयं भी यशः शरीर से अमर हो गये और महर्षि वेद व्यास आदि कृष्ण के उदात्त चरित्र का चित्रण करके समस्त संसार को ज्ञान का आलोक प्रदान करते हुये अमरता को प्राप्त हो गये। उसी प्रकार महाकवि अश्वघोष की लेखनी बुद्ध के पावन एवं लोकोपकारी दिव्य यश का वर्णन करके स्वयं दिव्य हो गई।

महाकवि अश्वघोष के जीवन एवं काल आदि के विषय में तिब्बत , चीन आदि बौद्ध देशों के साहित्य में तथा भारतीय और चीन देशीय लोक कथाओं से व्यापक प्रकाश पड़ता है जिस से ज्ञात होता है कि महाकवि अश्वघोष का जन्म साकेत - अयोध्या में हुआ। उनकी माता का नाम सुवर्णाक्षी था। जिसका उल्लेख अश्वघोष विरचित बुद्धचरित और सौन्दरान्द महाकाव्य में भी प्राप्त होता है - **"आर्य सुवर्णाक्षी - पुत्रस्य साकेतस्य भिक्षेराचार्य - भदन्ताश्वघोषस्य महाकवेः महावादिनः कृतिरियम्"**। महाकवि अश्वघोष का समय प्रथम शताब्दी ईस्वी माना जाता है। बलदेव उपाध्याय के अनुसार इनके महाकाव्यों में वेद तथा शास्त्रों की अनेक बातें मिलती हैं , जिनसे इनका एक शिक्षित ब्राह्मण कुल में जन्म लेना सिद्ध होता है। बचपन में इन्हें वैदिक धर्म की शिक्षा दी गयी थी ; परन्तु समयानन्तर पार्श्व के शिष्य पूर्णयशस ने इन्हें बौद्ध धर्म में दीक्षित किया। पाटलिपुत्र के अशोकाराम में रहकर दश वर्षों तक भदन्त अश्वघोष ने बौद्ध धर्म , बौद्ध दर्शन , और यवन दर्शन का भली भांति अध्ययन किया था। अश्वघोष को विशिष्ट योग्यता एवं तर्कमयी बुद्धि तथा संगीतशास्त्र के मर्मज्ञ होने के कारण आर्य , भदन्त , महापण्डित , महावादिन् और महाराज आदि उपाधियों से विभूषित किया गया। चीनी यात्री ह्वेनसांग ने अश्वघोष , देव , नागार्जुन और कुमारलब्ध को संसार को प्रकाश प्रदान करने वाले चार सूर्य कहा है। सम्राट कनिष्क की प्रार्थना पर संघ ने प्रकाण्ड विद्वान् अश्वघोष को उसे समर्पित कर दिया। कनिष्क ने अश्वघोष की अपूर्व प्रतिभा एवं विद्वता से प्रभावित होकर उसको अपना गुरु बना लिया और अश्वघोष का अधिक समय कनिष्क के राज्य - कवि एवं राजगुरु के रूप में व्यतीत हुआ।

बहुमुखी प्रतिभा के धनी तथा संस्कृत के बहुश्रुत विद्वान् महाकवि अश्वघोष में शास्त्र और काव्य-सर्जन की समान प्रतिभा थी। उनके व्यक्तित्व में कवित्व तथा आचार्यत्व का मणिकांचन संयोग था। उन्होने वज्रसूची , महायानश्रद्धोत्पादशास्त्र तथा सूत्रालंकार अथवा कल्पनामण्डितिका नामक धर्म और दर्शन विषयों के अतिरिक्त

शारिपुत्रप्रकरण नामक एक रूपक तथा बुद्धचरित तथा सौन्दरनन्द नामक दो महाकाव्यों की भी रचना की । इन रचनाओं में बुद्धचरित महाकवि अश्वघोष का कीर्तिस्तम्भ है । इसमें कवि ने तथागत के सात्त्विक जीवन का सरल और सरस वर्णन किया है । 'सौन्दरनन्द' अश्वघोषप्रणीत द्वितीय महाकाव्य है । इसमें भगवान् बुद्ध के अनुज नन्द का चरित वर्णित है । इन रचनाओं के माध्यम से बौद्ध धर्म के सिद्धान्तों का विवेचन कर उन्हें जनसाधारण के लिए सुलभ कराना ही महाकवि अश्वघोष का मुख्य उद्देश्य था । इनकी समस्त रचनाओं में बौद्ध धर्म के सिद्धान्त सुस्पष्ट रूप से प्रतिबिम्बित हैं ।

महाकवि अश्वघोष महात्मा बुद्ध से बहुत अधिक प्रभावित थे । ये बौद्ध धर्म के कट्टर अनुयायी थे । इनकी रचनाओं पर बौद्ध धर्म एवं गौतम बुद्ध के उपदेशों का पर्याप्त प्रभाव परिलक्षित होता है ।अश्वघोष ने बौद्ध धर्म का प्रचार - प्रसार करने के उद्देश्य ही काव्य की रचना की थी । काव्य अश्वघोष के लिए भगवान बुद्ध के सन्देश को जन - जन तक पहुंचाने का माध्यम है । अपने काव्य के विषय में अश्वघोष की सुस्पष्ट उद्घोषणा है कि -

इत्येषा व्युपशान्तये न रतये मोक्षार्थगर्भाकृतिः ।
श्रोतॄणां ग्रहणार्थमन्यमनसां काव्योपचारात्कृता ।
यन्मोक्षात् कृतमन्यदत्र हि मया तत् काव्यधर्मात् कृतं
पातुं तिक्तमिवौषधं मधुयुतं हृद्यं कथं स्यादिति ॥

अर्थात् मोक्ष के प्रयोजन वाली यह कृति मैंने सांसारिक विषयों में आसक्त श्रोताओं को काव्य के बहाने से शान्ति का सन्देश देने के लिए लिखी है , रति जगाने के लिए नहीं । मोक्ष पर मैंने अन्य शास्त्रग्रन्थ लिखे हैं , यहाँ उन्हीं में कही बातों को काव्य की शैली में प्रस्तुत किया है , क्योंकि कड़वी औषध में शहद मिला दिया जाये, तो वह पीने में मधुर हो जाती है । अश्वघोष धर्म प्रचार के लिए काव्य को विनियोजित करना चाहते हैं ।

अश्वघोष बौद्ध - दर्शन - साहित्य के प्रकाण्ड पण्डित थे । इन्होंने कविता के माध्यम से बौद्ध धर्म के सिद्धान्तों का विवेचन कर जनसाधारण के लिए सरलता तथा सरलतापूर्वक सुलभ एवम् आकर्षक बनाने का सफल प्रयास किया है । इनकी समस्त रचनाओं में बौद्धधर्म के सिद्धान्त प्रतिबिम्बित हुए हैं । भगवान् बुद्ध के प्रति अपरिमित आस्था तथा अन्य धर्मों के प्रति सहिष्णुता महाकवि अश्वघोष के व्यक्तित्व की अन्यतम विशेषता है । भगवान बुद्ध के उपदेश को अधिक पाठकों के पास पहुंचाना , विशेषत: उन लोगों के पास जो देसी भाषा (प्राकृत) में लिखे बौद्ध उपदेशों को कुछ उपेक्षा से देखते थे , अश्वघोष का अभिष्ट है । अश्वघोष काव्य के माध्यम से इस लक्ष्य की पूर्ति करना चाहते हैं । महात्मा बुद्ध के प्रति अश्वघोष की गहरी आस्था थी । यही कारण है कि अश्वघोष ने बुद्ध भगवान के जीवन सम्बन्धी विविध घटनाओं तथा उनके सिद्धान्तों का वर्णन काव्यमयी भाषा के माध्यम से किया है ।

बुद्ध के प्रत्येक कार्यकलाप में महाकवि ने एक महापुरुष की असाधारण भव्यता और अलौकिक प्रभाव का प्रत्यक्ष-सा अनुभव करा दिया है । शिशु सिद्धार्थ के वर्णन में वे एक ही पद्य में एकसाथ बालरवि तथा शशांक के उपमान प्रस्तुत करके सिद्धार्थ के व्यक्तित्व की तेजस्विता और कोमलता दोनों को व्यक्त कर देते हैं -

दीप्त्या च धैर्येण च यो रराज बालो कविर्भूमिमिवावतीर्णः ।
तथातिदीप्तोऽपि निरीक्ष्यमाणो जहार चक्षूंषि यथा शशाङ्कः ॥

इसी प्रकार सिद्धार्थ के जन्म के समय सूतिकागृह के दियों का नवशिशु की तेजस्विता के आगे प्रभाहीन हो जाने का यह कथन भी उदात्त और भव्य तत्त्व की स्फूर्ति अभिव्यक्त करता है -

स हि स्वगात्रप्रभया ज्वलन्त्या दीपप्रभां भास्करवन्मुमोष ।
महार्हजाम्बूनदचारुवर्णो विद्योतयामास दिशश्च सर्वाः ॥

महाभिनिष्क्रमण के समय तो सिद्धार्थ का अडिग धैर्य और संकल्प अश्वघोष के शब्दों में साकार हो उठते हैं । छंदक से विदा लेते समय अपने मुकुट से मणि उतार कर छंदक को सौंपते हुए सिद्धार्थ आदित्य से युक्त मन्दर पर्वत से लग रहे थे -

मुकुटाद् दीपकर्माणं मणिमादाय भास्वरम्।

ब्रुवन् वाक्यमिदं तस्थौ सादित्य इव मन्दरः ॥

अश्वघोष की दार्शनिक मान्यता नि:सन्देह महात्मा बुद्ध से प्रभावित है । बुद्धचरित के बारहवें सर्ग में अश्वघोष ने बौद्ध दर्शन के सिद्धान्तों को बीज रूप में उपन्यस्त किया है । बुद्ध के उपदेशों को अश्वघोष अत्यन्त सरल प्रांजल भाषा में हृदयंगम बना देते हैं -

दुःखं समुदयश्चार्थो निरोधश्च यथाक्रमम् ।
व्युपशमश्च चत्वारि त्वार्यसत्यं विभाव्यताम् ।।

बौद्ध दर्शन के चार आर्य सत्यों में प्रथम आर्य सत्य दुःख है । बौद्धदर्शन दुःखवाद के लिए प्रसिद्ध है । बौद्ध दार्शनिक जन्म एवं जीवन दुःख से समवेत मानता है । सौन्दरानन्द के सोलहवें सर्ग के आरम्भ में अश्वघोष ने दुःखवाद के इस सिद्धान्त को बड़ी स्वाभाविक तथा सरल शैली में लौकिक दृष्टान्तों को लेकर समझाया है -

आकाशयोनिः पवनो यथा हि यथा शमी गर्भशयो हुताशः ।
आपो यथान्तर्वसुधाशयाश्च दुःखं तथा चित्तशरीरगामि ॥
अपां द्रवत्वं कठिनत्वमुर्व्या वायोश्चलत्वं ध्रुवमौष्ण्यमग्नेः ।
यथा स्वभावो हि तथा स्वभावो दुःखं शरीरस्य च चेतसश्च ॥

अर्थात् शरीर और चित्त के भीतर दुःख उसी प्रकार रहता है जैसे आकाश में पवन, शमी वृक्ष के भीतर अग्नि और धरती के भीतर जल । संसार में शरीर और चित्त का स्वाभाविक धर्म दुःख है । अतः जब तक शरीर और चित्त है तब तक दुःख रहेगा ।

इस दुःखात्मक संसार से छुटकारा पाना ही निर्वाण या मोक्ष है । बौद्धों की निर्वाण या मोक्ष की धारणा सर्वथा नवीन है , उनके मतानुसार आत्मा निर्वाण की दशा में न पृथ्वी में जाती है , न अन्तरिक्ष में , न दिशा में , न किसी विदिशा में , किन्तु क्लेश के क्षय से ठीक उसी तरह केवल शान्ति को प्राप्त होती है , जैसे दीपक निर्वृत्ति की दशा में (बुझने पर) न तो पृथ्वी में जाता है , न अन्तरिक्ष में , न दिशा में , न किसी विदिशा में , अपितु तैल के क्षय के कारण केवल शान्ति को प्राप्त होता है । मोक्ष या निर्वाण को यहाँ अश्वघोष ने बड़ी सरल भाषा द्वारा दीपक के दृष्टान्त से समझाया है -

दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो ,
नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित्
स्नेहक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥
तथा कृती निर्वृतिमभ्युपेतो ,
नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित् ,
क्लेशक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ।।

महात्मा बुद्ध के धर्म - चक्र - प्रवर्तन का बहुत ही सुन्दर वर्णन करते हुए अश्वघोष ने कहा है कि उस मृगदाव की परिषद् में महर्षि बुद्धदेव ने संसार के हित के लिए उस धर्म चक्र को चलाया- वह धर्मचक्र, जिसकी नाभि सत्य था; धैर्य, मति तथा समाधि जिसकी नेमि थे और विनय तथा नियम जिसके अर थे -

अथ धर्मचक्रमृतनाभि, धृतिमतिसमाधिनेमिमत् ।
तत्र विनयनियमारमृषिजगतो हिताय परिषद्यवर्तयत् ।।

अश्वघोष के अनुसार बुद्ध भगवान के जन्म का कारण संसार को मुक्ति प्राप्त कराना ही है -

लोकस्य मोक्षाय गुरौ प्रसूते शमं प्रपेदे जगदव्यवस्थम् ।
प्राप्येन नाथं खलु नीतिमन्तं एको न मारो मुदुमाप लोके ।।

राज महल से उपवन - भ्रमण के समय मार्ग में वृद्ध पुरुष , रोगी मनुष्य , मृतक पुरुष और सन्यासी के दर्शन की घटना ने सिद्धार्थ के जीवन को पूरी तरह बदल दिया और वे राजकुमार से महात्मा बुद्ध बन गये । इस घटनाक्रम को सांसारिक विषयों में आसक्त प्राणी - समूह को विषय भोगों से हटाकर बौद्ध धर्म के अनुकूल आचरण करने के लिए और मुक्ति लाभ की ओर प्रेरित करने हेतु अश्वघोष ने अपने काव्य में निबद्ध किया है ।

मृत्यु की अनिवार्यता और मृत्यु से सावधान रहने के लिये लोक को उपदेश हुए महाकवि ने लिखा है कि -

यावन्त हिंस्रः समुपैति कालः शमाय तावत्कुरु सौम्य बुद्धिम् ।
सर्वास्वस्थास्विह वर्तमानं सर्वाभिसारेण निहन्ति मृत्युः ॥

महाकवि ने वृद्धावस्था जन्य विकारों का वर्णन करते हुए अपना अनुभव व्यक्त किया है -

स्मृतेः प्रमोषो वपुषः पराभवो रतेः क्षयो वाक् श्रुतिश्चक्षुषां ग्रहः ।
श्रमस्य योनिर्बलवीर्यबन्धो जरा समो नास्ति शरीरिणां रिपुः ।।

महाकवि ने संसार की असारता प्रकटित करने के लक्ष्य से शरीर की क्षणभंगुरता के विषय में कहा है-

शरीरमात्रादपिमृन्मयाद्घटाद् इदं तु निःसारतमंमतं मम ।
चिरं हि तिष्ठेद् विधिवद् धृतो घटः ससुच्छ्रयोऽयं सुधृतोऽपिभिद्यते ।।

काव्य को दर्शन और धर्म के अनुकूल बना लेना अश्वघोष की मौलिक विशेषता है। बुद्धचरित में कवि का यह वैशिष्ट्य पद-पद पर परिलक्षित होता है। अश्वघोष ने इस महाकाव्य के माध्यम से बौद्ध धर्म के सिद्धान्तों का प्रचार करने का सफल प्रयास किया है। इस महाकाव्य में स्वाभाविकता का साम्राज्य है । आध्यात्मिक जीवन तथा तथागत भगवान् बुद्ध के विशुद्ध एवम् लोकसुन्दर चरित्र के प्रति कवि की अगाध श्रद्धा के कारण इस महाकाव्य में भावों का नैसर्गिक प्रवाह इस महाकाव्य को उदात्त भावभूमि पर प्रतिष्ठित करता है । मानवता को अभ्युदय और मुक्ति का सन्देश देने के अभिलाषी महाकवि अश्वघोष के व्यक्तित्व की गरिमा के अनुरूप ही उनका यह काव्य भी भगवान् बुद्ध के गौरवपूर्ण व्यक्तित्व से मण्डित है । सौन्दरनन्द महाकाव्य में अश्वघोष ने बुद्ध धर्म के उपदेशों को भव्य भाषा में निबद्ध किया है । भावों के स्वाभाविक वर्णन में तथा काम और धर्म इन दो विरोधी तत्त्वों के संघर्ष का सफल चित्रण करने में एवम् बौद्ध धर्म के आचार-प्रधान उपदेशों का हृदयावर्जक वर्णन करने में कवि को अद्भुत सफलता प्राप्त हुई है । अश्वघोष के दोनों महाकाव्यों का एक दुर्लभ पक्ष है - उदात्त की अभिव्यक्ति । दोनों महाकाव्यों के केंद्र में महात्मा बुद्ध का पावन , धीर और गंभीर व्यक्तित्व है ।

वस्तुतः अश्वघोष के सम्पूर्ण काव्य की प्रेरणा और शक्ति बुद्ध के प्रति उनकी सुदृढ़ और गहन आस्था ही है । एक युगद्रष्टा इतिहासपुरुष के चरित्र पर महाकाव्यरचना करके अश्वघोष ने यथार्थ में अपने महाकाव्यों को महत्ता दी है । अश्वघोष के काव्य की आस्वादभूमि को उनकी इस उदात्त चारित्रिक सृष्टि और बुद्ध के प्रति गहरी श्रद्धा के परिप्रेक्ष्य में समझने पर ही उनके काव्य की असाधारणता जानी जा सकती है ।

सन्दर्भ - ग्रन्थ - सूची

1. संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास - डॉ. कपिलदेव द्विवेदी आचार्य
2. संस्कृत साहित्य का अभिनव इतिहास - डॉ. राधावल्लभ त्रिपाठी
3. बुद्धचरितम् - सम्पादक तथा व्याख्याकार - चुन्नीलाल शुक्ल
4. सौन्दरनन्दं - आचार्य जगदीशचन्द्र मिश्र
5. संस्कृत - सुकवि - समीक्षा - आचार्य बलदेव उपाध्याय
6. संस्कृत - कवि - दर्शन - डॉ. भोलाशङ्कर व्यास
7. प्राचीन भारतीय साहित्य की सांस्कृतिक भूमिका - डॉ. रामजी उपाध्याय
8. संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास - आचार्य बलदेव उपाध्याय
9. भारतीय संस्कृति - डॉ. प्रीतिप्रभा गोयल
10. भारतीय संस्कृति के मूल तत्त्व - डॉ. श्रीकृष्ण ओझा

गौतम बुद्धांची विचार प्रणाली

प्रा. डॉ. सुहास दुर्गादास पाठक

सहायक प्राध्यापक

माध्यमशास्त्र संकुल, स्वा. रा. ती. म.विद्यापीठ नांदेड.

आजही आमच्या सुशिक्षीत म्हटल्या जाणारया समाजामध्ये तथागत गौतम बुद्धांबद्दल गैरसमज नाहीत असे नाही . उलट ह्याच लोकांत जास्त गैरसमज आहेत. बुद्धांना एका विशीष्ट समाजाच्या चौकटीत अडकउन आम्हाला आजपर्यंत खरा बुद्ध समजुच दिला गेला नाही . जर आम्हाला खरा बुद्ध समजला असता तर आज भारतावर ही वेळच आली नसती. कोण होते बुद्ध ?

"गारवोच निवातोच सन्तुट्ठीच कत्तय्युता ।

कालेन धम्मसवणं, एतं मंगलमुत्तमं ॥

मराठी अर्थ: क्षमाशील असणे, अंगी लीनता असणे, सज्जनाचे दर्शन घेणे, आणि योग्य वेळी धम्म श्रवण करणे हे उत्तम मंगल आहे."(1)

हा संशोधन पेपर आशय विश्लेषण या पद्धतीचा अवलंब या ठिकाणी करण्यात आलेला आहे यामध्ये प्रामुख्याने गौतम बुद्धांचे आत्तापर्यंत जे काय विचार आहेत त्याचा या ठिकाणी आम्ही संशोधन पद्धतीच्या आधारे अभ्यास केलेला आहे.

गौतम बुध्दांच्या मते, तृष्णांचा नाश झाला तर सर्व दु:खाचाही नाश होतो. तृष्णा ही सर्‌व दु:खांना जन्म देते. या तृष्णेचा विनाश व दु:खाचा निरोध आष्टांगिक मार्गाचे अनुसरण केल्याने होतो. या आष्टांगिक मार्गाला 'मध्यम प्रतिपद' असेही म्हणतात. कारण यासाठी खडतर तपश्चर्या, शारीरिक क्लेश, देहदंड व कर्मकांडाची आवश्यकता नाही. दैनंदिन जीवनात वागण्याचा हा आचारधर्म आहे. सारनाथ येथील पहिल्या प्रवचनात गौतम बुध्दांनी निर्वाण पदाला घेऊन जाणारा हा आष्टांगिक मार्ग सांगितला.

1) बुद्धांच पुर्ण नाव सिद्धार्थ शुद्धोधन गोतम शाक्य ...गोतम हे त्यांच आडनाव आणी शाक्य हे त्यांच्या गणाच नाव...कारण बुद्धांच्या काळात म्हणजे इ.स.पुर्व.563 च्या पुर्वी भारतात जातीव्यवस्था नव्हती , तर गणव्यवस्था होती . भारतीय समाजाचे पाच गण होते .शाक्य , लिच्छवी , कोलियन , द्रविड , गौंड हेच ते पाच गण ! 2) पहिला शाक्य म्हणजे शेती करणारा ..त्याला त्यावेळेस " कणबी " असे म्हणत होते . कण म्हणजे मातीचा कण आणी बी म्हणजे बियाणे ....मातीच्या कणांत बियाण पेरुन जो त्याचा आणी त्याच्या परिवाराचा , समाजाचा उदरनिर्वाह करत होता ..त्याला " कणबी " असे म्हणत होते . कणबीचा पुढ

अपभ्रंश झाला " कुणबी " कुणबी म्हणजे आजचा ओबिसी ! मराठा आणी कुणबी एकच . तथागत गोतम बुद्ध कुणबी मराठा होते . त्यांचे वडील आणी परिवार सर्व शेतकरी होते . 3) जैन धर्माचे संस्थापक वर्धमान महावीर हे लिच्छवी गणातले होते . दैत्यासुर हिरण्यकश्यपुचा मुलगा राजा प्रल्हाद ..प्रल्हादाची दोन मुले ..कपिल आणी विरोचन ! कपिल हा " सांख्यदर्शन " चा प्रणेता हे आपण आपल्या आयुर्वेदाच्या पहिल्या वर्ष्याच्या " पदार्थ विद्न्यान " हया विषयात दर्शन शास्रात बघितले आणी अभ्यासलेले आहे . दुसरा जो विरोचन आहे ..त्याला " वृषभदेव असेही म्हणतात .हाच वृषभदेव म्हणजेच " जैनदर्शन " प्रणेता..म्हणजेच पहिला तिर्थंकर होय ! वर्धमान महावीर हे शेवटचे म्हणजेच 24 वे तिर्थंकर !! 4) तिसरा जो गण आहे तो कोलियन म्हणजेच आजचा आपला कोळी समाज ! कोळी समाज हा राजा असलेला समाज होता . गोतम बुद्धांची आई देवी महामाया ही कोळी गणाची होती.याचा अर्थ त्यावेळेस कुणबी आणी कोळी यांच्यात आंतरजातीय विवाह होत होते ..म्हणजेच तेव्हा जातीप्रथा नव्हती . 5) चौथा गण द्रविड ! दक्षिणेतले सातवाहन , सातकर्णी हे द्रविड गणातिल बुद्धीस्ट राजे होते . 6) आणी पाचवा गण गौंड ! महापराक्रमी , दशविद्याप्राप्त , प्राच्यविद्यापंडीत राजा रावण हा गौंड गणातील होता . गौंड म्हणजेच आजचा आमचा आदीवासी समाज . आजही मध्यप्रदेशातील बैतुल आणी विदर्भातील अनेक जिल्ह्यातील आमचा आदीवासी समाजाची लोक रावणदहन करत नाहीत . तर तिथ रावणाची आमचा आदीपुरुष म्हणुन पुजा करतात . झारखण्ड राज्यातील आदीवासी समाज राजा रावणाची पुजा करतो .त्याला देव मानतो. 7) बुद्धानी प्रचलीत वैदिक व्यवस्थेला छेत देत बुद्धीप्रामाण्यवादी , विद्न्यानवादी , वास्तववादी अश्या विचारांची , धम्माची आणी त्या विचारांचा प्रचार आणी प्रसार करण्यासाठी संघाची स्थापना केली.चार आर्यसत्ये , पंचशिल , अष्टांगमार्ग ह्या माध्यमातुन समाजाला दिशा देण्याच काम केल. याचा परिणाम असा झाला कि बुद्धकाळात भारत " सोनेकी चिडीया " म्हणुन प्रसिद्ध होता. शिक्षणाची कवाडे सर्वांसाठी उघडण्यात आली . स्री-पुरुष भेदाभेद नष्ट झाला . समाज कर्मकांडापासुन दुर गेला , नालंदा ..तक्षशिला ..विक्रमशीला सारखी विश्वविद्यालये स्थापन झाली , जिथ एका वेळी जगातिल 60000 विद्यार्थी निवासी शिक्षण घेत होते . योगा शास्र हे बुद्धांची देण आहे . पतंजली हा नालंदा विद्यापिठाचा विद्यार्थी होता . तो योगाभ्यासात पारंगत होता .अर्थशास्राचे नोबेल पुरस्कार विजेते डॉ.अमर्त्य सेन म्हणतात कि बुद्ध काळात भारताचा GDP (Gross Develpment Product) हा जगाच्या GDP च्या 33% होता . यावरुन बुद्धकाळात भारत किती प्रगतीशील आणी विकसीत होता याची आपल्याला प्रचिती येइल ! 8) बुद्ध काळ हा 800 वर्ष्याचा ! सम्राट चंद्रगुप्त हा मौर्य हा पहिला सम्राट तर सम्राट बृहद्रथ मौर्य

हा शेवटचा दहावा सम्राट ! त्याची हत्या त्याच्याच सैन्यातील सेनापती पुष्यमित्र शुंग नावाच्या सेनापतीने कपटाने हत्या केली आणी बुद्धसाम्राज्याला उतरती कळा आली . भारतात जातीव्यवस्था , स्त्री- गुलामगीरी , स्त्री- दास्यता , क्रमिक असमानता (Greded Inequality) आणी मोठ्या प्रमाणात अंधश्रद्धा , रुढी परम्परांची निर्मिती झाली . ह्या गोष्टीन्ना फाटा देण्याच काम भविष्यात लिंगायत धर्माचे संस्थापक संत बसवेश्वर , महानुभाव पंथाचे प्रवर्तक संत चक्रधर , वारकरी पंथाचे प्रवर्तक संत नामदेव महाराज ..जगदगुरु तुकोबाराया , छ.शिवाजी महाराज , छ.सम्भाजी महाराज ...महात्मा जोतीराव फुले , शाहु महाराज आणी सर्वात शेवटी विश्वरत्न डॉ.बाबासाहेब आम्बेडकरान्नी केलेले आहे. 9) ऑक्सफर्ड विश्वविद्यालयाने जगातील 100 महान महापुरुष्यांची " विश्वाचे निर्माते " (Makers Of The Universe) म्हणुन एक यादी जाहीर केली . त्यात पहिली चार नाव भारतीय होती ....

A) तथागत गोतम बुद्ध

B) वर्धमान महावीर

C) प्रियदर्शी सम्राट अशोक

D) विश्वरत्न महामानव डॉ.बाबासाहेब आम्बेडकर !!

''नहिवेरेन वेरानी सम्मन्तीध कुदाचनं ।

अवेरेन च सम्मन्ती एस धम्मो सनन्तनो ।।

अर्थ - वैराने वैर कधीच शमत नाही. अवैरानेच वैर शांत होते, हा जगाचा नियम भगवान बुद्धाने सांगितला आहे. याला तत्त्वाला तोड नाही.''(2)

गौतम बुध्दांनी विशुध्दी मार्गाचे जे प्रतिपादन केले आहे, त्यात मनुष्याच्या चांगल्या जीवनाची 10 तत्वे प्रतिपादन केली आहेत. मानवाचे श्रेष्ठत्व जन्माने ठरत नाही, तर ते त्याच्या नैतिक आचरणावर अवलंबून आहे. कर्मकांडे, जपजाप्ये, उपास-तापास, दानदक्षिणेमुळे तो निर्वाणाकडे जाऊ शकत नाही. तर त्याचे स्वत:चे चारित्र्य अत्यंत शुध्द व स्वच्छ असले पाहिजे. यासाठी दहा शीलांचे पालन केले पाहिजे.

1) अहिंसा - कोणत्याही प्राण्याला इजा न करणे तसेच त्याची हिंसा न करणे. प्राण्यांवर दया दाखवावी, त्यांच्यावर प्रेम करावे. शरीर, मन, वाचा याद्वारे प्राण्याला त्रास देऊ नये.

2) सत्य - सत्य बोलावे, असत्याचा त्याग करावा.

3) अस्तेय - 'अस्तेय' म्हणजे चोरी न करणे होय. चोरी न करणे म्हणजे दुसऱ्याच्या मालकीची कोणतीही वस्तू न बाळगणे. आपल्याकडे जे आहे त्यामध्येच समाधान मानावे.

4) अपरिग्रह - अपरिग्रह म्हणजे मादक पदार्थ ग्रहण न करणे किंवा न पिणे.

5) ब्रह्मचर्य - व्यभिचार न करणे होय. समाजमान्य लैंगिक संबंधास मान्यता आहे. तसेच आत्यंतिक कामवासना हा मोठा मनोविकार मानला आहे.

6) मनोविनोदाच्या प्रसंगांना उपस्थित न राहणे.

7) सुगंधी लेप व अभुषणे यांचा वापर न करणे.

8) ऐस पैस किंवा अलंकृत बिछाना न वापरणे.

9) निषिध्द वेळी न खाणे.

10) धनाचा स्वीकार न करणे.

या दहा शीलांपैकी पहिली पाच बौध्द उपासकाला (गृहस्थाला) विहित आहेत.

''दान दिल्याने दान देणाऱ्याची किर्ती वाढत जाते. समाजात, गावात त्याचा मान सन्मान होतो. समाजात मान सन्मानाने वागतो, त्याचे मन शांत होते. त्याला कोणत्याही प्रकासरची चिंता राहत नाही. तो सुखाने झोपतो त्याला वाईट स्वप्ने पडत नाही त्या दान दात्याला कोणीही शत्रू नसतो. त्याचा कोणी तिरस्कार करत नाहीत. दान करणाऱ्या व्यक्तीचा गौरव केला जातो. त्या माणसाच्या दान कार्यावरून त्याच्या सदाचारी व सत्कर्मी वर्तनाचे मोजमाप होते. त्यावरून असे म्हणता येईल गरजवंताला संकट काळी दिलेले दान सत्कारणी लागते व ते श्रेष्ठ ठरते. ज्या व्यक्तिला खरी गरज असते त्या व्यक्तिला अन्नदान, वस्त्र, दान, रक्तदान अवयवदान दिले तर त्या व्यक्तिला जीवदान मिळते. ती व्यक्ती व त्याचे परिवारातील सारी माणसं त्या दान दात्याचे आभार मानतात. वस्त्र दानाने शरीराची लाज रखली जाते. भुकेल्या व्यक्तिला अन्नदान केल्याने त्याची भूक भागते. काही व्यक्तिला श्रमदानाची गरज असते त्यांना श्रमदान करून मदत केले तर त्याचे कष्ट कमी होते आणि तो थोड्या वेळात कष्टातून मुक्त होतो.''(3)

बौद्ध गुरूंना अथवा सन्यास्यांना **भिक्खू** (पाली) अथवा **भिक्षु** (संस्कृत) म्हणतात. भिक्खू हे बौद्ध शिकवणीचा प्रचार-प्रचार करतात. जगभरातील भिक्खूंची संख्या कोट्यवधी आहे. बौद्ध धम्माच्या अनुयायांचे प्रामुख्याने दोन प्रकार असतात – १) भिक्खू - भिक्खुंणी आणि २) उपासक - उपासिका.

समारोप

गौतम बुद्धांचे आत्तापर्यंत जे काय विचार आहेत त्याचा या ठिकाणी आम्ही संशोधन पद्धतीच्या आधारे अभ्यास केलेला आहे.आज जगभरात बौध्द धर्माला मानणाऱ्या लोकांची संख्या भरपूर आहे व बौद्ध

देशही अनेक आहेत. सम्राट अशोक यांनी ही बौद्ध धर्म स्वीकारून त्याच्या प्रचार प्रसारात महत्त्वाचे योगदान दिले. म्हणून आपल्यालाही भगवान बुध्दांच्या शिकवणीला आत्मसात करून आपले जीवन यशस्वी बनवायला हवे. आज जगाला युद्धाची नाही तर बुद्धाची गरज आहे .ज्या ज्या देशान्नी बुद्ध स्विकारला ..ते ते देश आज प्रगतिच्या अत्युच्च शिखरावर विराजमान आहेत मात्र आम्हाला बुद्ध कधी समजुच दिला नाही आणी आम्हीही कधी बुद्धाला समजुनच घेतल नाही . जागतिक पातळीवर हाच प्रकार सुरू आहे. सर्वांना कोणत्या ना कोणत्या समस्येने ग्रासले आहे. त्या वैयक्तिक असोत, सामाजिक असोत वा मानसिक असोत. काम, क्रोध, मद, लोभ, मत्सर, ईर्ष्या यांसारख्या वृत्तीतून बाहेर कसे पडायचे, असा प्रश्न मानवाला पडतो. परंतु, या समस्यांचे मूळ काय आहे, या वृत्ती आपल्यात कशा समाविष्ट झाल्या, याचा विचार कोणी करत नाही, असे गौतम बुद्ध यांनी सांगितले. जगाला शांतीचा आणी क्रांतीचा संदेश देण्यार्या ह्या महामानवास ..विश्वनिर्मात्यास कोटी कोटी प्रणाम !

संदर्भ –

1) पुस्तकाचे नाव - धम्म प्रबोधन प्रवचन भाग – 2 लेखक - एम. डी. सरोदे तथा संघपाल पृष्ठ क्रमांक – 68 प्रकाशक - मिलिंद प्रकाशन (न्यू साई पार्क सोसायटी, रूम नं - 202 ए.विंग, दुसरा मजला, यादव नगर, शिरगाव, बदलापूर(पूर्व), जि. ठाणे.
2) पुस्तकाचे नाव - धम्म प्रबोधन प्रवचन भाग – 1 लेखक - एम. डी. सरोदे तथा संघपाल. पृष्ठ क्रमांक - 62. प्रकाशक - मिलिंद प्रकाशन (न्यू साई पार्क सोसायटी, रूम नं - 202 ए. विंग, दुसरा मजला, यादव नगर, शिरगाव, बदलापूर(पूर्व), जि. ठाणे.
3) पुस्तकाचे नाव - धम्म प्रबोधन प्रवचन भाग – 3 लेखक - एम. डी. सरोदे तथा संघपाल. पृष्ठ क्रमांक - 33. प्रकाशक – मिलिंद प्रकाशन (न्यू साई पार्क सोसायटी, रूम नं - 202 ए. विंग, दुसरा मजला, यादव नगर, शिरगाव, बदलापूर(पूर्व), जि. ठाणे.

गौतम बुद्ध एक सिंहावलोकन

प्रा. अमोल दीपकराव धुळे
सहायक प्राध्यापक
श्री गुरू गोविंदसिंघजी पत्रकारिता महाविद्यालय मालेगाव रोड नांदेड.

आपल्या थोर विचारांनी आणि उपदेशांनी जगाला नवा मार्ग दाखविणाऱ्या भगवान गौतम बुद्धांनी समाजात अभूतपूर्व परिवर्तन आणण्यात आपले महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे. भगवान गौतम बुद्धांनी दिलेल्या उपदेशाचा उपयोग आपल्या जीवनात केल्यामुळे अनेक लोक आपल्या आयुष्यात केवळ यशस्वीच झाले असे नव्हे तर त्यांच्या हृदयात समाजाप्रती प्रेम, आदर, सदभावाच्या भावनेचा विकास देखील झाला.

गौतम बुद्धांनी हिंदू धर्मात सिद्धार्थाच्या रुपात जन्म घेतला, गृहस्थ जीवनात प्रवेश घेतल्यावर विवाहा पश्चात आपल्या पत्नी आणि मुलाचा त्याग करून कौटुंबिक मोह-मायेपासून दूर झाले आणि बौद्ध धर्माचे प्रवर्तक झाले. विश्वाला जन्म-मृत्यू आणि दुःखा पासून मुक्तीचा मार्ग शोधणारे भगवान गौतम बुद्ध सत्य दिव्य ज्ञानाच्या शोधात होते. पुढे त्यांनी भौतिकवादी जगात आपला मार्ग शोधला. भगवान गौतम बुद्धांनी करुणा, सत्य आणि अहिंसेला आपल्या जीवनाचा आधार मानले. लोकांना देखील याच मार्गावर चालण्यासाठी त्यांनी प्रेरित केले. कित्येक लोकांनी त्यांच्या महान उपदेशांमुळे आपल्या जीवनात आमुलाग्र बदल केला.भौतिक सुखाने समृद्ध जीवन आणि परलोकी स्वर्गप्राप्ती या दोहोंच्या साधनेसाठी वैदिकांनी यज्ञसंस्था उभारली होती. परंतु कालांतराने ती अतिरेकी कर्मकांड व हिंसा यांत गुरफटली जाऊन समाजाला अप्रिय वाटू लागली. या मार्गांनी स्वर्गप्राप्तीसाठी धडपडणारे पंडित हे आंधळयामागून जाणारे आंधळे आहेत, असे उपनिषदकारांनी रोखठोक बजावले व प्रत्येक व्यक्तीने आत्मा व परमात्मा यांचे स्वरूप ओळखून मोक्ष सिद्धीसाठी प्रयत्न करावा, या कल्पनेचा पुरस्कार केला. उपनिषदांचे तत्त्वज्ञान माणसाला अनाकलनीय व आवाक्याबाहेरचे वाटले. यातच संन्यास व भोगवाद, कर्मवाद व अक्रियावाद, ज्ञानवाद व कर्मकांड, नास्तिकवाद व देववाद, गूढवाद व अज्ञेयवाद अशा विविध वादामुळे सामान्यजनांचाच नव्हे, तर मोठ्या मोगांचाही बुद्धिभेद झाल्यामुळे भारतात वैचारिक अराजकराजकीय क्षेत्रात सार्वभौम सत्तेचा अभाव असल्यामुळे अवंती, कोसल, मगधादी वैराने धुमसणाऱ्या राज्यांनी आपल्या चा वितुष्टांनी युद्धाचा वणवा सतत प्रज्वलित ठेवला होता. शाक्य - मल्लांनी गणराज्यात बेदिली व गटबाजी माजवली होती. अशा प्रकारे अव्यवस्था, अशाश्वती व अस्वस्थता यांनी प्रत्येक क्षेत्र व्यापले होते. अशा परिस्थितीत

आसक्तीपूर्ण प्रवृत्तिवादाला त विसर्जित करणारा व विश्वप्रेमाने प्रेरित झालेला प्रवृत्तिवाद उत्पन्न करणारा निवृत्तिवाद बुद्धाने निर्माण केला.

हा संशोधन पेपर आशय विश्लेषण या पद्धतीचा अवलंब यासाठी करण्यात आलेला आहे यामध्ये प्रामुख्याने गौतम बुद्धांच्या विचारांचा प्रवासचा या ठिकाणी मी संशोधन पद्धतीच्या आधारे अभ्यास केलेला आहे.

"आपल्या विचारांवर आपण अवघे जग निर्माण करू शकतो."

''शाक्यांच्या राजधानीचे नाव कपिलवस्तू हे पडले. हे नाव कपिलमुनींच्या नावावरुन पडले. कपिलमुनी हे थोर बुद्धिवादी तत्वतेने होते. पुढे त्या नगरीचा राजा जयसेन होऊन गेला. त्याच्या राणीचे नाव जयंती होते. या राजा जयसेनाला एक मुलगा झाला. त्याचे नाव सिंहहनू ठेवण्यात आले. वयात आल्यावर त्याचा विवाह कच्चायनाशी झाला. राजा सिंहहनू व राणी कच्चायना यांना पाच मुले व दोन मुली झाल्या. मुलांची नावे शुद्धोदन, धौतोदन, शुक्लोदन व अमितादोन अशी होती. मुलींची नावे अमिता व प्रमिता अशी ठेवण्यात आली होती. त्यांच्या कुटुंबाचे गोत्र आदित्य होते.

शुद्धोदनाचा विवाह महामायेशी झाला. महामायेला पुत्रप्राप्ती होत नव्हती म्हणून महामायेची धाकटी बहीण महाप्रजापती गौतमी हिच्याबरोबर दुसरा विवाह झाला. महामायेला सिद्धार्थ गौतम नावाचा मुलगा झाला, तर गौतमीला नंदकुमार व मुलगी रुपनंदा अशी दोन अपत्ये झाली. शुद्धोदनाचा भाऊ शुक्लोदन याला एक मुलगा झाला त्याचे नाव आनंद होते, तर अभितोदन याला दोन मुले झाली त्यांची नावे अनुक्रमे महानाम व अनुरुद्ध अशी होती.''(1)

बुद्धाचे जीवनवृत्त सर्वांच्या परिचयाचे आहे. नेपाळच्या दक्षिण सरहद्दीवर असलेल्या रोहिणी नदीच्या काठी कपिलवस्तू नावाचे शहर होते. तेथे शाक्य घराण्यात शुद्धोदन नावाचा राजा राज्य करीत होता. त्याच्या राणीचे नाव महामाया. त्यांना जो पुत्र झाला. .(इ.स.पूर्व ५६७) त्याचे नाव सिद्धार्थ. याचा जन्म झाल्यानंतर याची आई महामाया सातव्या दिवशी वारली. नंतर तिची बहीण गौतमी हिने त्याचे पालन-पोषण केले. म्हणून त्याचे नाव गौतम, गौतमी ही त्याची सावत्र आईही होती. बालपणापासूनच सिद्धार्थ काहीसा विरक्त होता. या विरक्त मुलाकडे पाहून त्याच्या आई बापाला अत्यंत दुःख होत असे. त्यामुळे त्यांनी सिद्धार्थाला अतिशय लाडात वाढविले. त्याच्यासाठी सर्व सोयींनी युक्त असा एक सुंदर राजवाडा बांधून देण्यात आला व तेथे कोणत्याही. प्रकाराचे दुःख त्याच्याजवळ येणार नाही, अशी व्यवस्था करण्यात आली. यशोधरा नामक सुंदर राजकन्येशी त्याचा. विवाह झाला. पुढे त्याला एक मुलगा झाला.

त्याचे नाव राहूल.. वयाच्या २८व्या वर्षापर्यंत सिद्धार्थ याप्रमाणे सुखोपभोगात जीवन घालवीत होता. शुद्धोदनाने सिद्धार्थाचा राज्याभिषेक करण्याचे ठरविले. सिद्धार्थाला आपल्या राज्याची कल्पना यावी म्हणून छन्न नावाच्या एका विश्वासू सारथ्याबरोबर त्याला राज्य पाहणीसाठी पाठविण्यात आले. रस्त्याने जात असताना महारोगाने ग्रस्त झालेला एक रोगी, वार्धक्याने जर्जर झालेला एक म्हातारा व प्रेताच्या मागून रडत जाणारे लोक अशी तीन दृश्ये सिद्धार्थाच्या डी नजरेस पडली. त्यामुळे त्याचे मन अत्यंत दुःखी झाले व तो राजवाड्यात परत आला. जगात दुःख आहे, याची जाणीव. होऊन त्या दुःखापासून मुक्त कसे व्हावे, ही एकच चिंता त्याच्या ठी मनाला लागून राहिली. पुढे त्यास एक संन्याशी भेटला. त्याच्या विरक्त वृत्तीचा सिद्धार्थाच्या मनावर फार मोठा परिणाम होऊन दुःखमुक्तीसाठी आपणही विरक्त साधू व्हावे असे त्याला वाटू लागले. सर्व सुखांचा त्याग करून, यशोधरा व राहूलचा त्याग करून, घर सोडून वनात जाण्याचा विचार त्याने पक्का केला. पुढे एके दिवशी कोणास चाहूल न लागू देता, तो आपल्या सारथ्यासमवेत राजवाड बाहेर पडला. गावाबाहेर गेल्यानंतर त्याने आपले कपडे, दागिने व इतर वस्तू काढून सारथ्याजवळ दिल्या व त्याला परत पाठविले व आपण मुंडन करून, भगवी वस्त्रे परिधान करून एकटाच वनात निघून गेला. त्याने क्रमश: आलारकलाम व उद्दक रामपुत्त या दोन साधूंचे शिष्यत्व पत्करले. योगसाधना केली; पण समाधान लाभेना. तेव्हा तो गयेच्या ऊरुवेला अरण्यात तप करण्यासाठी निघून गेला व एका अश्वत्थवृक्षाच्या म्हणजे पिंपळाच्या झाडाखाली चिंतन करत बसला. पाच वर्षांच्या घोर तपश्चर्येनंतर व ४९ दिवस समाधी लावल्यानंतर त्यास धर्माचा खरा राजमार्ग दिसला. लोक त्यास बोध झाला म्हणून 'बुद्ध' म्हणू लागले. ज्या वृक्षाखाली बसून त्याला हे ज्ञान प्राप्त झाले त्या वृक्षास 'बोधिवृक्ष' म्हणतात.

''सन पापरस अकरणं कुसलरस उपसम्पदा
सचित परियोदयनं । एतं बुध्दानुं सासनं ॥

अर्थ सर्व पापापासुन दूर रहा। कुशल कर्माचा संचय करा. स्वचित्ताला नेहमी शूध्द ठेवा हे माझे शासन आहे. हया गाथेत सर्व धम्म समावलेला आहे. याला धम्मपालन गाथा असे म्हणतात.''(2)

"तुमच्या रागामुळे तुम्हाला शिक्षा होणार नाही, तुमच्या रागाने तुम्हाला शिक्षा होईल."

बौद्ध धर्म संघ महात्मा बुद्धांनी आपल्या धर्म प्रसारासाठी संघाची स्थापना केली. यामध्ये असणारे लोक सामान्य गृहस्थ जीवनाचा त्याग करून धर्म प्रचार आणि मानवाची सेवा यांच्याकरिता आपले आयुष्य वेचतात. त्यांनी आपल्या नवीन धार्मिक संप्रदायाची स्थापना केली व त्याला भिक्षु संघ असे नाव दिले. आपल्या धार्मिक संघटनांची स्थापना करताना स्वाभाविकच त्या काळाच्या संघ राज्याचे अनुसरण बुद्धाने

केले होते आणि त्याचे नियम व कार्यपद्धती अंमलात आणली. सर्व ठिकाणी भिक्षूंचे वेगवेगळे संघ होते. प्रत्येक ठिकाणचा संघ एक प्रकारे स्वतंत्र होता. भिक्षू लोक संघ-सभामध्ये एकत्र येऊन कार्य करीत होते. वृज्जी संघात सात प्रकारे महात्मा बुद्धांनी उपदेश केला होता. बौद्ध संघामध्ये याचा समावेश केला गेला. भिक्षूंनी कसे वागावे, याचा पंचविध मार्ग सांगितला आहे. त्यालाच पंचशील म्हणतात - (१) एकत्रित येऊन सभेचे आयोजन करणे, (२) एकत्रित बैठक करणे, एकत्र होऊन उठणे आणि एकत्र होऊन संघाचे कार्य पूर्ण करणे, (३) जे संघाकरता मान्य आहे ते पाळावे, जे अमान्य ते टाळावे, पारंपरिक नियम पाळावेत, (४) ज्येष्ठ संघनायक संघ पिता आहेत. त्यांचा मान राखणे, (५) वासना व इच्छेच्या आहारी न जाणे या पाच तत्त्वांनाच पंचशील म्हटले जाते.

"बाहुसच्चंन्य सिप्पंच विनयोच सुरिविखतो ।
सुभासिताच या वाचा एतं मंगलमुत्तमं ॥

मराठी अर्थ: अंगी बहूश्रूतपणा असावा, वेगवेगळया कला संपादन करणे अंगी विनय असणे, योग्य तेच भाषण करणे हे उत्तम मंगल आहे. आपले जीवन आपला परिवार सुखी राहण्यासाठी आपल्यात अनेक कौशल्य असले पाहिजे आणि आपल्यात विनय नम्रपणा असणे आपली वाचा योग्य असावी हे उत्तम मंगल आहे."(3)

प्रत्येक भिक्षुकरिता संघाच्या नियमाचे पालन करणे आवश्यक होते. संघाच्या प्रति भक्ती ठेवणे, त्याकरिता भिक्षूंना दीक्षा घेते वेळेस तीन प्रतिज्ञा घ्याव्या लागत होत्या. त्यानुसार प्रत्येक भिक्षुला युद्ध, धर्म आणि संघाला शरण आल्याचे वचन देणे आवश्यक होते. संघात प्रवेश केलेले भिक्षु कठोर नियमांचे पालन करीत असत. मनुष्यमात्र आणि सर्व प्राण्यांच्या हिताकरिता भिक्षू संघाची स्थापना झाली होती. हे कार्य पूर्ण करण्यासाठी भिक्षूंकडून वैयक्तिक जीवनात पवित्रता आणि त्यागाची भावना यांची अपेक्षा केली जात होती.

भारतीय संस्कृती समृध्द करण्यात बौध्द धर्माने महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. गौतम बुध्दाने प्रतिपादन केलेले पंचशील तत्त्वज्ञान आणि प्रज्ञा, शील व करूणा यांचा पुरस्कार यामुळे जागतिक शांतीची आणि मानवतावादाची संकल्पना जागृत झाली. पुरोहितशाहीवर हल्ले करून सामाजिक समतेचा प्रारंभ बौध्द धर्माने केला. 'बाबा वाक्यम् ' च्या ऐवजी लोकांना डोळस करण्याचे कार्य बौध्द धर्माने केले. 'प्रतीत्य समुत्पाद सिध्दांत' ही भारतीय तत्त्वज्ञानाला बौध्द धर्माकडून मिळालेली अमोल देणगी आहे. बौध्दांच्या अहिंसाविषयक तत्त्वज्ञानात जैन धर्माप्रमाणे अतिरेक नसून जीवनाचे व्यावहारिक तत्त्वज्ञान सामावलेले आहे. यज्ञविधी, पशुबळी, कर्मकांड ऐवजी सदाचार, नैतिकता आणि शुध्द चारित्र्य यांची शिकवण बौध्द

तत्त्वज्ञानाने दिली. बौध्द धर्माच्या व्यवहार्य तत्त्वज्ञानांमुळे केवळ भारतातच नव्हे तर संपूर्ण आशियात बौध्द धर्माचा प्रसार व प्रचार झाला. सर चार्ल्स इलियट म्हणतात की, ''समस्त पूर्व आशिया आणि भारताच्या जवळ असलेल्या द्विपांमध्ये आज सुध्दा बौध्दमताचा प्रभाव विद्यमान आहे.'' बौध्द धर्माच्या तत्त्वज्ञानाविषयी प्रसिध्द इतिहासकार रामशरण शर्मा म्हणतात की,''बौध्द धर्माचे सिध्दांत हे नवीन आर्थिक व्यवस्थेवर विकसीत होणाऱ्या नागरी जीवनाशी अनुकूल होते'' थोडक्यात, शांततामय सहजीवनाची संकल्पना या विश्वात रूजवून बौध्द धर्माने अखिल मानवी जीवन प्रकाशमय, तेजोमय केले आहे.

समारोप–

गौतम बुद्धांचा जीवन प्रवास कश्य स्वरूपचा आहे हे या ठिकाणी मी संशोधन पद्धतीच्या आधारे अभ्यास केलेला आहे. बुद्धांनी आपल्या तपश्चर्येचे सत्य प्राप्त केले होते. यानंतर काशी मधील सारनाथ येथे त्यांनी आपला पहिला उपदेश दिला. त्यांनी लोकांना सांसारिक दुखपासून दूर जाण्याचा मार्ग दाखवला. त्यांनी लोकांना शिकवले की जीवनाचे शेवटचे लक्ष निर्वाण आहे. बुद्धांनी चांगले कर्म करण्याचा संदेश दिला. बौद्ध धर्म सत्य व अहिंसेवर आधारित आहे. बौद्ध धर्म सर्व जाती-पंथातील लोकांकरता खुला आहे. प्रत्येक व्यक्तीचे त्यात स्वागत करण्यात आले आहे. ब्राम्हण असो किंवा चांडाळ, पापी असो वा पुण्यात्मा, गृहस्थ असो वा ब्रम्हचारी, सर्वांकरता बौद्ध धर्माचे दरवाजे खुले आहेत. या धर्मात जाती-पातीचे, श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा कोणताही भेदभाव नाही. गौतम बुद्धांनी आपल्या उपदेशांनी लोकांच्या जीवनात प्रकाश आणला, लोकांची वैचारिक क्षमता विकसित केली. लोकांच्या हृदयात दयाभाव, करूणा निर्माण करण्यात महत्वपूर्ण भूमिका बजावली.

संदर्भ –

1) पुस्तकाचे नाव - धम्म प्रबोधन प्रवचन भाग – 1 लेखक - एम. डी. सरोदे तथा संघपाल पृष्ठ क्रमांक – 03 प्रकाशक - मिलिंद प्रकाशन (न्यू साई पार्क सोसायटी, रूम नं - 202 ए. विंग, दुसरा मजला, यादव नगर, शिरगाव, बदलापूर(पूर्व), जि. ठाणे.

2) पुस्तकाचे नाव - धम्म प्रबोधन प्रवचन भाग – 2 लेखक - एम. डी. सरोदे तथा संघपाल. पृष्ठ क्रमांक - 13. प्रकाशक - मिलिंद प्रकाशन (न्यू साई पार्क सोसायटी, रूम नं - 202 ए. विंग, दुसरा मजला, यादव नगर, शिरगाव, बदलापूर(पूर्व), जि. ठाणे.

3) पुस्तकाचे नाव - धम्म प्रबोधन प्रवचन भाग – 2लेखक - एम. डी. सरोदे तथा संघपाल. पृष्ठ क्रमांक - 67. प्रकाशक - मिलिंद प्रकाशन (न्यू साई पार्क सोसायटी, रूम नं - 202 ए. विंग, दुसरा मजला, यादव नगर, शिरगाव, बदलापूर(पूर्व), जि. ठाणे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राज्यघटनेच्या माध्यमातून देश बौद्धमय कसा केला.

प्रा. डॉ. संजय उत्तम बेंद्रे
वसंतराव नाईक महाविद्यालय, म्हसळा ता. म्हसळा जि. रायगड. पिन ४०२ १०५

प्रस्थावना ;

अखंडविश्वाला शांतीचा संदेश देणारे तथागत भगवान गौतम बुद्ध यांनी विश्वामध्ये एकता आणि अखंडीता निर्माण करण्यासाठी जे प्रयेत्न केले होते व त्यातून विश्वात जी स्थिरता निर्माण झाली होती. तशीच स्थिरता भारताला स्वतंत्र मिळाल्या नंतर या देशात नांदावी म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी ज्या वेळी भारतीय राज्यघटना बनवावयास घेतली त्यावेळी या देशातील विषमता नष्ठ करून एकता निर्माण व्हावी, येथील जातीयता संपावी व भेदाभेदीला मूठमाती द्यावी या उदात्त हेतूने डॉ. बाबासाहेबांनी राज्यघटना बनवण्यास सुरुवात केली व ती करत असताना डोळयापुढे गौतमबुद्धाच्या वेळचा भारत त्यांनी समोर ठेवला. त्या साठी त्यांना २ वर्ष ११ महिने व १८ दिवस कष्ठ उपसावे लागले व त्यातून एक सुंदर असे भारतीय संविधान बनले गेले. या सुंदर संविधानातून त्यांनी देश बौद्धमय कसा केला याचा आढावा घेऊया.

बाबासाहेब पूर्व काळ :-

बाबासाहेबांनी घटना बनवली व ती लागू करून तमाम भारतीयांमध्ये एकोपा प्रस्थापित करण्याचा, धार्मिकता व जातीयता दूर करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु भारतीय घटना अस्थित्वात येण्याच्या आगोदर बाबासाहेबांचे बालपण ते त्यांचा पुर्वातिहास पाहिल्यास आपणास असे दिसून येते की त्या काळात मोठ्या प्रमाणात धार्मिक गुंतागुंत, पुरोहीतांचे प्राबल्य, विविध प्रकारचे यज्ञ, जातीभेद, वर्णभेद, भाषाभेद, बुद्धिभेद, अंधश्रद्धा, आस्तिकता, कर्मकांड, प्राणीहत्या,देवदेवता, भोगविलाशी जीवन इत्यादी अनेक अवगुण समाजाला चिकटून राहिले होते, आणि झळ बाबासाहेबांना झाली होती. म्हणून बाबासाहेबांना या जोखडातून स्वता:ला व आपल्या समाजालाही बाहेर काढावे म्हणून त्यांनी शिक्षण घेत असतानाच काय उपाय योजना करता येयील याचा ते सातत्याने विचार करीत होते.

बाबासाहेब बौद्ध धम्माकडे आकर्षित :-

बाबासाहेबांना हिंदू धर्मातील वरील सर्व समस्यांची सोडवणूक करून तमाम बहुजनांच्या जीवनात प्रकाश आणण्यासाठी बाबासाहेबांनी अनेक धर्मांचा सारासार विचार करून जो धम्म मानवाला मानवाप्रमाणे वागवतो, मानवतेचे आचरण करतो अशा धम्माकडे म्हणजेच बौध्द धम्माकडे बाबासाहेब आकृस्ट झाले व या धम्मातील अनेक बारीक सारीक गोष्टीचा विचार करून आपल्या समस्येला वाचा फोडणारा व आपल्याला अभिप्रेत असणारा धम्म बाबासाहेबांना दिसला. आपल्याला मानव म्हणून मुक्त वातावरणात जगू देणारा हाच धम्म आहे म्हणूनच बाबासाहेबांनी नाशिक जिल्ह्यातील येवला येथील परिषदेत एक भीम गर्जना केली की, 'मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो तरी हिंदू म्हणून मारणार नाही'. आणि

ही गर्जना बाबासाहेबांनी खरी करून दाखवली. त्यांनी नागपूर मुक्कामी १४ ऑक्टोबर १९५६ ला बौध्द धम्माची दिक्षा घेतली व ते बौद्ध झाले.

बाबासाहेब राज्यघटना बनवतात :-

ऑगस्ट १९४७मध्ये भारतीय घटना समितीनेएक मसुदा समिती निर्माण केली व तिचे अध्यक्ष बाबासाहेब होते.घटनेतील मसुदा हाच महत्वाचा असतो त्यातील महत्वाचे मुद्देच पुढे राज्यघटनेत समाविष्ट करण्यात येत होते. अशा रीतीने बाबासाहेबांनी २ वर्ष ११ महिने व १८ दिवस मेहनत घेऊन २६ जानेवारी १९५० मध्ये राष्टपतींच्या स्वाक्षरीने घटना संपूर्ण देशात लागू करण्यात आली. या घटनेत ३९५ कलमे व ८ परीशीष्टे सामावली आहेत व ती सर्व लिखित स्वरुपात आहेत. आपली राज्यघटना जगातील सर्वात मोठी राज्यघटना आहे.

घटनेत बौद्ध धम्म :-

1) **घटना :-** बाबासाहेबांनी राज्यघटनेच्या सरनाम्यात अतिशय मोजक्या पण अचूक व परिणामकारक राज्यघटनेची उदिष्टे स्पष्ठ केली आहेत. त्यात न्याय, स्वतंत्र, समता व बंधुता यांचा स्वीकार केला.

2) **बौध्द धम्म :-** बाबासाहेबांनी वरील उदिष्टे ही बौध्द धम्मातून घेतली आहेत. तथागत म्हणतात की मानवाने पंचशीलाचे पालन करावे सर्वांशी न्यायाने वागावे,सर्वाना समानतेने वागवावे आपण सर्व मानवजातीने भावाच्या नात्याने कृत्य करावे.म्हणजेच बाबासाहेबांनी स्वातंत्र,समता व बंधुता ही तत्वे बौद्ध धम्मातून घेतली होती असे दिसून येते.

3) **घटना :-**

सार्वभौम, समाजवादी, धर्मातीत, लोकशाही प्रजासत्ताक

बाबासाहेबांनी घटनेच्या सरनाम्यात भारत हे सार्वभौम, समाजवादी, धर्मातीत, लोकशाही असल्याचे घोषित करण्यात आले आहे. येथील प्रजा ही सार्वभौम असून तीच त्यांची शक्ती आहे तसेच सर्व धर्माला समान लेखून त्यांना समान वागणूक देण्यात येईल कोणावरही अन्याय व अत्याचार होणार नाही अशी तत्वे बाबासाहेबांनी घटनेत समाविष्ट केली आहेत.

4) **बौद्ध धम्म :-** तथागथानी आपल्याला एक प्रत्येक प्रवचनामध्ये मानवतेचा स्वीकार केल्याचे आपल्याला दिसून येते. समाजात व धर्मातील उच्च नीचतेची उतरंड उतरवण्याची व सर्व व्यक्ती या समान व प्रत्येकाला आपापल्या आचार विचाराने जगता येते असे बोल बौद्ध धम्मात आहेत. हीच खरी लोकशाही आहे. धम्मात दुसर्यांच्या कल्याणाचा विचार केला आहे. म्हणजेच समाजवादी विचार आहेत. तीच तत्वे बाबासाहेबांनी घटनेच्या माध्यमातून सर्व भारतभर लोकांमध्ये कायद्याच्या चौकटीत राहून पाळण्यास सांगितली.

5) **घटना:-** अनुच्छेद १५ व अनुच्छेद १६ मध्ये बाबासाहेबांनी धर्म, वंश, जात, लिंग, कुळ, जन्मस्थान आणि निवास या कारणामुळे आपल्या सोबत भेदभाव होणार नाही हे नमूद केले आहे.

6) **बौद्ध धम्म :-** तथागथानच्या काळात कोणताही पंथ व संप्रदया हा अस्थित्वात नव्हता. पण तथागथांच्या निर्वाणानंतर फक्त हीनयान व महायान हे दोन पंथ निर्माण झाले पण यांनी जातीयता, पंथ, प्रांत, जात यांना दूरच ठेवले होते. बौद्ध धम्मात दया, शांती, अपरिग्रह ही तत्वे सांगितली आहेत. हिंदू धर्मात ब्राह्मण, वैश्य, क्षेत्रिय व शुद्र असे चार वर्ण सांगितले आहेत पण या चारी वर्णात वरच्या पेक्षा खालचा

शुद्र आहे पण बौद्ध धम्मात वरील सर्वाना समानतेने वागवण्याची पुष्टी केली आहे. कोणीही जन्मामुळे नीच होत नाही तर त्याचे कर्म महत्वाचे आहे.बौद्ध धम्मात सांगितले आहे की, माणूस कर्मानेच शुद्र होतो तसेच कर्मानेच तो ब्राह्मण होतो. केवळ त्या वर्णात जन्माला म्हणून तो ब्राह्मण होत नाही. ब्राह्मण कर्मानेच होतो. म्हणूनच बाबासाहेबांनी राज्यघटनेच्या वरील कलमाद्वारे सर्वाना समानतेने वागवावे म्हणून ही कलमे त्या मध्ये समाविष्ट केली आहेत. म्हणून तर आज दुकाने, सार्वजनिक हॉटेल, सिनेमाहॉल, तलाव, विहीर, रस्ते, आंघोळीचे घाट अथवा सार्वजनिक वापरावयाच्या जागा येथे, जात-धर्म-लिंग-कुळ या वरून रोखले जाणार नाही.

7) **घटना :-** अनुच्छेद १२ ते ३५ पर्यंत बाबासाहेबांनी मुलभूत हक्कांची चर्चा करण्यात आली आहे. शिक्षण घेण्याचा अधिकार, धार्मिक स्वतंत्र, मालमत्ता मिळवण्याच्या अधिकार, अन्यायाविरुद्ध दादमागण्याच्या अधिकार, कोठेही वास्त्येव्य करण्याचे स्वतंत्र, आपल्या संस्कृती प्रमाणे वागण्याचा अधिकार.

8) **बौद्ध धम्मात** :- बौद्ध धम्मात निसर्गाने निर्माण केलेल्या प्रत्येक वस्तूवर मानवाचा समान अधिकार आहे. या सर्व वस्तूंचा उपभोग घेण्याचा सर्वाना अधिकार असल्याचे प्रतिपादन केले आहे. म्हणजेच तथागतांनी सामातावादी विचार मांडले आहेत. धर्मावर ब्राहामनांचे वर्चेश्व असल्याने व यज्ञ आहुती यज्ञबळी, सोमरस या बाबी खर्चिक होत्या पण तथागतांनी या धार्मिक विधिना विरोध केला व प्रत्येकाला आपल्या विचार सामर्थ्याने जगण्याच्या अधिकार असल्याचे प्रतिपादन करून धार्मिक स्वतंत्र दिले. म्हणूनच बाबासाहेबांनी राज्यघटनेत धार्मिक बाबतीत स्वातंत्र दिले धर्म बदलण्याचा, धार्मिक प्रथा न पाळण्याच्या कलमे घातली आहेत.

9) **घटना :- तिरंग्या झेंड्यात अशोक चक्र**

२२ जुलै १९४७ रोजी घटना समितीची बैठक पार पडली. या बैठकीत तिरंगा ध्वज भारताचा अधिकृत राष्ट ध्वज म्हणून स्वीकृत करण्यात आला. व त्या ध्वजामध्ये अशोक चक्र हे निळया रंगात बसवण्यात आले, व त्याची बाबासाहेबांनी अंमलबजावणी केली.

10)**बौद्ध धम्म :-** सम्राट अशोकाने जेंव्हा बौद्ध धम्म स्वीकारला तेंव्हा पासून त्यांनी आपले आचरण बदलले होते. ते जेंव्हा पहिल्यांदा सारनाथ येथे आले होते. तेंव्हा त्यांनी २४ आरे असणारे चक्र शिलालेखावर कोरवून घेतले.या धम्मचक्राचा अर्थ भगवान गौतम बुद्धाने अविद्या पासून दु:खापर्यंत १२ अवस्था व दु:खापासून निर्वाणापर्यंत १२ अशा एकून २४ आवस्थांचे चित्रण केले आहे.

11)**घटना :- भारताची राजमुद्रा राजचिन्ह व सत्यमेव जयते**

२६ जानेवारी १९५० रोजी म्हणजेच राज्यघटनेच्या पहिल्याच वर्षी भारतीय घटना समितीने प्रजासत्ताक दिना दिवशी चार सिंह असलेली व सारनाथ स्थितः ही मुद्रा भारताची राजमुद्रा म्हणून स्वीकारली आहे.

12)**बौद्ध धम्म :-** बौद्ध धम्मामध्ये अशोकाने निर्माणकेलेल्या चार सिंह व खाली अशोक चक्र व त्यावर लिहिलेले " सत्यमेव जयते " हे प्रतीक आहे.व त्या काळात भारतीय हा बौद्ध धम्म जागतिक पातळीवर जो पोहचला गेला त्याचे हे प्रतीक पूर्ण विश्वभर प्रसारित झाले गेले. जागतिक पातळीवर चीन, भूतान,

नेपाल, बाली, बोर्नियो, इंडोनिया, जावा, सुमात्रा, येथेही बौद्ध धम्म पोह्चला गेला. पण बौद्ध धम्माचे प्रतीक सर्वत्र मान्यता पावले.

13)**घटना**:- २ जानेवारी , १९५४ पासून घटनेत नमूद केल्या नुसार भारताचा सर्वोच्य नागरी पुरस्कार " **भारतरत्न** " निर्मिती

14)भारताचा हा सर्वोच्य नागारी पुरस्काराचे नाव बौद्ध धम्माशी संबंधित आहे. बौद्ध धम्मात सर्वश्रेष्ट व्यक्तींना ' **रत्न** 'या नावाने पदवी दिली जाते.अनेक बुद्ध भिक्कुंची नवे ' रत्न ' नावाशी संबंधित आहेत.

उदा. १) भन्ते ज्योतीरत्न

२) भन्ते संघरत्न

३) भन्ते शांतीरत्न

४) भन्ते जोतीरत्न

भारतरत्न हा पुरस्कार पिंपळाच्या पानावर (त्याचा आकार) दिला जातो. त्याच्या एका बाजूला सोनेरी अक्षरात तो घेणार्याचे नाव तर दुसर्या बाजूला चार सिंह असलेली राजमुद्रा व धम्मचक्र कोरलेले आढळून येते.

15)घटना :- घटनेत राष्ट्रीय फुल म्हणून ' कमळ ' या फुलाचा स्वीकार केला गेला.

16)**बौद्ध धम्म :-** बौद्ध धम्मामध्ये मैत्री, प्रेम व करून यांचे प्रतीक म्हणून कमळाच्या फुलाला सर्वोच्य स्थान आहे. थाईलंड, श्रीलंका, म्यानमार या बौद्ध राष्ट्रांत तसेच तथागत गौतम बुद्धाच्या चरणावर कमळाचे फुल समर्पित केले जाते.

संदर्भ साधने :-

१)शेरे नीलकंठ आंबेडकर वाद, सुविद्या प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती २००९

२)गायकवाड जयदेव संविधान—सभेत डॉ. आंबेडकर पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती,२०००

३)काशप विश्वास महामानव – मी बुद्धीष्ठ फौंडेशन मुंबई, प्रथम आवृत्ती २०१७

४)किर धनंजयं डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्योपुलर प्रकाशन मुंबई, दुसरी आवृत्ती, १९९०

५)सोनावणे विनयकुमार मुलाखत, दिनांक २५/०५ /२०२१.

बौद्धधर्म स्थापनेमागील पार्श्वभूमी

प्रा. निशांत दिनकर खाबडे
प्रबुद्ध भारत सोसायटी, सुतारमाळ, कोल्हापूर - 416010

प्रस्तावना :-

बौद्ध धर्म हा भारतात स्थापन झालेला धर्म आहे व तो बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानावर आधारित आहे.बौद्ध धर्म हा जगातील तिसरा मोठा धर्म आहे.भारत,चीन, जपान, कोरीया, थायलंड, कंबोडिया, नेपाळ, श्रीलंका, भुतान या देशांतबौद्ध धर्माचे अनुयायी मोठ्या प्रमाणात आहेत. बौद्ध धर्म भारतात स्थापन होण्यामागे कोणती पार्श्वभूमी होती ह्याचा शोध घेणे महत्वाचे आहे.

विवेचन :-

बुद्धाचा जन्म नेपाळमधील लुंबिनी येथे वैशाख पौर्णिमेला इ. स. पूर्व ५६३ मध्ये झाला. बुद्ध हा राजघराण्यात जन्मला होता.बुद्धाचे वडिल शाक्य कुळातीलकपिलवस्तु राजधानीचेराजा होते त्यांचे नाव शुद्धोधन होते. त्याच्या आईचेनाव महामाया देवी असे होते. बुद्धाच्या पत्नीचे नाव यशोधरा आणि मुलाचे नावराहूल होते.

सिद्धार्थ बालपणापासून संवेदनशील व दयाळू वृत्तीचा होता. दुसऱ्याचे दु:ख अन्याय त्यास सहन होत नसे. हिंसेचा तो तिरस्कार करत असे. एकदा नगरभ्रमण करीत असताना बुद्धास वृद्ध व्यक्ती, संन्यासी, व्याधीग्रस्त रुग्ण, प्रेतयात्रा अशी दृश्ये दिसली ती पाहून सिद्धार्थच्या मनावर खोल परिणाम झाला जीवनात दु:ख आहे व या दुःखातून मुक्ती देणारा मार्ग शोधला पाहिजे असा विचार करून त्याने गृहत्याग केला अनेक गुरूंचे शिष्यत्व पत्करले परंतु उत्तर मिळाले नाही शेवटी गया येथे पिंपळाच्या झाडाखाली ४९ दिवस ध्यानस्त बसला असता सिद्धार्थ गौतमास ज्ञानप्राप्ती झाली मानवी दु:खमुक्तीचा मार्ग मिळाला.

बुद्धाने मानवी दुःखमुक्तीचा मार्ग स्वता शोधून काढला कारण त्यावेळच्या वैदिक धर्मात त्याला याची उत्तरे मिळाली नाहीत कारण त्याकाळात धर्माच्या नावावर कर्मकांड,मंत्रतंत्र, जाचक रूढी परंपरा, पशुबळी, खर्चिक यज्ञविधी याच गोष्टीना महत्व प्राप्त झाले होते.

इ. स. पूर्व सहावे शतक हे धार्मिक क्रांतीचे होते जनतेला वैदिक यज्ञसंस्थेला आव्हान देऊन मनशांतीचा नवीन मार्ग दाखवेल असा धर्म पाहिजे होता हीच पार्वभूमी बौद्ध धर्माच्या निर्मितीस पूरक ठरली त्यातील महत्वाचे मुद्दे पुढील प्रमाणे आहेत.

1) वैदिक काळात वर्गव्यवस्था होती व्यक्तीचे समाजातील स्थान हे त्याच्या गुणावर अवलंबून होते. परंतु पुढील काळात वर्गव्यवस्थेची जागा वर्णव्यवस्थेने घेतली ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र या जातींची निर्मिती झाली. जो व्यक्ती ज्या जातीत जन्मास येईल त्याच जातीची कामे त्याला करावी लागत.जातीची बंधने जनतेला असह्य होत होती. समाजामध्ये सर्वत्र विषमता निर्माण झाली होती.शुद्रांची स्थिती अतिशय दयनीय होती त्यांना गुलामासारखी वागणूक दिली जात होती त्यांना कसलेही अधिकार नव्हते ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य या जातींची सेवा करणे, गावाबाहेर राहणे हेच त्यांचे

जीवन होते या सर्व जाचांमुळे ते बौद्ध धर्माकडे आकृष्ट झाले कारण बौद्ध धर्माने जातिव्यवस्थेला विरोध केला. उच्चनीचता अमान्य केली होती.

2) वर्णव्यवस्थेत ब्राम्हण सर्वोच्च होते त्यांना समाजात मान व प्रतिष्ठा होती त्यांच्याशिवाय कोणतेही धार्मिक कार्य पूर्ण होत नसे ते सांगतील तोच धर्म आणि कायदा होता त्यांनी अनेक जटील विधी निर्माण केले काही विधी हे अनेक दिवस चालत असत आणि एवढे करूनही सामान्य जनतेला मनशांती मिळत नसे. प्रत्येक कौटुंबिक घटनेसाठी विधी निर्माण केले गेले त्यासाठी होम हवन यज्ञविधी तयार केले हे विधी जनतेला करावेच लागत नाहीतर देवाचा कोप होईल अशी भीती घातली जाई.धार्मिक ग्रंथ, विधी, मंत्र,हे संस्कृत भाषेमध्ये असत व संस्कृत शिकण्याचा अधिकार फक्त ब्राम्हण जातीस होता व सामान्य जनतेची भाषा हि प्राकृत होती त्यामुळे सामान्य जनताह्या विधीबद्दल पूर्ण अज्ञानी होती. तसेच या विधीसाठी प्रचंड खर्च येत असे तो पूर्ण करता-करता तो मेटाकुटीला येत असे.

3) यज्ञविधी करताना आहुती म्हणून पशुबळी दिला जाई शेतीसाठी पशुधन म्हणून बैल व इतर प्राण्यांची आवश्यकता होती परंतु पशुहत्येमुळे शेतीवर विपरीत परिणाम होऊ लागला त्यामुळे या हिंसेला सामान्य जनता कंटाळली होती. बौद्ध धर्मामध्ये अहिंसेचा पुरस्कार केला त्यामुळे जनता त्याकडे आकृष्ट झाली.

4) वैश्य हि व्यापार करणारी जात होती उत्तरवैदिक धर्मात धन संचय करणे नफाखोरी करणे व्याज देणे घेणे निषिद्ध मानले होते ह्या अटी वैश्यांना व्यापार करण्यास जाचक ठरत होत्या म्हणून वैश्य इतर धार्मिक पर्याय शोधत होते त्यामुळे बौद्ध धर्म प्रसारास वाव मिळाला.

5) समाजामध्ये स्त्रियांची स्थिती दयनीय होती त्यांना कसलाही अधिकार नव्हता कुटुंबात त्यांना दुय्यम स्थान होते ब्राम्हण धर्मात त्यांना शूद्रांसारखी वागणूक दिली जात होती. त्याउलट बौद्ध धर्मात स्त्री पुरुष यांना समान मानले होते.

6) इ.स. पूर्व सहाव्या शतकात भारतात धार्मिक क्रांती घडून आली त्यातून बौद्ध धर्माची निर्मिती झाली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी याबद्दल आपले मत 'क्रांती आणि प्रतिक्रांती' मध्ये मांडले आहे त्यांच्या मते बुद्धपूर्वकाळातीलआर्यसमाज हा सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक दृष्टीने अध:पतित झालेला होता बौद्धधर्मानेत्यात क्रांती घडवून आणली. बौद्धधर्माचा उदय ही केवळ धार्मिकच नव्हे तर सामाजिक व राजकीय क्रांती होती.

निष्कर्ष :-

ऋग्वेदिक काळातील धर्म हा साधा सरळ होता. आकाश, वारा, पाउस, अग्नी, सूर्य, नद्या या निसर्गातील विविध घटकांना ईश्वराची रूपे मानून त्यांची पूजा केली जात असे. परंतु उत्तरवैदिक काळात धर्माचे स्वरूप बदलले कर्मकांड, मंत्रतंत्र, अंधश्रद्धा पशुबळी, जातीव्यवस्था इत्यादी वाईट गोष्टीचा समावेश उत्तरवैदीक धर्मात झाला त्यामुळे सामान्य जनता हवालदिल झाली त्याला यामधून मुक्ती हवी होती एक साधा सरळ धर्म हवा होता जो मनशांती देईल ज्याचे ग्रंथ त्याच्या बोलीभाषेतील असतील ज्यामध्ये कसलेही कर्मकांड हिंसा अंधश्रद्धा नसेल आणि हीच पार्श्वभूमी बौद्ध धर्माच्या निर्मितीस कारणीभूत ठरली.

संदर्भ ग्रंथ :-

1) प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारत – डॉ. जयसिंगराव पवार

२) क्रांती आणि प्रतिक्रांती – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

३) प्राचीन भारत – डॉ. अनिल कठारे

अष्टांगिक मार्ग - मानवतावादी विचार

प्रा. सौ. स्वामी संगीता सदानंद
श्री शिवाजी ज्युनिअर कॉलेज माणिकनगर, नांदेड

भगवान गौतम बुद्धाने मानवजातीच्या हितासाठी मानवाच्या कल्याणासाठी बुद्धधम्मा चे जे नियम तयार केले त्याला अनुभूतीच्यासम्यक ज्ञानाच्या कसोटीववर घासून अनुभवाच्या माध्यमातून तयार केले. धम्मात देवांचेअवतार म्हणजेच दैववाद, आत्मा,पुनर्जन्म,अंधश्रद्धा, पूजा,कर्मकांडाला अजिबात थारा दिला नाही. केवळ वास्तवता ण सत्य बौद्धधम्मात असून प्रज्ञा,शील,करुणा याला अधिक महत्व देणारा मानवाच्या विकासाची चक्रे गतिमान करणारा हा बौद्धधम्म आहे. या धम्मात तुमच्या केवळ कुशल कर्मानेच व आचरणानेच मोक्ष मार्ग दाखविला जातो त्यासाठी धम्माचे प्रमुख अंग असलेला अष्टांगिक मार्ग हे मानवजातीचच्या हिताचे आहेत.अष्टांगिक मार्ग

अष्टांगिक मार्ग (पाली अरियो अगिको मग्ग) हा गौतम बुद्धांनी सांगितलेला काम, क्रोध, द्वेष, इ. दोष दूर करून जीवन निर्‌मळ करण्याचा सदाचाराचा मार्ग आहे. यासं मध्यम मार्ग सुद्धा म्हणतात.धम्मचक्रातील आठ आरे हे अष्टांगिक मार्ग दर्शवतात

बौद्ध धर्माच्या शिकवणुकीत अष्टांगिक मार्गाला फार महत्त्व आहे. अष्टांगिक मार्गाचा परिपूर्ण अवलंब केला तर मनुष्य निर्वाण प्राप्त करू शकतो, निर्वाण म्हणजे मृत्यू नव्हे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ही कल्पना समजावून देताना म्हटले आहे की, निर्वाण म्हणजे धर्ममार्गावर वाटचाल करता येईल इतका पुरेसा ताबा आपल्या प्रवृत्तींवर असणे. निब्बाण (निर्वाण) म्हणजे निर्दोष जीवन, काम, क्रोध, द्वेष वगैरे दोष आपले जीवन दूषित करून सोडतात. हे दूर करून जीवन निर्मळ करण्याचा मध्यम मार्ग म्हणजे अष्टांगिक मार्ग. हा मार्ग मनुष्याला पाहायला शिकवतो, जाणायला शिकवतों, ज्ञान देतो. त्यामुळे चित्ताला शांती लाभू शकते. मनुष्याच्या दैनंदिन जीवनात मनुष्य जितके या मार्गानेवाटचाल करतील तितके जीवन अधिक आनंदी होत जाईल.

अष्टांगिक मार्ग:-

१) सम्यक् दृष्टी: निसर्ग नियमाविरुद्ध कोणतीही गोष्ट होऊ शकते ही गोष्ट न मानणे.

२) सम्यक् संकल्प म्हणजे योग्य निर्धार, विचार,

३) सम्यक् वाचा: करुणायुक्त व सत्यपूर्ण वाचा (बोल) ठेवण्याचा प्रयत्न करणे.

४) सम्यक् कर्मान्त उत्तम कर्म म्हणजे योग्य कृत्ये करणे.

५) सम्यक् आजीविका वाईट मार्गाने आपली उपजीविका न करता ती सन्मार्गानेच करणे.

६) सम्यक् व्यायाम वाईट विचार निर्माण झाल्यास त्याचा त्वरित नाश करणे.

७) सम्यक् स्मृती:- तात्त्विक गोष्टींचे स्मरण करून चित्तास (मनाला) जागृत ठेवणे.

८) सम्यक् समाधी कोणत्याही वाईट विकारांना स्पर्श होऊ न देता दुष्ट प्रवृत्तींपासून मन अलग ठेवून चित्त प्रसन्न आणि शांत ठेवणे

सम्यक संकल्प:-

आपला संकल्प, आपले ध्येय हे फार आवाक्याबाहेरचे नको तसेच फार साधे, अगदी सहजसाध्य, कुवतीपेक्षा पुष्कळ कमी असेही नको. आपल्या नेहमीच्या जगण्यात, विशेषत: आजच्या काळात तर सम्यक संकल्प फार महत्त्वाचा ठरतो.खोटी प्रतिष्ठा आणि अहंकारापायी अमुक एक करून दाखवीन आणि मगच विसावेन, या संकल्पामुळे आयुष्यातील मौल्यवान काळ फुकट जाऊ शकतो. मनापासून नको असलेली गोष्ट करणे म्हणजे मानसिक शक्तींचा अपव्यय असतो. दुसरीकडे आळशीपणा करून, आपल्याकडे असलेली शक्ती, ताकद, कौशल्य फुकट घालविणे हे सुद्धा दुःखदच म्हणावे लागेल. ही मा आपले आणि समाजाचे नुकसान करीत असतात.

अष्टांगामध्ये पहिले सूत्र आहे- सम्यक दृष्टी. सम्यक दृष्टी म्हणजे जे आहे, जसे आहे तसे पाहणे. एखाद्या व्यक्तीविषयी मनात राग असेल किंवा काही पूर्वग्रह असतील तर ती व्यक्ती जे काही करेल त्यात आपल्याला दोषच दिसू लागतात. कधी कधी मन विषादाने भर दिले गेले असले की भव्य आकाश, तेजस्वी नक्षत्रे, सुगंधाची आणि सौंदर्याची बरसात करणारी फुले यांच्या दर्शन आनंद होत नाही. मूळ वस्तू जशी आहे तशी न बघता विकारग्रस्त मनाने बघितली की तिच्या बाबतीतील आपले आकलन दूषित होते. म्हणून माणूस, वस्तू, निसर्ग सगळयांकडे शांत, समतोल, पूर्वग्रहविरहित दृष्टीने बघावे. म्हणजे बघणारा आणि बघितले जाणारे यांच्यात योग्य संबंध प्रस्थापित होतात.

सम्यक संकल्प:-आपल्या मुलांसाठी अवास्तव अपेक्षा बाळगणारे पालक मुलांसमोर न झेपणारे ध्येय ठेवतात. त्या ध्येयाकडे वाटचाल करताना मुले आणि पालक दोघेही दुःखी होतात. ध्येय साध्य झाले नाही की आत्मविश्वास ओसरू लागतो. ताण येतो. आपण पालकांच्या अपेक्षा पुच्या करू शकलो नाही याचे दु:ख होते. अशा वेळी आत्यंतिक निराशेने मुलांनी आत्महत्या केल्याचीही उदाहरणे आहेत. याखेरीज संकल्पामध्ये दुराग्रह असू शकतो. खोटी प्रतिष्ठा आणि अहंकारापायी अमुक एक करून दाखवीन आणि मगच विसावेन, या संकल्पामुळे आयष्यातील मौल्यवान काल फक्त जाऊकुवतीनुसार समतोल ध्येय म्हणजे सम्यक संकल्पआवश्यक असतो

सम्यक वाणी:-

हे तिसरे सूत्र आहे, सम्यक वाणी. आपले बोलणे सत्य, सरळ आणि प्रिय असावे, खोटेपणा, ढोंग फसवणूक आपले अनेक तऱ्हांनी नुकसान करतात. आपल्या रोजच्या जगण्यात पुष्कळदा आपण आत काहीतरी दडवतो. एखाद्याबद्दल राग असताना बाहेर मात्र गोड गोड बोलतो. राग दडपल्यामुळे तो वेगळया प्रसंगी वेगळया मार्गाने बाहेर पडू शकतो. अशी माणसे अकारण हिंसक होऊ शकतात. विपरीत

किंवा बदलून न सांगता आहे जसं आहे तसं सांगायला हवे. राजाचे हेर किंवा मंत्री खोटे आणि गोड बोलू लागले तर राज्याचा विनाश ओढवेल, स्तुतीही नव्हे आणि निंदाही नव्हे. साधेपअहिंसात्मक तऱ्हेने सत्य सांगणे गरज नसताना वृथा न बोलणे या सर्व बाबी सम्यक वाणीत समाविष्ट होता

सम्यक कर्मांत:-

चौथं सूत्र आहे सम्यक कर्मात योग्य ते आणि योग्य तेवढं कर्म करणं म्हणजे सम्यक कर्मांत यात आत्महत्या, चोरी, हिंसा, परस्त्रीविषयी लोभ, अशी सारी कर्मे निषिद्ध आहेत. दुसरीकडे कितीही मिळाले तरी, 'अजून हवे' ची लालसा न सुटणे, त्यासाठी जिवाच्या आकांताने कर्म करीत राहणे हे सुद्धा वर्ज्य असावे. सगळे ज्ञानी लोक याचा उद्घोष करतात. या संदर्भातील टॉलस्टॉयची कथा प्रसिद्ध आहे. एका माणसाला सांगितले गेले की, सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत तू जिथपर्यंत धावत जाशील तेवढी जमीन तुझी होईल. सूर्यास्तापर्यंत खूप अंतर पार करायला हवे म्हणून 8लोभामुळे जोराने धावत राहिला. सूर्यास्त झाल्यावर तो थांबला आणि अतिश्रमाने मृत्यू पावला. त्याला पुरस साडेतीन हात जमीन पुरेशी झाली. आपल्याला योग्य असे साध्य ठरविल्यावर त्या दिशेने शांतपणे कर्म करत राहणे, म्हणजे सम्यक कर्मात

सम्यक उपजीविका:-

सम्यक उपजीविका हे पाचवे सूत्र आहे. आपली उपजीविका ही आपल्या आवडीनुसार असावी. परंतु त्यापासून इतरांना त्रास, दुःख, कष्ट कोणतीही इजा होता कामा नये, उपजीविका सन्मार्गाने करावी. चोरी, फसवाफसवी, पाप, हिंसा करून उपजीविका करू नये. आपण जितक्या खोटय़ा गोष्टी करून आणि इतरांना त्रास देऊन उपजीविका करतो तितके आपण अपराधी, भीतिग्रस्त, संतापी असतो. समाधानी, शांत जीवनवंचित राहतो. चंबळच्या डाकूंना सुद्धा ही गोष्ट अनुभवाला आली म्हणून त्यांनी खून, दरोडे, माराम था, लुटालूट सोडून विनोबांपुढे शस्त्रे ठेवीत शरणागती पत्करली व शेतीसारखी कष्टाची पण शांत, समाधानी उपजीविका पत्करली.

सम्यक व्यायाम:-

सम्यक व्यायाम हे सहावे सूत्र आहे. वाईट विचार मनात उत्पन्न होऊ नये म्हणून प्रयत्न करणे. उदा. दुसऱ्याचे धन हडप करावे असा विचार मनात नसतो, पण तशी संधी समोर आली तर मोह होऊ शकतो. अशा प्रसंगीही वाईट विचार न करण्याचे वळण मनाला लावायला हवे. वाईट विचारांनी फक्त विध्वंस घडतो. त्यामुळे एकतर मनाला टोचणी लागते किंवा अधिक विध्वंसाची आग भडकते.

चांगली कृत्ये करणे, मनात सुविचार उत्पन्न होतीलप्रयत्न करणे, सुविचार मनात नीट रुजविणे, ते पूर्णत्वाला नेऊन जीवनात त्यांचा अंतर्भाव करणे या मानसिक प्रयत्नांना सम्यक व्यायाम म्हणतात.

सम्यक स्मृती:-

सम्यक स्मृती हे सातवे सूत्र आहे. व्यर्थ ते विसरणे आणि सार्थ ते स्मरणात ठेवणे दैनंदिन जीवनात घडावयास हवे. पण उलटच घडते. वाईट गोष्टींच्या स्मृती पक्क्या होतात. कोणी आपल्याकरता काय केले हे

लक्षात राहात नाही. उलट काय केले नाही तेवढे मात्र लक्षात राहते. दैनंदिन जीवनात हे दुःखाला कारणीभूत ठरते. आपल्या शरीरमनातील सुखदुःखादींचे साक्षित्वाने अवलोकन करीत त्यांचे स्वरूप समजावून घेणे, त्याबाबतीत मन सावध, जागृत व संतुलित असणे म्हणजे सम्यक स्मृती.

सम्यक समाधी:-

सम्यक समाधी हा अंतिम टप्पा आहे. दैनंदिन जीवनात त्याचा अवलंब करणे कठीण आहे. दुःख आणि षड्रिपूंच्या पलीकडे जात अंतिम सत्यापर्यंत पोहोचण्यासाठी सात्त्विक मार्गाने जगता जगता हळूहळू मनाची तयारी होऊन 'हर्ष खेद ते मावळले' अशी स्थिती आली की मन विशुद्ध आनंदाने भरून जाते. अंतर्यामीच्या या स्थितीला सम्यक समाधी म्हणता येईल. बुद्धधम्म हा निसर्ग नियमाला अनुसरून वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून सम्यक ज्ञानाच्या कसोटीवर घसणारा असा अनुमानात्मक धम्म आहे. मानवी सामर्थ्य ओळखून मानवाला केंद्रबिंदू मानून अज्ञानाच्या अंधारातून ज्ञानाच्या प्रकाशाकडे नेणारा म्हणजे स्वयंप्रकाशित व्हा असा भवचक्र ज्ञानाच्या आविष्काराने स्वतपरिवर्तन करून मानवाच्या हाती अष्टांगिक मार्गाने सदाचराचा मध्यम मार्ग देऊन असंख्य जीवांना तरुन जाण्याचा मार्ग दाखविला. म्हणूनच ते मोक्षदाता न होता मार्गदाता झाले.

संदर्भ ग्रंथ:-

1) लोकसत्ता दि 09/08/2014

2)भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म - डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर

3)इतर संदर्भ

गौतम बुद्ध -अष्टांगिक मार्ग

शारदा किशन धामणगांवकर
एम.ए.एम.एड.एम.फील (मराठी), पी.एचडी. (संशोधक विद्यार्थिनी) श्री.हावगीस्वामी महाविद्यालय,उदगीर.

प्रा.नामदेव गेनबा खरात
एम.एस्सी.एम.ए.एम.एड.सेट डॉ. पारनेरकर महाराज ज्यू. कॉलेज, मांजरसुबा जि. बीड.

गौतम बुद्ध हे भारतीय तत्त्वज्ञ,ध्यानी,आध्यात्मिक शिक्षक व समाज सुधारक होते. विश्वाला शांतीचा उपदेश देणारे शांतीदूत म्हणून बुद्धांना ओळखलं जातं. त्यांनी बौद्ध धर्माची स्थापना केली. बुद्ध हे नाव नाहीतर ज्ञानाची उपाधी आहे.बुद्ध या शब्दाचा अर्थ आकाशा एवढा प्रचंड ज्ञानी.ही उपाधी त्यांनी स्वप्रयत्नांनी मिळवलेली आहे.शाक्य गणाचा राजा शुद्धोधन व त्यांची पत्नी महाराणी महामाया यांच्या पोटी क्षत्रिय कुळामध्ये इ.स.पू.563 मध्ये लुंबिनी येथे बुद्धांचा जन्म झाला. त्यांचे नाव सिद्धार्थ ठेवण्यात आले. त्यांच्या जन्मानंतर अवघ्या सातव्या दिवशी त्यांची आई महामाया यांचे निधन झाले. त्यानंतर त्यांचा सांभाळ त्यांची मावशी सावत्र आई प्रजापती गौतमी यांनी केला. त्यामुळे राजकुमार सिद्धार्थाला गौतम या नावाने ओळखले जाते. पुढे सिद्धार्थ गौतमास आवश्यक असे सर्व प्रकारचे शिक्षण देण्यात आले. त्यानंतर इ.स.पू.547 मध्ये सिद्धार्थ चा विवाह झाला. पुढे त्यांना राहुल नावाचा पुत्र झाला.कालांतराने समाजातील दुःख, दारिद्र्य पाहुन त्यांनी सन्यास घेतला. त्यानंतर त्यांना बुद्धत्व प्राप्त झालं. आणि त्यांनी बौद्ध धर्माची स्थापना केली.

अष्टांगिक मार्ग -

अष्टांगिक मार्ग यास मध्यम मार्ग सुद्धा म्हणतात. काम,क्रोध,द्वेष इत्यादी दोष दूर करून जीवन निर्मळ करण्याचा सदाचाराचा मार्ग म्हणजे अष्टांगिक मार्ग होय. बौद्ध धर्माच्या शिकवणुकीत अष्टांगिक मार्गाला फार महत्त्व आहे. अष्टांगिक मार्गाचा परिपूर्ण अवलंब केला तर, मनुष्य निर्वाण प्राप्ती करू शकतो. निर्वाण म्हणजे मृत्यू नव्हे तर निर्वाण म्हणजे निर्दोष जीवन होय. काम, क्रोध, द्वेष वगैरे दोष आपले जीवन दूषित करून सोडतात. हे दूर करून जीवन निर्माण करण्याचा मध्यम मार्ग म्हणजेच अष्टांगिक मार्ग होय. हा मार्ग मनुष्याला पाहायला, जाणायला शिकवितो,ज्ञान देतो. त्यामुळे चित्ताला शांती लाभू शकते. मनुष्याच्या जीवनामध्ये जितके या मार्गाने वाटचाल करतील तितके जीवन अधिक आनंदी होत जाईल. अष्टांगिक मार्ग पुढील प्रमाणे -

1. सम्यक दृष्टी - ' निसर्ग नियमाविरुद्ध कोणतीही गोष्ट होऊ शकते ही गोष्ट न मानणे '. सम्यक दृष्टी म्हणजे जस आहे तसे पाहणे. एखाद्या व्यक्तीविषयी मनामध्ये राग असेल किंवा पूर्वग्रह असतील तर ती व्यक्ती जे काही करेल त्यातच आपल्याला दोष दिसू लागतात. वस्तू जशी आहे तशी ती न बघता विकार

मनाने बघितली की तिच्या बाबतीतील आपले आकलन दूषित होते. म्हणून वस्तू,निसर्ग यांच्याकडे शांत समतोल पूर्वग्रह विरहित दृष्टीने बघावे.

2. सम्यक संकल्प - ' म्हणजे योग्य निर्धार, विचार ' आपला संकल्प आपले ध्येय हे फार आवाक्याबाहेरचे नको तसेच फार साधे अगदी सहज साध्य कृतीपेक्षा पुष्कळ कमी असे हि नको. आजच्या काळात तर सम्यक संकल्प फार महत्त्वाचा ठरतो. आपल्या मुलासाठी अवास्तव अपेक्षा बाळगणारे पालक मुलांसमोर न झेपणारे ध्येय ठेवतात. त्या ध्येयाकडे वाटचाल करताना मुले आणि पालक दोघेही दुःखी होतात. ध्येय साध्य झाले नाही की मुलाच्या मनावर ताण येतो. आपल्या पालकांच्या अपेक्षा पूर्ण करू शकलो नाही याचे त्यांना दुःख होते. या अत्यंत दुःखातून मुलं आत्महत्या करण्याचा विचार करू लागतात, काही करतातही अशी बरीच उदाहरणे आहेत. याखेरीज संकल्पामध्ये दुराग्रह ही असू शकतो खोटी प्रतिष्ठा आणि अहंकारा पायी अमुक एक करून दाखवीन आणि मगच विसावेल, या संकल्पामुळे आयुष्यातील बराच काळ फुकट जाऊ शकतो. आपल्याकडे असलेली शक्ती ताकद कौशल्य फुकट घालवणे म्हणजे हे सुद्धा दुःखच म्हणावे लागेल.ही माणसे आपल्या बरोबर समाजाचे नुकसान करीत असतात. तेव्हा कुवतीनुसार समतोल ध्येय म्हणजे सम्यक संकल्प मानवी जीवनामध्ये आवश्यक असतो.

3. सम्यक वाचा - ' करुणायुक्त व सत्यपूर्ण पूर्ण वाचा ठेवण्याचा प्रयत्न करणे '. आपले बोलणे सत्य सरळ व प्रिय असावे,त्यामध्ये कोणत्याही प्रकारचा ढोंगीपणा नसावा,खोटे पणा नसावा.त्यामुळे आपले अनेक प्रकारचे नुकसान होते. आपल्या रोजच्या जगण्यात पुष्कळदा आपण आत काहीतरी दडवतो. एखाद्याबद्दल राग असताना वरवरचे मात्र गोड गोड बोलतो. राग दडपणामुळे तो वेगळया प्रसंगी वेगळया मार्गाने बाहेर पडू शकतो. अशी माणसे अकारण हिंसक होऊ शकतात किंवा बदलून न सांगता जे आहे जस आहे तसं सांगायला हवे कोणाची स्तुती करू नये व निंदाही करू नये. साधेपणाने अहिंसात्मक मार्गाने सत्य सांगावे. गरज नसताना वृथा न बोलणे, अवास्तव बडबड न करणे,योग्य त्या वेळी योग्य त्या ठिकाणी आपल्या वाणीचा वापर करणे या सर्व बाबी संम्यक वाचा मध्ये येतात.

4. सम्यक कर्मांत- ' उत्तम कर्म म्हणजे योग्य कृत्य करणे ' योग्य ते आणि योग्य तेवढेच कर्म करणे म्हणजे सम्यक कर्मांत. यात आत्महत्या,चोरी,हिंसा परस्त्रीगमन,अति लोभ अशी सारी कर्मे निषिद्ध आहेत. दुसरीकडे कितीही मिळाले तरी अजून हवे, ही लालसा न सुटणे, त्यासाठी जिवाच्या आकांताने कर्म करीत राहणे, ही सुद्धा व्यर्ज असावे. अति तेथे माती हे आपणास माहित आहे,कोणतीही गोष्ट प्रमाणात करावी. त्याचा ति लोभ करू नये. कारण परिणाम वाईट होतो. एखादे ध्येय गाठण्यासाठी शांतपणे कर्म करीत राहणे हेच योग्य.

5. सम्यक उपजीविका - 'वाईट मार्गाने आपली उपजीविका न करता ती सन्मार्गानेच करणे'. आपली उपजीविका ही आपणाला समाधान देणारी असावी, आपल्या आवडीची असावी,उपजीविका सन्मार्गाने करावी, कोणाची चोरी,फसवणूक, हिंसा करून उपजीविका करू नये. आपल्यापासून कोणाला

दुःख,इजा,त्रास होऊ नये अशी आपली उपजीविका असावी. म्हणजेच उपजीविका सन्मार्गाने करावी.आपण जितक्या खोट्या गोष्टी करून आणि इतरांना त्रास देऊन उपजीविका करतो, तितके आपण अपराधी,भीतीग्रस्त,संतापी असतो. समाधानी,शांत,सुखी जीवनापासून वंचित राहतो. त्यामुळे व्यक्तीने समाधानी जीवनासाठी सम्यक उपजीविकेचा मार्ग पत्करावा.

6. सम्यक व्यायाम - ' वाईट विचार निर्माण झाल्यास त्याचा त्वरित नाश करणे '.वाईट विचार मनामध्ये उत्पन्न होऊ नये म्हणून प्रयत्न करणे.उदा.दुसऱ्याचे धन हडप करावे असा विचार मनात नसतो, परंतु तशी संधी उपलब्ध झाल्यास मोह होऊ शकतो. अशा प्रसंगी वाईट विचार न करता चांगला विचार करावा,मनाला चांगले वळण लावावे. वाईट विचारांनी फक्त विध्वंस घडतो त्यामुळे एक तर मनाला टोचणी लागते किंवा अधिक विध्वंसाची मनामध्ये आग भडकते.चांगले कृत्य करणे, मनामध्ये चांगले विचार येतील असा प्रयत्न करणे,सुविचाराने मनाला समाधान मिळते,चांगल्या बाबी हातून घडतात. सुविचाराने रुजवणूक मनामध्ये करून ते पूर्णत्वाला नेऊन जीवनात त्याचा अंतर्भाव करणे या मानसिक प्रयत्नांना सम्यक व्यायाम म्हणतात.

7. सम्यक स्मृती - ' तात्विक गोष्टीचे स्मरण करून चित्तास जागृत ठेवणे '. योग्य ते स्मरणात ठेवणे आणि व्यर्थ ते विसरणे हे दैनंदिन जीवनात घडावयास हवे,परंतु तसं न घडता त्याच्याविरुद्ध घडतं. व्यर्थ ते स्मरणातुन जात नाही, पुन्हा पुन्हा ते स्मरणात येतं. कोणी आपल्यासाठी चांगले प्रयत्न केले हे लक्षात राहत नाही, कोणी आपल्यासाठी काहीच केले नाही ते मात्र स्मरणात राहते.दैनंदिन जीवनात हेच दुःखाला कारणीभूत आहे. आपल्या शरीर मनातील सुख दुःखांचे साक्षित्वाने अवलोकन करीत त्यांचे स्वरूप समजावून घेणे त्या बाबतीत मन सावध व संतुलित असणे म्हणजेच सम्यक स्मृती होय.

8. सम्यक समाधी - ' कोणत्याही वाईट विकारांना स्पर्श होऊ न देता दुष्ट प्रवृत्तीपासून मन अलग ठेवून चित्त प्रसन्न आणि शांत ठेवणे '.वरील सात अष्टांगिक मार्ग साध्य झाल्यानंतर शेवटचा टप्पा म्हणजे सम्यक समाधी. दैनंदिन जीवनात त्याचा अवलंब करणे कठीण आहे. सुखदु:खाच्या पलीकडे जात अंतिम सत्य पर्यंत पोहोचण्यासाठी सात्विक मार्गाचा अवलंब करणे, हळूहळू मनाची तयारी करून हर्ष- खेद हे सर्व मावळणे,अशी स्थिती निर्माण होते कि मन विशुद्ध आनंदाने भरून जाते अंतर्यामीच्या या स्थितीला सम्यक समाधी म्हणतात. या आठ अष्टांगिक मार्गाचा व्यक्तीने आपल्या जीवनामध्ये अंगीकार करणे गरजेचे आहे. वरील अष्टांगिक मार्ग म्हणजेच आठ पायऱ्या आहेत.याचा अवलंब सर्वसामान्य लोकांना करता येऊ शकतो.जीवनामध्ये सुख,समाधान,शांती हवी असल्यास वरील अष्टांगिक मार्गाचा अवलंब प्रत्येकाने आपल्या जीवनात करणे अपेक्षित आहे.या आठ मार्गाचा अवलंब केल्याने स्वार्थी तृष्णेचा नाश होतो. दुःखातून मुक्त होण्याचा अगर निर्वाण प्राप्तीचा एकमेव असा सोपा मार्ग म्हणजे अष्टांगिक मार्गाचा अवलंब करणे होय.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर -बुद्ध आणि त्यांचा धम्म

2) गंगाधर महाम्बरे - भगवान गौतम बुद्ध आणि बौद्ध धर्म

3) अरुण कुमार तिवारी- गौतम बुद्ध

4) कृष्णराव अर्जुन केळुसकर- गौतम बुद्धांचे चरित्र

5) राहुल सांकृत्यायन- बौद्ध दर्शन.

डॉ.बाबसाहेब आंबेडकर आणि बौद्ध धर्म

डॉ. जयदेवी पवार
कै. व्यंकटराव देशमुख महाविदयालय,
बाभळगाव, ता.जि.लातूर

संपुर्ण मानव जातीचे दु:ख नाहीसे व्हावे यासाठी महात्मा गौतम बुद्धांनी सखोल चिंतन, मनन केले होते. त्यांनी वर्णव्यवस्थचे उच्चाटन करुन अध:पतित समाजाला ज्ञानमार्ग दाखविण्यासाठी बुद्ध धम्म आणि भिख्खु संघाची स्थापना केली. भिख्खु संघावर सामाजीक कार्यकत्र्यांची जबाबदारी टाकून, समाज परिवर्तनासाठी त्यांना पुढे केले. भिख्खु संघानेही ती जबाबदारी तत्परतेने स्वीकारून देशाला बौद्धमय बनविले होते.

आजची विद्यमान परिस्थिती लक्षात घेता भारतासह संपुर्ण जगासमोरच धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आव्हाने उभी आहेत. त्यातून विषमतेचा जन्म झालेला आहे. परिणामी प्रत्येक माणुस एक - दुस-यापासून अलग झालेला पाहावयास मिळतो आहे. धर्माच्या जातीच्या चौकटीत माणसाला जखडून ठेवण्यासाठी अंधश्रद्धेत गुरफटलेले समाजमन कार्य करीत आहे. त्यातून सर्वत्र वैचारीक गोंधळ निर्माण झाल्याचे पाहावयास मिळत आहे. परिणामी आता अनेक विचारवंत बुद्ध धम्माचा मार्ग स्वीकारताना दिसत आहेत. बुद्ध प्रणित धम्मामध्ये स्वत:चे असे कोणतेही स्थान अथवा महत्व केवळ स्वत:साठी मांडलेले नाही. आपण इतर धर्माकडे पाहतो तेंव्हा ख्रिश्चन धर्मामध्ये येशु ख्रिस्तांचे स्वत:चे स्थान निश्चित केले आहे. येशु हा ईश्वराचा पुत्र आहे हे ख्रिस्तांचे म्हणे स्वीकारल्याशिवाय मोक्ष प्राप्ती होत नाही. महंमद पैगंबराने ही इस्लाम धर्मात स्वत:चे स्थान निश्चित करून ठेवलेले आहे. महंमद पैगंबर हेच ईश्वराचा प्रेषित आहेत, अशी श्रद्धा बाळगली जाते. महंमद पैगंबर हे ईश्वराने पाठविलेले शेवटचे प्रेषित होय अशी त्या धर्मात धारणा आहे. गौतम बुद्धांनी मात्र असे कोणतेच स्वत:विषयी नाम चिटकवलेले नाही. शुद्धोधन आणि महामाया यांचा मी पुत्र आहे असे त्यांनी नमूद केले आहे आणि हेच त्यांचे वेगळेपण आहे. हे वेगळेपण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मनोमन अंगीकारले आहे. बुद्धांचे जीवन व त्यांनी प्रतिपादन केलेला धम्म या वेगवेगळया गोष्टी आहेत. (बुद्ध ॲन्ड हिज धम्म पृ.216)

गौतम बुद्धांच्या महानिर्वाणानंतर सुमारे 100 वर्षांनी बुद्धांचा उपदेश निश्चित काय होता हे ठरविण्यासाठी एक परिषद भरविण्यात आली. तेंव्हाच त्यावर शिक्कामोर्तब झाल्याचा इतिहास सर्वश्रुत आहे. बुद्धांनी आपला वारसदार नियुक्त केला नव्हता हे लक्षात घेतले पाहीजे. धम्म ज्या तत्वावर

आधारलेला आहे. ती तत्वे महत्वाची आहेत. धम्माचा प्रवर्तक कोण? या गोष्टीला महत्व असू नये. येथे फक्त तत्व महत्वाचे आहे, अधिकार गौण आहेत. मानवी जीवनाचा शोध घेतला मानवाच्या ठिकाणी उपजत प्रवृत्ती असतात. त्यांचे कार्य कसे चालते हे त्यांनी सुक्ष्मपणे समजुन घेतले व नंतर आपला धम्म जगासमोर मांडला आहे. बुद्धाचा धम्म प्रत्येक व्यक्तीचे विचार स्वातंत्र्य मान्य करतो. आधुनिक लोकशाही समाजव्यवस्थेत व जीवनपद्धतीमध्ये हे वैचारिक स्वातंत्र्य केंद्रस्थानी असते ही गोष्ट एकदा मान्य केली म्हणजे बुद्धाचा धम्म आधुनिक लोकशाही समाज व्यवस्थेला पुरक असल्याचे स्पष्ट होते. बुद्ध धम्म हाच मानवी कल्याणाचा, स्वातंत्र्याचा धम्म आहे. म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या अनुयायासह बौद्ध धम्म स्वीकारला आहे. कारण विश्वामध्ये एकमेव असा धर्म आहे ज्यात भेद नाही. प्रयत्नवादातून आपले जीवन घडवू शकतो तो बौद्ध धम्म होय.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धर्मांतर करण्याचा विचार केला तेंव्हा जगभरातील सर्व धर्माचा अभ्यास केला. अभ्यासाअंती शेवटी त्यांनी 14 ऑगस्ट 1956 रोजी विजया दशमीच्या दिवशी बौद्ध धर्माचा सपत्नीक व अनुयायासह स्वीकार केला. भारतात प्राचीन काळापासून धर्मशास्त्रावर आधारीत जी विषम समाज व्यवस्था होती ती नाकारून मानवी मुल्यांवर आधारीत अशी एक व्यवस्था डॉ. आंबेडकरांनी संविधानाद्वारे दिली आहे. यातून त्यांनी नवीन भारतीय संस्कृतीची मुहुर्तमेढ रोवली आहे. त्याकाळात अस्पृश्य समाजाने एकाचवेळी धार्मिक, आर्थिक, सामाजीक, राजकीय बदलांचा स्वीकार केल्यामुळे यातून एका नव्या संस्कृतिचा जन्म झाला. धम्मचक्र प्रवर्तन करतेवेळी डॉ. बाबसाहेब आबेडकरांनी मी भारतीय संस्कृतिशी एकनिष्ठ आणि अभिन्न अशा बुद्ध धम्माचा स्वीकार केल्याचे म्हटले आहे. बौद्ध धम्म भारतीय संस्कृतीचा अविभाज्य भाग आहे. या परिस्थितीत बौद्ध धम्म स्वीकारल्यामुळे देशाच्या संस्कृती व इतिहासाला बाधा येणार नाही, अशीही त्यांची धारणा होती. समाजातील सर्व वर्ण, जात व्यवस्थेतील लोकांच्या उद्धारासाठी त्यांना बौद्ध धम्म चांगला वाटला. समाजातील दलित, पददलितांना सामाजीक दर्जा प्राप्त करुन देण्यासाठी सामाजीक व धार्मिक सुधारणेची गरज असल्याचे डॉ.आंबेडकर यांनी त्यावेळी म्हटले होते. त्याकाळात डॉ. आंबेडकरांना धर्मांतरासंबंधी अनेकांनी विचारले होते. यात म.भि.चिटणिस यांनी डॉ. आंबेडकरांना बुद्ध धम्माचाच स्वीकार का केला? असा प्रश्न केला तेंव्हा त्या प्रश्नाला उत्तर देताना डॉ. आंबेडकर म्हणतात “लोकशाहीला उपकारक अशा बुद्ध धम्मापेक्षा दुसरा पर्याय नाही. शिवाय तो भारतीय परंपरेतच उगम पावलेला विचार आहे. म्हणूनच सामाजीक, धार्मिक लोकशाहीच्या

बळकटीकरणासाठी बौद्ध धम्माकडे पाहीले." बुद्ध धर्म स्वीकारून बुद्धविवाद, तर्कशुद्धता, अनात्मवाद, अनिश्वरवाद, अनित्यवाद, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, संधी आणि नीतीची प्राधान्यता डॉ.आंबेडकरांना सांगायची होती म्हणून त्यांनी बौद्ध धम्म लोकशाही मुल्यांच्या जवळ जाणार आहे, बुद्धी प्रामाण्याची कास धरणारा आहे, दैववादापेक्षा प्रयत्नवादाला महत्व देणारा आहे हे त्यांनी नमूद केले आहे. म्हणूनच त्यांनी धम्मात जाण्याचा निर्णय घेतला होता.

बौद्ध तत्वज्ञान :

जगातील एक तृतियांश म्हणजेच बहुसंख्य जनतेमध्ये बुद्धाचे आकर्षण आणि बौद्ध तत्वज्ञानाची अत्यंतिक आवड दिसून येते. त्यामुळेच चीन, जपान, तिबेट, मंगोलिया, श्रीलंका, म्यानमार, थायलंड, व्हिएतनाम, इंग्लंड, अमेरिका इ. देशातील लोक बुद्धांच्या जन्मभुमीचे दर्शन घेण्यासाठी भारतात येतात. प्रज्ञा, करूणा आणि शांती विचारावर जगभर पसरलेला बौद्ध धम्म हा एकमेव आहे. इ.स.पुर्व 261 मध्ये कलिंगच्या युद्धात झालेला नरसंहार पाहुन पश्चातापदग्ध झालेला चंडाशोक सम्राट प्रियाशील धम्माशोक बनला. बौद्ध धम्माचा अनुयायी बनुन त्यांने बौद्ध धम्माच्या प्रचारासाठी जगभर धम्मदुत पाठविले. पुढे सम्राट अशोकाने आपला मुलगा महेंद्र व मुलगी संघमित्रा यांना त्रिपिटक व बौद्धबौधी वृक्षाची फांदी देऊन बौद्ध धम्माचा प्रसार करण्यासाठी श्रीलंकेत पाठविले. म्हणजेच बौद्ध धर्माची स्थिती कशा पद्धतीची होती हे लक्षात येते. या धर्मात व्यक्ती स्वातंत्र्याला महत्व तर होतेच शिवाय येथे विज्ञानवादी दृष्टी, तर्कआधारित दृष्टी असल्याचे पाहावयास मिळते आहे.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्यायाबरोबर अहिंसा, विश्वमैत्री, विश्वशांती, धर्मसहिष्णुता, सर्वधर्म समभाव, समाजवाद आणि साम्यकवाद युक्त प्रजातंत्राच्या महान विचार प्रणालीला उजाळा देणारा महामानव म्हणून तथागत गौतम बुद्धांसमोर संपुर्ण मानवमात्र नतमस्तक झाल्याशिवाय राहत नाही. बुद्धांनी चार आर्यसत्य, अष्टांग मार्ग हे सर्व मानवतेच्या कल्याणसाठी आहेत असे सांगीतले. विज्ञानाने व तर्कशास्त्राने प्रगती केली पण आपण पाहतो बुद्धांच्या अहिंसा, विश्वशांती या गहन गंभीर तत्वज्ञानाला हार मानावी लागलेली पाहयाला मिळत नाही. आज विज्ञान व बुद्ध तत्वज्ञान एकाच नाण्याच्या दोन बाजुसारखे आहेत.

बुद्धाचे लोकशाहीवादी विचार :

गौतम बुद्ध लोकशाहीचे पुरस्कर्ते होते. त्यांना गणतंत्राबद्दल मनात आत्यंतिक आदर होता. मानवी मुल्यांची जपणुक लोकशाही मुल्याने होत असते हे बुद्ध तत्वज्ञानच आहे. बौद्ध भिख्खु संघात लोकशाही

नांदत होती. लोकशाहीमध्ये लोकांच्या कतृत्वाला महत्व असते. व्यक्ती स्वातंत्र्य असते. लोकशाहीचा आदर्श नमुना म्हणजे भिख्खु संघ होय. बुद्धांची लोकशाही आजच्या काळातील क्रांतीकारपेक्षाही श्रेष्ठ दर्जाची होती. मानवता हा बुद्धाच्या स्वातंत्र्यविषयक विचारांचा पाया होता. म्हणून तर व्यक्ती जीवनाला मान प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. दि बुद्ध अॅन्ड हिज धम्म या ग्रंथात डॉ.आंबेडकर लिहतात बुद्धांच्या मते विचार स्वातंत्र्य हा सर्वात महत्वाची गोष्ट आहे. सत्य शोधुन काढण्यासाठी विचार स्वातंत्र्य हा एकमेव मार्ग आहे, अशी तथागत बुद्धांची खात्री होती. तथागत बुद्ध हे बौद्धिक, राजकीय, सामाजीक, आर्थिक स्वातंत्र्याचेही पुरस्कर्ते होते. तथागत बुद्धांपुर्वी समता, स्वातंत्र्य, न्याय या गोष्टींचा कोणीही पुरस्कार केलेला नव्हता. म्हणजेच व्यक्ती स्वातंत्र्य, सामाजीक, धार्मिक, लोकशाही मुल्य ही बुद्धांचीच देण आहे. कारण स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुताही मुल्य आदर्श राज्याची, समाजाची मुल्य आहेत. त्यात मानवतावाद महत्वाचा आहे हे दिसून येते.

बौद्ध आणि अस्पृश्यता :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व दलित समाजाने हिंदु धर्म सोडून बौद्ध धर्म स्विकारला तेंव्हा त्यांच्या जीवनात क्रांती घडून आली. मानवतावादाचा पुरस्कार करणारा व कसल्याच स्वरुपात भेदभाव न मानणारा बौद्ध धर्म असल्यामुळे त्यांनी हिंदु धर्मातील अस्पृश्याची वागणुक सोडून देऊन गुलामगिरी झटकून टाकली त्यानंतर त्यांना स्वाभिमानाने जगता आले. यातून त्यांचे संपुर्ण जीवन ज्ञानमय, प्रकाशमय झाले. डॉ. आंबेडकरांनी 6 जुन 1950 ला श्रीलंकेतील कोलंबोच्या टाऊन हॉलमध्ये जे भाषण केले त्यात ते म्हणतात श्रीलंका देश हा बौद्ध धम्मीयांचा देश आहे. अस्पृश्यांच्या मुक्तीचा मार्ग बौद्ध धर्माच्या स्वीकारण्यात आहे. माझी खात्री झालेली आहे मला श्रीलंकेतील बौद्ध धर्मीय जनतेस सांगावे वाटते की, दलितवर्गीय बंधुंना त्यांनी दिलजमाईने बौद्ध धम्मात समाविष्ट करुन घ्यावे व मानवी पुत्राप्रमाणे त्यांच्या हितसंबंधाचे संरक्षण करावे. बौद्ध धम्माशिवाय अस्पृश्यांना दुसरा कोणताही मुक्तीचा मार्ग नाही. फक्त बौद्ध धम्मातच अस्पृश्यतेच्या निवारणाचा चिरकालीन उपाय आहे. जर तुम्हाला समतेचे तत्व हवे असेल आणि आर्थिक दास्यातून मुक्तता करावयाची असेल तर बौद्धवादाशिवाय कोठेच दुसरा उपाय नाही.

म्हणजेच बुद्धांचा धम्म हा विवेकावर आधारलेला आहे. बुद्धांनी अति भौतिकवाद नाकारला. मनुष्याने सत्याचा शोध घेतला पाहीजे. अंधश्रद्धांना आपल्या जीवनात थारा देता कामा नये. धम्मनियम व कारणकार्य संबंध यांचा स्वीकार केल्यानेच निराधार श्रद्धा व समजुती दुर ठेवता येतात. धम्मात नैतिकतेला सर्वश्रेष्ठ स्थान आहे. व्यक्तीचे दैव, नशिब अथवा दुर्देव यासारख्या निरर्थक कल्पनांशी देणे, घेणे नसते. धम्म

म्हणजे कार्य हे सांगताना डॉ.बाबासाहेबांनी मनुष्यांच्या अस्तित्वावर घाला घालणा-या, त्याच्या स्वातंत्र्यावर गदा आणणा-या आणि त्यांचे जगणे मुश्किल करुन टाकणा-या सर्व संकल्पनावर प्रखर टीका केली आहे.

बुद्धाला ईश्वर मान्य नव्हता. निसर्गात नियमबद्धता आहे, परिवर्तन आहे. सृष्टीचक्र अव्याहत चालत आले आहे. त्यामुळेच ऋतुनियम व बीजनियम या संज्ञा बौद्ध साहीत्यात आणल्या आहेत. निसर्गात सुव्यवस्था आढळते. मानवी समाजात नैतिक व्यवस्था असते का? असे तात्वीक प्रश्न करुन डॉ. आंबेडकरांनी पारंपारिक भेदावर, अन्यायावर आधारीत धर्म नाकारून बौद्ध धम्माचा अभ्यासाअंती निर्णय हा घेतलेला आहे.

जगातील बहुतेक धर्म अविष्कारण व चमत्कारावर आधारीत आहेत. ईश्वराचा संदेश सांगणारे आहेत. सर्व माणसांनी ईश्वराची उपासना करुन स्वसंरक्षण करण्याचा उपदेश करतात. गौतम बुद्धांनी मात्र हे नाकारले आहे. मनुष्य हा सर्वश्रेष्ठ आहे. त्याने स्वप्रयत्नातून स्वत:चे संरक्षण करायला हवे असे गौतम बुद्धांनी सांगीतले आहे. महात्मा गौतम बुद्धंच्या या सर्व तत्वज्ञनाचा अभ्यास करुन डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी माणसात भेदभाव निर्माण करणारा हिंदु धर्म नाकारुन समाजातील विषमता नष्ट करण्यासाठी समतावादी मानवतावादी बौद्ध धम्माचा स्वीकार केला आहे.

गौतम बुद्धांचा जीवन परिचय

प्रा. डॉ. नवनाथ गोविंदराव अडकिणे
सहयोगी प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभागप्रमुख
कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी जि. नांदेड. पिन कोड 431807

गौतम बुद्ध एक महान भारतीय तत्त्वज्ञ होऊन गेलेले आहेत. एक महान समाजसुधारक तसेच अहिंसेची शिकवण देणारे समाज शिक्षक होते. त्यांनी बौद्ध धर्माची स्थापना केली. बोधिसत्व गौतम बुद्ध, शाक्यमुनि बुद्ध, सिद्धार्थ गौतम, सम्मा संबुद्ध, अशा अनेक नावांनी त्यांना ओळखले जाते.

गौतम बुद्धांचे पूर्वजः

शाक्य राज्याच्या(शाक्यराज्य भारताच्या उत्तर पूर्व कोपऱ्यात होते) राजधानीचे नाव कपिलवस्तू (एका बुद्धिवादी कपिल ऋषींच्या नावावरून त्या नगराला कपिलवस्तू असे नाव पडले असावे असा समज आहे.) होते. कपिलवस्तु मध्ये जयसेन नावाचा व्यक्ती राहत होता. जयसेन यांचा मुलगा सिंहहनु. सिंहहनु आणि त्यांची पत्नी कच्चाना यांना पाच मुले होती. ती म्हणजे शुद्धोदन, धौतोदन, शुक्लोदन, शाक्योदन व अमितोदन याशिवाय त्यांना दोन मुली होत्या एक अमिता व दुसरी प्रमिता. शुद्धोदन यांचा विवाह महामाया यांच्याशी झाला होता. महामाया यांच्या वडीलाचे नाव व अज्जन आणि आईचे नाव सुलक्षणा होते. अज्जन व सुलक्षणा देवदह नावाच्या वस्ती मध्ये राहत होते. शुद्धोदन एक वीर योद्धा होते. त्यांनी आपल्या पराक्रमाचा परिचय दिला तेव्हा त्यांना आणखी एक विवाह करण्याची परवानगी मिळाली त्यामुळे त्यांनी महाप्रजापती यांच्याशी दुसरा विवाह केला. महाप्रजापती या महामाया यांची मोठी बहिण होती. शुद्धोदन एक श्रीमंत व्यक्ती होते. अशा एका सुखी व धन संपन्न कुटुंबात गौतम बुद्धांचा जन्म झाला.

गौतम बुद्धांचा जन्म:

बुद्धांचा जन्म शाक्य गणराज्याचा राजा शुद्धोदन व महाराणी महामाया यांच्या पोटी इसवी सन पूर्व 563 लुंबिनी(सिद्धार्थ चे जन्मस्थळ लुंबिनी आणि त्यांचे बालपण ज्या नगरात गेले ते कपिलवस्तु हे ठिकाण सध्याच्या नेपाळमध्ये आहे.) च्या बागेत एका शाल वृक्षाखाली झाला. या राजकुमाराचे नाव सिद्धार्थ असे ठेवण्यात आले. सिद्धार्थच्या जन्मानंतर अवघ्या सातव्या दिवशी त्यांची आई महामाया यांचे निधन झाले. आईचे छत्र हरवलेल्या सिद्धार्थ चा सांभाळ महाप्रजापती गौतमी यांनी केला. महाप्रजापती गौतमी अरहंत पद प्राप्त करणाऱ्या एक भिक्खुणी होत्या. त्या जगातील पहिल्या भिक्खुणी होत. महाप्रजापती गौतमी ही शुध्दोदनाची दुसरी पत्नी महामाया यांची बहीण म्हणजेच गौतम बुद्धांची मावशी व सावत्र आई होती. बुद्धांचे गौतम हे नाव गौतमी यांच्या

नावावरूनच पडलेले आहे असेही मानले जाते.

गौतम बुद्धांचे शिक्षण:

वयाच्या आठव्या वर्षी सिद्धार्थाच्या शिक्षणाला सुरुवात झाली. असे असले तरी सिद्धार्थच्या जन्माच्या वेळेस शुद्धोदन यांनी महामाया यांच्या स्वप्नाची परिभाषा किंवा अर्थ लावण्यासाठी ज्या आठ ब्राह्मणांना बोलविले होते ते आठ ब्राह्मण गौतम बुद्धांचे प्रथम गुरु होते. कारण त्यांनी बरेचसे ज्ञान दिले होते. त्यानंतर शुद्धोदन यांनी काही उच्च ज्ञान प्राप्त आसपासच्या राज्यातील विद्वानांना सिद्धार्थला शिक्षण देण्यास सांगितले होते. त्यात भाषा, व्याकरण वेद व उपनिषदांचे ज्ञान देण्यास सांगितले होते. तेव्हा सिद्धार्थने या सर्व विषयांवर आपले प्रभुत्व संपादन केले. याशिवाय भारद्वाज द्वारा मन एकाग्र व ध्यानस्थ होण्याचा मार्ग आत्मसात केला. भारद्वाज आलारकालाम चे शिष्य होते त्यांचे आश्रम कपिलवस्तू येथेच होते.

प्राथमिक शिक्षणानंतर सिद्धार्थने वडिलांसोबत कृषी विषयक ज्ञान, सैनिकी शिक्षण इत्यादी ही ज्ञान प्राप्त केले. शाक्यांचा आपला एक संघ होता. वयाची 20 वर्षे पूर्ण होताच प्रत्येक शाक्य तरुणाला संघाची दीक्षा घेणे अनिवार्य होते व संघाचा सदस्य होणे आवश्यक होते. शाक्यांच्या संघाचे कपिलवस्तू येथे एक सभागृह होते. त्या सभागृहात सिद्धार्थला परीक्षा देण्यासाठी एक सभा बोलविण्यात आली व संघाच्या नियमानुसार सिद्धार्थला संघाची दीक्षा देऊन संघाचा सदस्य बनविण्यात आले.

गौतम बुद्धांचा विवाह:

सिद्धार्थ ची वयाची सोळा वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर शुद्धोदनांनी सिद्धार्थचा विवाह यशोधरा नावाच्या एका सुंदर मुलीशी लावून दिला. निसर्गनियमाप्रमाणे यशोधरा यांच्या पोटी एका मुलाने जन्म घेतला. त्याचे नाव राहुल असे ठेवण्यात आले. संपत्ती, वैभव, मान, प्रेमळ पत्नी, एक मुलगा असे सुखी व संपन्न जीवन वयाच्या 29 वर्षापर्यंत गौतम बुद्धांचे चालू होते. त्यांच्या वडिलांच्या इच्छेप्रमाणे वयाची 29 वर्षे पूर्ण होईपर्यंत सिद्धार्थ चे जीवन एक चक्रवर्ती राजा होण्याच्या दिशेने चालले होते.

दंडपाणी यांची मुलगी यशोधरा दंडपाणी एक शाक्य होता. दंडपाणी यांनी आपल्या मुलीच्या विवाहासाठी स्वयंवराचे आयोजन केले होते. आसपासच्या राजकुमारा बरोबर सिद्धार्थ गौतम यांना ही स्वंयवराचे चे निमंत्रण आले होते. आई-वडिलांच्या आदेशानुसार सिद्धार्थ स्वयंवर मध्ये भाग घेतला. स्वयंवरात यशोधरा ने सिद्धार्थ शिवाय इतर कोणाशीही मी विवाह करणार नाही असा हट्ट आपल्या वडिलांकडे धरला तेव्हा लक्षवेध परीक्षेनंतर सिद्धार्थ व यशोधरेचा विवाह संपन्न झाला.

गौतम बुद्धाचा गृहत्याग:

गौतम बुद्धांच्या गृहत्याग बाबतीत असे सांगितले जाते की, एके दिवशी सिद्धार्थला नगरातून फेरफटका मारण्याची इच्छा झाली तेव्हा त्यांनी आपला सारथी चन्नला घेऊन रथातून नगरात फिरताना भरभरून दुःख,

दारिद्र्य पाहिले, जीर्ण शरिराचा रुग्ण पाहिला, जर्जर झालेला वृद्ध पाहिला, त्यांना एक प्रेतयात्रा दिसली यावेळी चन्नने त्यांना सांगितले की, या सर्व मानवाच्या जीवनातील अटळ अवस्था आहेत. तेव्हा सिद्धार्थचे मन अस्वस्थ झाले. आपले सुख एक अपवाद आहे. जग दुःखाने भरलेले आहे तेव्हा त्यांनी या अपवादात्मक सुखाचा त्याग करून खऱ्या सुखाच्या शोधामध्ये, खऱ्या ज्ञानाच्या शोधात राजमहल सोडून निघाले अशी कथा सांगितली जाते.

खरे पाहता शाक्य आणि कोलिए यांच्या मतभेदाचे रूपांतर युद्धामध्ये होऊ नये म्हणून सिद्धार्थ ने खूप प्रयत्न केले परंतु शाक्यांना समजावून सांगण्यात सिद्धार्थ कमी पडले. संघाच्या प्रचलित नियमानुसार शाक्यांच्या निर्णयांना विरोध केल्यामुळे सिद्धार्थला कुटुंबासह शिक्षा करण्याचा निर्णय शाक्य यांच्या सभेमध्ये घेण्यात येऊ लागला तेव्हा सिद्धार्थने माझ्या कुटुंबाचा यात काही दोष नाही त्यांना शिक्षा करू नका यावर उपाय म्हणून स्वतः सिद्धार्थने कुटुंब त्यागण्याचा प्रस्ताव शाक्य संघासमोर ठेवला तो सर्वांना योग्य वाटला त्यानुसार सिद्धार्थांनी गृहत्याग केला. तेव्हा त्यांचे वय 29 वर्षे होते.

शाक्य आणि कोलिए ही दोन राज्य शेजारी शेजारी होती. दोन्ही राज्याच्या मध्ये रोहिणी नदी होती या नदीचे पाणी दोन्ही राज्य वापरत असत परंतु नेहमी दोन्ही राज्यात पाणी वाटपावरून वाद होत असे हा प्रश्न कायमचा सोडविण्यात यावा या उद्देशातून शाक्य संघात सक्तीची सैन्यभरती व युद्धाचा प्रस्ताव जेव्हा ठेवण्यात आला होता. त्या प्रस्तावाला सिद्धार्थ गौतमाने विरोध केला होता कारण युद्ध आणि हिंसा त्यांना मान्य नव्हती. युध्द आणि हिंसेने प्रश्न सुटत नाहीत अशी त्यांची स्पष्ट धारणा होती.

गौतम बुद्धांना ज्ञान प्राप्ती:

ग्रहत्यागानंतर सिद्धार्थ गौतमाने ज्ञानप्राप्तीसाठी खूप चिंतन केले, कठोर तपस्या केली. सध्याच्या बिहार राज्यातील गया येथे निरंजना नदीच्या काठी पिंपळाच्या वृक्षाखाली 49 दिवस अविरत तपश्चर्या केल्यानंतर वयाच्या 35 व्या वर्षी म्हणजेच इसवी सन पूर्व 528 मध्ये वैशाखी पौर्णिमा च्या दिवशी त्यांना दिव्य ज्ञान प्राप्त झाले. असे सांगितले जाते. या दिव्य ज्ञानाला संबोधी, बुद्धत्व किंवा निर्वाण असेही म्हटले जाते. ज्ञान प्राप्ती नंतर सिध्दार्थ गौतमाला सर्वजण बुद्ध म्हणू लागले बुद्ध ही व्यक्ती नसून एक ज्ञानाची अवस्था आहे. बुद्ध म्हणजे अतिशय ज्ञानसंपन्न मनुष्य, पिंपळाच्या ज्या वृक्षाखाली सिद्धार्थला ज्ञान प्राप्त झाले त्या वृक्षाला बोधिवृक्ष (ज्ञानाचा वृक्ष) असे म्हटले जाऊ लागले.

बौद्ध धर्म/धम्म :

गौतम बुद्धांनी उत्तर प्रदेश मधील सारनाथ येथे पाच पंडितांना पहिला उपदेश दिला. त्याच त्यांच्या पहिल्या उपदेशास धम्मचक्रप्रवर्तन किंवा धम्मचक्कपवत्तन असे म्हणतात. या प्रवचनात बुद्धांनी बौद्ध धम्माची मूलतत्त्वे सांगितली त्यात त्यांना अनेक शिष्य लाभले आणि बौद्ध धर्म वाढीस लागला. गौतम बुद्धांनी स्वतः इसवी सन पूर्व सहाव्या शतकामध्ये जवळजवळ एक लाख लोकांना बौद्ध धर्माची दीक्षा दिली. गौतम बुद्ध धम्मचक्रप्रवर्तन

प्रथम सुत्तात म्हणतात की, माझ्या धम्माचा ईश्वर, आत्मा, कर्मकांड व मरणोत्तर जीवनाशी कसलाही संबंध नाही. माणूस आणि माणसाचे माणसाशी असलेले नाते हा माझ्या धम्माचा केंद्रबिंदू आहे. मनुष्यप्राणी दुःख दैन्य आणि दारिद्र्यात रहात आहेत. हे सर्व जग दुःखाने भरलेले आहे. म्हणून हे दुःख नाहीसे करणे हा माझ्या धम्माचा उद्देश आहे दुःखाचे अस्तित्व मान्य करणे आणि ते नष्ट करण्याचा मार्ग दाखविणे हा माझ्या धम्माचा पाया आहे, असे ते म्हणत.

ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून बौद्ध धर्म हा भारतातील एक अतिप्राचीन धर्म आहे. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून हा जगातील सर्वात महान धर्म आहे. आणि सर्व शांतीची शिकवण देणारा हा धर्म आहे. बौद्ध धर्म हा मानवतावादी व विज्ञानवादी धर्म आहे. हा भारतीय धर्म असून भारताच्या इतिहासात आणि परंपरेच्या जडणघडणीत बौद्ध धर्माच्या उदयाला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. बौद्ध धर्माचा सर्वाधिक विकास इसवी सन पूर्व सहाव्या शतकापासून ते इसवी सनाचे सहावे शतक या कालावधीत झाला. बौद्ध संस्कृतीचे सर्वात मोठे योगदान मौर्य कला, गांधार कला व मथुरा कला यात आढळते. बौद्ध धर्माचा व तत्त्वज्ञानाचा प्रसार भारताबरोबरच शेजारील अनेक देशांमध्ये झालेला आहे. जगाच्या आणि भारतीय जीवनाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि विशेषतः धार्मिक बाजूंवर बौद्ध धर्माची खोलवर व न पुसणारी अशी छाप पडलेली दिसून येते. बुद्धांची व बौद्ध धर्माची शिकवण: गौतम बुद्धांनी जगाला शांतता व अहिंसेची शिकवण दिली.

चार आर्यसत्य:

गौतम बुद्धांनी चार आर्यसत्य सांगितले आहेत. ते म्हणतात मानवी जीवन हे दुःखमय आहे, दुःखाची निर्मिती वासनेतून होते. म्हणून या वासनेवर आपल्या ईच्छांवर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. यासाठी मध्यम मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे मानवी व्यवहार करत असताना या व्यवहारांच्या मुळाशी चारआर्य सत्य आहेत असे ते सांगतात. ती चार आर्यसत्य म्हणजे दुःख, तृष्णा किंवा वासना, दुःख निरोध आणि प्रतिपद.

अष्टांगिक मार्ग:

गौतम बुद्धांनी सारनाथ येथे धम्मचक्र प्रवर्तनाचे विवेचन करताना नीतिमत्ता आणि सदाचार यांना महत्त्व देऊन मानवाचे जीवन सुखी होण्यासाठी अष्टांग मार्ग सांगितला आहे. त्याला आज सदाचाराचा मध्यम मार्ग असेही म्हटले जाते. या आठ गोष्टींच्या पालणा मुळेच मानवाचे जीवन सुखी होते. त्या आठ गोष्टी किंवा मार्ग पुढीलप्रमाणे आहेत.

1.**सम्यक दृष्टी:** सम्यक दृष्टी म्हणजे निसर्ग नियमाविरुद्ध कोणतीही गोष्ट होऊ शकते ही गोष्ट न मानणे किंवा निसर्ग नियमाविरुद्ध न वागणे होय.

2.**सम्यक संकल्प:** सम्यक संकल्प म्हणजे योग्य निर्णय निर्धारण करणे, योग्य निर्णय घेणे, आपल्या निर्णयावर ठाम राहणे होय.

3.**सम्यक वाचा:** सम्यक वाचा म्हणजे सत्य बोलणे, सत्य व्यवहार करणे होय. तसेच करुणायुक्त, प्रेम युक्त जीवन व्यतीत करणे होय.

4.**सम्यक कर्म:** सम्यक कर्मांत किंवा सम्यक कर्म म्हणजे योग्य असे कृत्य करणे होय. तसेच कष्ट करणे होय.

5.**सम्यक आजीविका:** सम्यक आजीविका म्हणजे वाईट मार्गाने, चुकीच्या मार्गाने संपत्ती अर्जन करून जीवन चरितार्थ न चालविता, कष्टाने, नैतिक मार्गाने संपत्ती कमावून आपली उपजीविका चालविणे होय.

6.**सम्यक व्यायाम:** सम्यक व्यायाम म्हणजे वाईट विचार, वाईट घटनांना थारा न देणे, वाईट विचार निर्माण झाल्यास त्याचा त्वरित नाश करणे व शरीराची जोपासना करणे होय.

7.**सम्यक स्मृती:** सम्यक स्मृती म्हणजे नैतिक, तात्विक विचारांना आपल्या जीवनामध्ये स्थान देणे व आपल्या मनाला जागृत ठेवणे होय.

8.**सम्यक समाधी:** सम्यक समाधी म्हणजे आपल्या जीवनामध्ये कोणत्याही वाईट गोष्टींना, विकारांना स्पर्श न होऊ देता दुष्ट प्रवृत्ती पासून मनाला सतत दूर ठेवणे व आपले मन प्रसन्न आणि शांत ठेवणे होय.

वरील प्रमाणे गौतम बुद्धांनी अष्टांगिक मार्ग सांगितला त्यालाच जीवन जगण्याचा मध्यममार्ग असेही म्हटले जाते.

धम्माची तीन अंगे:

तथागत गौतम बुद्धांनी बौद्ध धम्माची तीन अंगे सांगितलेली आहेत. ती म्हणजे शील समाधी आणि प्रज्ञा ही होत.

1.**शील:** बौद्ध धर्माचे पहिले अंग म्हणजे शील हे होय. शिल म्हणजे सदाचार, नैतिकता होय, जो माणूस सदाचार नैतिकतेने आपले जीवन व्यतीत करील. त्याच्या जीवनात दुःख येणार नाही, तर तो सतत सुखी जीवन व्यतीत करेल म्हणून माणसाने आपल्या जीवनात शील सदाचार किंवा नैतिकता याला महत्व द्यावे.

2.**समाधी:** समाधी किंवा ध्यानस्थ हे बौद्ध धर्माचे दुसरे अंग आहे. समाधी हा शरीर आणि वाणी यांना सुधारण्याचा मार्ग आहे. मनाला आपल्या ताब्यात ठेवण्याचा उत्तम मार्ग म्हणजे समाधी होय. माणसाचे मन ताब्यात असेल तरच माणूस स्वतःला दुराचारापासून, अत्याचारापासून वाचवू शकतो. स्वतःला सदाचार आणि नैतिकतेकडे वळवू शकतो. यासाठी समाधी आवश्यक आहे.

3.**प्रज्ञा:** प्रज्ञा आहे बौद्ध धर्माचे तिसरे महत्त्वाचे अंग आहे. प्रज्ञा आहे. शील आणि समाधी च्या माध्यमातून माणसाला प्रज्ञा मिळवता येते. प्रज्ञा म्हणजे स्वाभाविक श्वासाची सम्यक पुष्टी होय. आपल्या श्वासावर नियंत्रण ठेवून स्वतःचा पुरुषार्थ जपणे म्हणजे प्रज्ञा होय.

वरील प्रमाणे तथागत गौतम बुद्धांनी बौद्ध धर्माची जी तीन महत्त्वपूर्ण अंग सांगितले आहेत ती सकल मानवजातीने पालन केल्यास मानवाचे जीवन सुखी होते.

पंचशील:

गौतम बुद्धांनी 5 मुख्य तत्वे सांगितले आहेत त्यालाच पंचशील असेही म्हटले जाते ती पाच तत्वे पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

1. हिंसा न करणे म्हणजे हिंसेपासून अलिप्त राहणे.
2. चोरी न करणे म्हणजे चोरी पासून अलिप्त राहणे.
3. कामवासनेच्या आहारी न जाणे म्हणजे अनैतिकते पासून दूर राहणे.
4. खोटे न बोलणे म्हणजे असत्यापासून दूर राहणे.
5. मादक पदार्थापासून दूर राहणे म्हणजे मद्य व इतर कुठल्याही मादक पदार्थांचे सेवन न करणे.

वरील प्रमाणे तथागत गौतम बुद्धांनी मानवाला जीवन जगताना जी पाच तत्त्वे सांगितली आहेत त्यालाच पंचशील असे म्हटले जाते.

गौतम बुद्धांचा महापरिनिर्वाण:

कुशीनगर हे भारतीय राज्य उत्तर प्रदेशच्या कुशीनगर नगर जिल्ह्यातील एक शहर आहे. हे शहर गोरखपुर पासून 52 कि. मी. अंतरावर राष्ट्रीय महामार्ग 28 वर स्थित आहे. कुशीनगर हे प्राचीन भारतातील सोळा महाजनपदे यांपैकी एक असलेल्या मल्ल या महाजन पदाच्या राजधानीचे शहर होते. कुशीनगर हे एक महत्त्वाचे जागतिक बौद्ध तीर्थस्थळ आहे. येथे गौतम बुद्धांनी त्यांच्या मृत्यूनंतर परिनिर्वाण प्राप्त केले होते. इसवी सन पूर्व 483 मध्ये वयाच्या ऐंशीव्या वर्षी तथागत बुद्धांचे महापरिनिर्वाण झाले.

अशाप्रकारे थोडक्यात सिद्धार्थ पासून ते तथागत भगवान गौतम बुद्ध पर्यंतचा जीवन प्रवास थोडक्यात मांडण्याचा प्रयत्न वरील लेखात केलेला आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. डॉ. बी. आर. आंबेडकर, बुद्ध और उनका धम्म, अनुवाद डॉ. भदंत आनंद कौसल्यायन, ब्लू वर्ल्ड सिरीज, प्रबुद्ध भारत प्रकाशन, नागपूर, 2015.
2. गौतम बुद्ध विकिपीडिया मराठी, Mr.wikipedia.org/wiki/ गौतम बुद्ध.
3. डॉ. शशिकांत साळवे, गौतम बुद्ध जीवन कार्य आणि तत्वज्ञान, शब्दश्री प्रकाशन जुन्नर.
4. कृष्णराव अर्जुन केळुसकर, गौतम बुद्धांचे चरित्र, साकेत प्रकाशन, पुणे.
5. bookganga@myvishwa.com

संपुर्ण मानव जातीचे कल्याण साधणारे विचार

संशोधक

प्रा. श्रीमती कांबळे बकुल भगवानराव

श्री छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय उमरगा

ता.उमरगा जि.उस्मानाबाद 413606

प्रस्थावना :

भारत भुमी ही बुध्दांची भुमी म्हणुन अखील जगतात प्रसिध्द आहे.संपुर्ण विश्वाला ज्यांनी आपल्या विचारांची मोहीनी घातली असे तथागत गौतम बुध्द याच भारतभुमी वर होऊन गेले याहुन आणखी कोणते मोठे भाग्य या देशाचे असणार आहे.संपुर्ण जगाने बुध्दाकंडे सकारात्मक पाहिले आहे याची अनेक उदाहरणे आपणास सापडतात.तसेच अनेक राष्ट्र बौध्दराष्ट्र म्हणून ओळखले जातात.असे म्हणतात की जगाच्या एकुण लोकसंख्येच्या तिसऱ्या हिश्याहुन जास्त लोक हे बुध्दानुयायी आहेत.[1]

यावरुन एकंदरीत बौद्ध धम्माची व्याप्ती आपल्या लक्षात येते.'**धारयति इति धर्म |**'या संस्कृत उक्ती नुसार ज्याची धारणा केली जाते तो धर्म होय.म्हणजेच जीवन जगत असताना आपणास कोणत्या प्रकारे जीवन जगावे वाटते \ ,कारण सर्व प्राणीमात्र जीवन जगत असताना आपण पाहतो सर्व मानवेतर प्राणी निसर्गानियमां प्रमाणे भूक-भय-मैथून या तत्वावर जगताना दिसतात.परंतु मनुष्यप्राणी मात्र या सर्व मानवतेवर प्राण्यापेक्षा वेगळे पणाने जीवन जगताना दिसतो.भूक-भय-मैथून या पलीकडे जावून माणसाने त्यांचे वेगळे नित्ती नियम बनवले आहेत.त्यानुसारच त्यांचा पोषाख,त्याचे खान-पान,त्यांचे सण-वार उत्सव,रुढी परंपरा असलेल्या आपणास दिसतात.यालांच मानवी संस्कृती असे संबोधतात.व त्यांची ही संस्कृतीच त्याचा धर्म ठरते.

' धर्म या शब्दाची व्याप्ती व स्वरुप तसे पाहता फार तर विस्तृत ठरते जितका तो शब्द छोटा दिसतो तितका त्यांचा अर्थ गहन आहे. भारतात किंबहूना जगात अनेक धर्म आहेत.प्रत्येक धर्माचे वेगळेपन कशाहून ठरते तर त्या त्या धर्मातील विचार- आचरणाच्या पध्दती त्यांची श्रदधास्थाने आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे ते जेथे राहतात तेथील भौगोलीक परिस्थिती नुसार निर्माण झालेली त्यांची खाद्यं संस्कृती ,त्यांचे पोशाख त्यांचे राहणीमान या सर्वातुन धर्मांचे वेगळेपण दिसुन येते.प्रत्येक धर्म हा चांगली नैतीकता रुजविण्यांचा प्रयत्न करतो म्हणून सहसा प्रत्येकालांच आपापला धर्म हा प्रिय असतो नव्हे त्याला त्याचा अभिमान गर्व असतो.म्हणुनच

'स्वधर्म निधनं श्रेय: परधर्मो भयावह: [2]

असे म्हटले आहे की स्वताच्या धर्मात मेले तरी उत्तम पण दुसरा धर्म भयावह आहे याचा अर्थ खुपच गहण आहे.तो भाग वेगळा परंतु धर्म इतका महत्वपुर्ण का ठरतो.कारण धर्म ही फक्त एक जीवन पध्दती नसून ती एक विचार सरणी आहे,असे नौतिक विचार जे जिवनाला अर्थपुर्ण वळण लावण्याचे कार्य करतात म्हणून योग्य धर्म निवडण्याचे स्वातंत्र माणसाला आहे.योग्य धर्माच्या आचरणाने तो स्वत:चा ,कुटुंबाचा पर्यायाने समाजाचा उत्कर्ष करु शकतो.म्हणून योग्य धर्म कोणता अथवा योग्य विचारसरणी कोणती हे ठरवीता येणे आवश्यक आहे,त्याकरीता मानसाकडे सदसद् विवेक बुध्दी म्हणजेच प्रज्ञा असणे गरजेचे आहे.

तथागत गौतम बुध्दांनी ही त्यांचा तत्वज्ञानात संपूर्ण मानव जातीचे कल्याण करणारे विचार मांडले असल्याने कदाचीत आज त्यांच्या विचारानां जाती धर्माच्या तर सोडाच पण प्रांत-देशांच्या सीमा सुध्दा बांधु शकल्या नाहीत ,म्हणूनच की काय भारतापेक्षा ही भारता बाहेर बौध्द अनुयायाची संख्या आपणास मोठी दिसते. काय आहे हे बौध्दतत्वज्ञान ? हे विचार कश्याप्रकारे संपुर्ण मानवजातीचे कल्याण करणारे ठरतात,यांचे थोडक्यात

विवेचन आपणास पुढील प्रमाणे करता येते.तसेच आजच्या धगधगत्या काळात ही विचार सरणी प्रत्येक मानवांसाठी कशी आवश्वयक ठरते ही पाहणे गरजेचे आहे.कारण जागतिक पातळीचा विचार केला असता संपुर्ण जगच युध्दांच्या सावटाखाली वावरत आहे.आणि सामाजिक पातळीचा विचार केला तरी निश्चितच माणसाची नैतिकता लयास जात असलेली आपणास सरास दिसत आहे.कारण ,भांडण-तंटे,खुन,बलात्कार,दरोडे,स्वार्थी वृत्ती या सर्व नौतिक प्रवर्तीनी उच्चांग गाठला आहे.म्हणूनच असे म्हणावेसे वाटते की जर प्रत्येक मानवाला फक्त बुध्द जरी कळला तरी तो स्वता:वर नियंत्रण करण्यात यशस्वी होईल. अखिल मानव जातीला दिपस्तभांप्रमाणे मार्गदर्शक ठरणाऱ्यां बुध्दांचे विचार पुढील प्रमाणे मांडता येतात.

बौध्द तत्वज्ञान :

सिध्दार्थ गौतम (जन्म इ.पुर्व 563) हे एक राजपूत्र होते हे सर्वश्रुतच आहे.जन्मत:च तार्कीक बुध्दीमत्ता लाभलेल्या सिध्दार्थाचे मन कधीच राजवैभवात रमले नाही.तेंव्हा त्यांने गृहत्याग केला .

जरामरणनाशार्थं प्रविष्टो·स्मि तपोवनम् |
न खलु स्वर्गतर्षेण नास्नेहेन न मन्युना || 3)

खरे पाहता ना स्वर्गाच्या अभिलाषेने ना वैराग्याने ना क्रोधाने (तर केवळ) जरा-मरण (दु:खाच्या) नाशासाठी मी तपोवनात आलो आहे.

म्हणजेच तथागताने स्वर्गीय सुखासाठी गृहत्याग करुन प्रवघ्या घेतली नव्हती तर दु:खाच्या नाशाचा मार्ग शोधणे हा त्यामागचा उद्देश होता.त्यासाठी त्यांनी खुब खडतर कठोर अशी तपश्चर्या पण केली पण त्यातून त्यांना केवल शरीर कलेशच प्राप्त झाला.म्हणून त्यांना कळून चूकले की शरीर कलेशातून कसलेच ज्ञान प्राप्त होणारे नाही तेंव्हा त्यांनी सुजाताने अर्पण केलेली खीर प्राशन केली व त्यावेळी त्यांचे शरीर स्थीर झाल्यावर त्यांची चीत्तकृत्ती ही शांत झाली तेंव्हा त्यांनी ज्ञान प्राप्ती झाल्या शिवाय आपल्या स्थानावरुन न उठण्याचा निर्णय केला. त्यावेळी माराने आपल्या संपुर्ण फौजफाटयासह आक्रमण केले हा मार म्हणजेच आपले भावविश्व होय.ज्यात काम,क्रोध,मोह,तृष्णा हे सर्व विकार त्यांच्यात उदभवू लागले पण त्या दृढ निश्चयी सिदधार्थाने या सर्व मनोविकारोवर विजय मिळवला व सत्य ज्ञानाप्रत त्यांची अंतरीक चिकित्या पोहंचली आणि त्यांनी बुदधत्व प्रयत्न केले.'

अविद्यापगमे सम्यक् संस्कार: क्षीयते·खिल: |
इति ज्ञेयं विदित्वा·सौ बुदधो भूत्वा विनिर्ययौ || 4.

अविद्येचा अभाव झाल्यावर चांगल्या प्रकारे सर्व संस्कार क्षीण होतात.

अशाप्रकारे त्याने ज्ञेयाला जाणून बुदध होऊन ध्यानातून बाहेर आला.सिदधार्थ तथागत संबुध्द झाला.बुदध म्हणजे जो सतत जागृत आहे.ही त्यांची जागृती त्यांच्या विचारांतूनच दिसुन येते. तथागतानी अती कामभोगाचा मार्ग अथवा कायाक्लेशदायक खडतर मार्ग या दोन्ही मार्गानां नाकारत मध्यम मार्गाचा अवलंब केला आहे.त्याच्यामते चत्मकारीक अथवा दैवी कल्पनांना कवटाळुन बसण्यापेक्षा वास्तव जीवनात मनुष्य कसा सुख प्राप्त करु शकतो याकडे त्यांचा जास्त कल दिसतो.तथागताच्या धम्माचा ईश्वर-आत्मा,स्वर्ग -नर्क कल्पना मृत्युनंतर काय होते किंवा या विश्वांची निर्मीती कशी झाली या सर्व निरर्थक प्रश्नांशी काही संबंध नसून मनुष्य जीवंतपणी कसा आनंदाने जगू शकेल त्याचा माणसा-माणसातील संबंध कसा दृढ होऊ शकेल हेच या धम्माचे उदिष्ट असेल.म्हणूनच तथागत कुठल्याही टोकाच्या कर्मकांडापेक्षा मध्यम मार्गाला प्राधान्य देतात.जो मध्यम मार्ग जो मध्यम मार्ग सर्व स्तरातील मनुष्यमात्रास सुसहय असेल.तो मार्ग सांगत असताना तथागतांनी सर्वप्रथम चार आर्यसत्य मांडली आहेत.ते म्हणतात-

दु:ख समुदयो हेतुर्निरोधो रोधकारणम् |
निर्वाण हेतवो हयेते दृष्टा दिव्येन चध्तुषा || 5.

दु:ख, दु:ख समुदाय (उदगम), दुखाचा निरोध ,दुख निरोधाचे उपाय या सर्वाचे ज्ञान निर्वाण प्राक्तीचे कारण आहे.जे मी माझ्या डोळयानी पाहीले आहे.

अशा रीतीने तथागतांनी दु:खाचे जीवनातील अस्तित्व मान्य करुन,त्या दु:ख निर्मोतीचे मुळ कशात आहे याचा शोध घेवून ते दु:खाच्या निर्मीतीचे मुळ म्हणजेच कारण जाणून त्याचा समुळच्छेद केला त्या दु:खा निर्मीतीच्या कारणालाच नष्ट केले.तर दु:ख आपोआप नष्ट होईल. **' कर्मक्षये दु:खनाशो बीजभावे·³dqj: कुत: | 6.**

कर्माच्या क्षयाने दुखाचा नाश होतो जसे बीज नष्ट झाल्यावर अंकूर उदभवत नाही तसे.

अगदी साध्या सोप्या भाषेत या आर्य सत्यातून तथागतांनी सर्व दुखाचे मुळ आपल्या कर्मात आहे.मग ते कर्म वाचीक असोत,कायीक असोत अथवा मानसीक असोत.सर्व प्रकारचे अहितकारक कर्म दुखाचे कारण ठरतात.याचा प्रत्यय प्रत्येकालाच जीवन जगत असताना येतो म्हणूनच तथागत म्हणतात की जर तुम्हाला दुख नको असेल तर वाईट कर्मापासून सर्वतो दुर रहावे.या एका तत्वाने ही मनुष्य किती मोठया सुखाची प्राप्ती करु शकतो याची आपणास कल्पना येते.

तसेच पुढे तथागत म्हणतात की जर आपणास पुण्यप्राप्ती करावयांची असेल तर ती कसलेही कर्मकांड,पूजापाठ,नवससायास करुन मिळणार नाही तर पुण्यप्राप्ती साठी तथागतांनी **'पावन पथ'** सांगीतला आहे यालाच पंचशील तत्वे असेही म्हणतात.ती अशी १)हिंसा नकरणे (अहिंसा) २) चोरी न करणे ३)असत्य कथन न करणे ४)व्यभिचार न करणे ५) मादक द्रव्यांचे (पदार्थाचे) सेवन न करणे. ही पाच तत्वे सदाचारी जीवनाचे मानदंड मानण्यात आली आहेत.साधारणत: आपण सामाजीक जीवन जगत असताना आपल्या जीवनात संकटे उदभवण्याची कारणे आपण पाहीली असता हिंसा,चोरी,असत्यता, व्यभिचार,व्यसन ही त्या संकटाची प्रमुख कारणे आपणास दिसून येतात. या पाच बाबीशिवाय माणुस प्रतिष्ठित जीवन समाजात जगू शकत नाही.माणसाला समाजात प्रतिष्ठित स्थान मिळवून देणाऱ्या बाबी म्हणजे त्याच्या वागण्यातील बोलण्यातील खरेपणा त्यांचा करुणाभाव त्यांचा निव्येसनीपणा तसचे त्यांचे चारित्र्य यांच्या मुळेच मनुष्य समाजात प्रतिष्ठित जीवन जगण्यात पात्र ठरतो.म्हणूनच या पावन पथाचा अथवा या पंचशील तत्वांचा जो जीवनात अंगीकार करेल तोच यशस्वी जीवन जगेल याहून वेगळी अशी दुसरी कोणती कृती अथवा कर्मकांड आपणास ही जीवनाची यथार्थता देऊ शकाणार आहे \

यानंतर तथागतानी आर्य अष्टांगीक मार्गाचे वर्णन केले आहे.

१.सम्यक दृष्टी:-

सम्यक म्हणजे नजर अथवा पाहणे इतका संकुचीत याचा अर्थ नाही तर सम्यक ही म्हणजे मुक्त विचार,मुक्त चिंतन,मुक्त चित्त होय.प्रकृति नियमाशिवाय बाहय शक्तीने या जगात काही घडु शकते या मिथ्या विश्वासापासून मुक्ती,सरळ भाषेत सांगावयाचे म्हटले तर जागृत सदसद विवेक बुदधीने व तर्काधिष्ठित बुदधीने सर्व पाहणे म्हणजे सम्पक दृष्टी होय.

आज अंदधश्रदधेमुळे माणुस अगदी पराकोटीची भयंकर कृत्ये करताना दिसतो .त्यामुळे प्रत्येक मनुष्य मात्र सम्यक दृष्टी निर्माण झाली तर तो प्रत्येक घटनेमागील कारण शोधुन त्या घटनेवर उपाय शोधून कुठल्या कर्मकांडाने काही घडेल अथवा प्राप्त होइल असा विचार करणार नाही.यामुळे मोठयाप्रमाणात सामाजीक मानसीक आरोग्य अबाधीत राहील.

२.सम्यक संकल्प:-

जीवन जगताना मानवाचे ध्येय ही उच्च् असावित जीवनात त्याने जे र्निधार केले आहेत ज्या आकांक्षा बाळगल्या आहेत त्या समस्त मानव जाती करीता कल्याणकारक असाव्यात यालाच तथागत सम्यक संकल्प

म्हणतात.जीवन या पण करीत असताना प्रत्यकाने चांगला संकल्प करावा हा संकल्प तुम्हाला वाईट मार्गापासुन प्रवृत्त करतो व चांगल्या मार्गाप्रती प्रेरीत करतो.म्हणून मानवमात्राने सम्यक संकल्प म्हणजेच आपल्या अपेक्षा आकांक्षा ते पूर्ण करण्यासाठी करण्यात येणारे कर्म हे श्रेष्ठ हे कल्याणकारक असावे त्यात कोणाचेही अहित असू नये.**'भवतु सब्ब मंगलम्'** ही संकल्पना म्हणजेच सम्यक संकल्प होय.

३) सम्यक वाणी :-

माणसाची वाणी गोड,मधुर असावी पण ते वाणीतील माधुर्य लाचारी मुळे,स्वार्थीपणे,दांभीकतेने एखादयाला फसविण्याच्या उददेशाने आलेले नसावे तर सम्यक वाणी म्हणजे सत्य कथन करने,अभद्र भाषा न वापरणे,दुसऱ्याची निंदा ,चहाडया,चुगली न करणे,दुसऱ्याशी अपशब्द,कटु वचन न बोलणे उलट दुसऱ्यांशी विनम्रपणे आणि कल्याणकारक बोलणे निरर्थक,व्यर्थ,मुर्खाची बडबड करण्यापेक्षा माणसाणे मीतभाषी असावे त्याचे बोलणे हे सार्थक व सोद्देश असावे.

आपण बऱ्याचदा पाहतो माणसाचे कार्य अहितकारी,बोलणेच माणसाला संकटात टाकणारे असते.म्हणून प्रत्येक माणसाने प्रयत्नपुर्वक सम्यक वाणी या अष्टांगीक मार्गाचे जीवनात अवलंबन केले तर बरीच संकटे उददभवणार नाहीत आणि असलेली संकटे ही लवकरच नष्ट होतील म्हणून सम्यक वाणी हा अतिश्यक कल्याणकारक मार्ग आहे असे म्हणता येते.

४) सम्यक कर्मान्त :-

योग्य आचरण म्हणजे सम्यक कर्मान्त होय.आपले कोणतेही कर्म इतरांना त्रासदायक असू नये जीवन जगत असताना आपणास अनेक कर्म करावी लागतात ही कर्मे जर आपण आपणास जसा इतरांच्या दुष्कर्माचा त्रास होतो.तसा आपल्या कर्मांचा इतरांना त्रास होऊ नये याचा विचार करुन आपली कर्मे नियंत्रीत केली तरच ती समाजासाठी हितावह ठरतात.थोडक्यात जीवनाच्या मुलभुत नियमांशी सामंजस्य राखून केलेले अचरण म्हणजेच सम्यक कर्मान्त होय.

५) सम्यक आजीविका :-

जीवनयापन करताना आजीविका म्हणजे पैसा मिळवावा लागतो.तो पैसा ने उपजीविकेचे साधन-योग्य मार्गाने मिळवणे म्हणजेच सम्यक आजीविका होय.

आज आपण समाजात चोरी,दरोडे,खुन अशा प्रकारच्या समाजविघातक घटनांमागील कारणे पाहिली तर आजीविकेसाठी वाममार्गाचा अवलंब हे त्यामागील मुख्य कारण दिसुन येते.भ्रष्टाचार करणे एखादयाला लूबाडने,फसविणे,अन्याय करणे या सर्वांचा त्याग करुन श्रेष्ठ मार्गाने प्राप्त केलेल्या आजीविकेलाच सम्यक आजीवीका म्हणतात.या मार्गाचे जर प्रत्येकाने अवलंबन करण्याचा प्रयत्नही केला तर समाजाची मोठी किड ,मोठा रोग नाहीसा होइल.

६) सम्यक व्यायाम :-

व्यायाम म्हटल की आपणास शरीर स्वास्थासाठी करण्यात येणाऱ्या शास्त्रोक्त हलचाली यच अर्थ अभिकेत असतो.पण येथे जो सम्यक व्यायम सांगीतला आहे तो शारीरीक नसून मानसीक स्वास्थासाठी सांगीतला आहे.यांचे एकूण चार उददेश सांगण्यात आले आहेत.

१.चित्त प्रवृत्तीचा निरोध

२. वाईट प्रवृत्ती चित्तात उदयास आल्या असतील तर त्यांचा विनाश करणे.

३. चित्तात योग्य प्रवृत्ती विकसीत करणे.

४. चित्तात निर्माण झालेल्या सकारात्मक प्रवृत्तींची वृदधी व्हावी म्हणून प्रयत्नशील असणे.

एकंदरीत मनातील वाईट विचारांना नष्ट करणे त्यांचा पुन: प्रार्दुभाव होऊ नये म्हणुन काळजी घेणे मनात सर्वतोपत्त कल्याणकारक भाव निर्माण करणे व सतत वाढत राहतील याची काळजी घेणे हेच या अंष्टागीक मार्गात सांगीतले आहे.स्वस्थ शरीराबरोबरच स्वस्थ मन ही खूप आवश्यक आहे. कारण मन हे विलक्षण सामर्थ्याने युक्त आहे.म्हणून त्याच्या शुदधीसाठी चा हा सम्यक व्यायाम खूपच हितावह ठरतो.

७) सम्यक स्मृत्ती :-

निरंतर जागृत चित्तालाच सम्यक स्मृत्ती म्हटले आहे.या जागृत चित्तानेच अकुशल वासनावर नियंत्रण करणे.

अनेकदा आपण पाहतो की माणूस सर्व जाणता हित-अहित या संकल्पनाही त्याला अवगत असतात तरी तो अकल्याणकारक मार्गाचा अवलंब करताना दिसतो त्यामागे त्याचा मोह ही कारणीभूत असू शकतो.अशावेळी डोळे उघडे असूनही आंधळयाप्रमाणे त्यांचे वर्तन असते.अतार्किकता सोडून तार्किक विचारने कोणतेही कार्य करणे यालाच जागृत अवस्था म्हटले आहे.अशी मनाची जागृत अवस्था म्हणजेच 'सम्यक स्मृती' होय.

८) सम्यक समाधी :-

हा आठवा आष्टांगीक मार्ग होय वरील सर्व म्हणजेच सम्यक दृष्टी,सम्यक संकल्प,सम्यक वाणी,सम्यक कर्मान्त,सम्यक आजीविका,सम्यक व्यायाम आणि सम्यक स्मृती यांचे जीवनात आचरण करतेवेळी लोभ,व्देष,आळस,विचिकित्सा,आणि अनिश्चय या प्रमुख पाच बाधा येतात.या बाधोवर विजय मिळविण्याचा मार्ग म्हणजे 'सम्यक समाधी ' होय.

साधारणत: समाधी याचा अर्थ मनाची ध्यानस्त एकाग्रचित्ताची अवस्था होय.परंतु सम्यक समाधी म्हणजे चित्ताची केवळ ध्यानस्थ अवस्था नसुन ही एक सकरात्मक अवस्था होय.या अवस्थेत चित्तात उत्पन्न होणाऱ्या वाईट प्रवृत्तींना नष्ट करुन चित्तात कुशल चिंतनाना प्रेरणा देणे.या मनाच्या अवस्थे शिवाय अष्टांगीक मार्गाचे जीवनात आचरण शक्य नाही म्हणून चित्ताचे स्थायी परिवर्तन हे सम्यक समाधी द्वारेच होवू शकते.

अशा समाधीत डोळे मिटुन चित्त स्थिर करणे एवढेच पुरेसे नसते तर डोळे उघडे असतानाही मनाची एकाग्रता दृढ निश्चयता नष्ट न होऊ देणे आवश्यक असते.असा दृढ निश्चयी माणुसच जीवनात अष्टागीक मार्गाचे योग्य आचरण करु शकतो.

अशा प्रकारे अष्टांगीक मार्गाचे विवेचन केल्यानंतर तथागतांनी सदगुण पथचे दशपारमीता विवेचन केले आहे.

"आष्टांगिकस्त्रिलोकेषु मध्यममार्गस्तु विश्रुत:|
जन्ममृत्यु जराव्याधिदु:खाद्येन विमुच्यते || 7.

हा मध्यममार्ग तीन्ही लोकांत अष्टांग योग म्हणून प्रसिदध आहे.या साधनाने लोक जन्म ,मृत्यु,जरा,व्याधी,रुप दु:ख यांपासुन मुक्त होतो. अशा प्रकारे अष्टांगीक मार्गाचे विवेचन केल्यानंतर तथागतांनी **'सदगुण पथ'** (दशपारमीता) यांचे विवेचन केले आहे. पुढील सदगुणंचा कोणत्याही पतीत व्यक्तीने ही जीवनात स्विकार केला तर तो निश्चितच निर्वाणाप्रत जाणार यात शंका नाही.

१.शील २.दान ३.उपेक्षा ४.नैष्कर्म्य ५.वीर्य ६.शांती ७. सत्य ८. आधिष्ठान ९. करुणा आणि १०.मैत्री यांचा जीवनात अवलंब म्हणजेच सदगुण पथाचा स्वीकार अवलंब होय.

१.शील :-

शील हे वाईट कर्म न करण्याची चांगले कर्म करण्याची प्रेरणा देते.लज्जाभयास्तव अकुशल कर्मापासून दुर राहणे म्हणजेच शील होय.

2.नैष्कम्य :-

सांसारीक अनाठायी कामवासनांचा त्याग करणे म्हणजे नैष्कम्य होय.

3.दान :-

कसलाही मोबदल्याची अपेक्षा न ठेवता नि:स्वार्थ पणे केली जाणारी मदत म्हणजे दान होय.यात लोककल्याणासाठी जीवणदान ही महत्वपूर्ण मानले आहे.

4.वीर्य :-

आपल्या स्वीकारलेल्या कामाला संपुर्ण सामर्थ्याने करणे.त्या नियोजीत कर्मापासुन परावृत्त न होणे यालाच वीर्य संबांधले आहे.

5.शांती :-

एखादयाची ऋणा करणे एखादया विषयी मनात द्वेश उत्तन्न होणे हे भाव आपल्या शत्रुपेक्षाही आपल्याच मनाला जास्त अहन करणारे ठरतात.त्यामुळे मनातील हे भाव नष्ट करणे म्हणजेच क्षमाशीलतेने मनोविकारांवर विजय मिळवणे म्हणजे शांती होय.

6.सत्य :-

मानसाणे कधीही खोटे बोलू नये कारण एक खोटी गोष्टी खोटेपणची श्रृंखलाच निर्माण करते व माणुस त्यात कसा अडकत जातो हे त्यालाही कळत नाही.म्हणून या विळख्यात न फसता त्याने नेहमी सत्य कथन करावे फक्त खरं बोलावे.

7.अधिष्ठान :-

दृढ संकल्प म्हणजे अधिष्ठान होय आपण दररोज अनेक योजना आखतो अनेक संकल्प करतो पण त्या योजना ते संकल्प कृती शीवाय हवेतच विरुण जातात.म्हणून त्यांना पूर्ण करायचे असेल तर दृढ निश्चयी असण गरजेच आहे यालाच अधिष्ठान संबोधले आहे.

8.करुणा :-

जीवन जगत असताना मनुष्यमात्रा असो अथवा मानवेतर प्राणी असोवेत सर्वेप्रति दयाभाव ठेवणे आवश्यक आहे ते प्रथम मानवतेचे लक्षण आहे.

9.मैत्री :-

मैत्री ही फारची विस्तृत संकल्पना येथे मांडली आहे.मैत्री भाव हा खूप उत्कष्ट असावा आपल्या जीवनात आपण कोणाशीही शत्रुत्व बाळगू नये दूसरे जरी वाईट वागत असले तरी आपला मैत्रीभाव आपण कायम ठेवावा.कारण शत्रुत्व हे शत्रुत्वाने नाही तर प्रेम मैत्री भावानेच नष्ट होते.म्हणून मानव अथवा मानवेतर प्राणी सर्वांप्रति मैत्रीभावाची जपनुक करावी.

10.उपेक्षा :-

आन्तसक्ती म्हणजे उपेक्षा होय.ही मनाची अशी अवस्था आहे ज्यात प्रिय अप्रिय असे काही नसते.[8].

या मानसिक स्थीरतेनेच मानव स्वतावर नियंत्रण मिळवू शकता.अशा प्रकारे या सदगुणांचा जीवनात अवलंब करुण मानव सगुण पथावर स्वार होऊन.निर्वाणाप्रत सहज पोहचु शकतो.

तसेच तथागतांनी पराकोटीचा कर्म सिध्दांत मांडला आहे.आपण या जन्मात केलेल्या कर्माचे फळ पुढच्या जन्मात किंवा स्वर्ग -नर्क स्वरुपात मिळत नाही तर मनुष्याच्या मागे जशी त्याची सावली सतत असते तसेच त्याने केलेल्या कर्माची फलनिष्पत्ती हा निश्चित होणारी असते. |

अत्तनाव कतं पापा अत्तजं अत्तसंभवं |

अभिमत्थाति दुम्मेथं वजिरं वस्ममयं मणिं || 9.

ज्या प्रमाणे दगडातून निर्माण झालेला वज्रमणि,दगडालाच कापतो,त्याच प्रमाणे स्वत:पासून जन्मलेले,स्वत:पासून उत्पन्न झालेले,स्वत:च केलेल पाप दुर्बुदधी माणसाला नष्ट करते.

म्हणजेच आपण केलेल्या कृत्याला केवळ आपणच जबाबदार असतो आणि त्याची परिणीती ही निश्चितच होते.ज्याप्रमाणे बीयातून अंकूर निर्माण होतो,मातीत घट (माठ) उत्पन्न करण्याची क्षमता असते नदवत कार्यकारणभाव सिध्दान्तानुरुप मनुष्याच्या कर्मातच त्या कर्माची फळे ही दिसुन येतात म्हणुन माणसाने कर्मफळ निष्पत्तीचा विचार करुनच कल्याणकारक व कुशल कर्म करावेत.

तसेच निरेश्वरवाद,अनात्मवाद,पुर्नजन्म स्वर्ग-नर्क या सर्व संकल्पनांचे यथोचीत वर्गन तथागतांनी केले आहे.तथागत प्रज्ञा-शील-करुणा या तत्वांना आपल्या तत्वज्ञानाचे आधारस्तंभ मानतात.अविद्या नष्ट झाली की प्रज्ञा जागृत होते.सदाचरण म्हणजेच शील या तत्वमुळे प्रज्ञेला महत्व प्राप्त होते.करुणामय बुदधी माणसाला परिपुर्ण करते.एकंदरीत या सध्दमाच्या आचरणामुळेच मनुष्य मग तो भिक्षु असो अथवा गृहस्थि असो,राज असो अथवा रंक असो तो निर्वाणाच्या अवस्थेत सहज पोहचू शकतो.

तथागतांच्या धम्मात त्यांनी निर्वाण अवस्थेला अनन्य साधारण असे महत्व दिले आहे.बरेच जण निर्वाणाची तुलना मोक्षाशी करतात.परंतु मोक्ष हा मृत्युनंतर मिळतो.आणि निर्वाण हे जीवतंपणीच प्राप्त करुनच घेता येते हा मोठा फरक यातील सांगता येतो.

आपणास माहीतच आहे की मेल्यानंतर मिळणाऱ्या स्वर्गसुखाच्या प्राप्तीसाठी माणूस जीवंत असताना आयुष्यभर दुख भोगत राहतो.पण तथागतांनी सांगीतलेल्या सदधम्माचे आचरण करणाऱ्या व्यक्तीला जीवंत पणीच मुक्ती मिळते व दुखावर मात करुन तो निर्वाणाप्रत जाण्याची क्षमता बाळगतो.आज दैनंदीन जीवन जगताना जे दुख मानवाला भोगावे लागते त्याची कारण मिंमान्सा केली असता मानवाचेच अकुशल कर्म,अविद्या,अज्ञान कारणीभूत असलेले आपणास दिसतात,आजची सधपरिस्थिती पाहिली तर कोराना विषाणूचा जो संसर्ग मोठयाप्रमाणात आहे व माणसे किडया मुंग्याप्रमाणे मरत आहेत,तेंव्हा हे माणसाच्याच अकुशल कर्माचे फळ आहे म्हणून सोशल मिडीयावर संदेश पसरताना आपणास पहायला मिळतात.यातील सतत्या आपणास नकारता येत नाही.

म्हणून कोणतयाही काळात कोणतयाही वेळी ही तथागतांची विचारसरणी संपूर्ण मानवजातीचे कल्याण साधणारीच आहे.सदसदविवेक बुदधीने युक्त मनुष्य अशा विचारांना अंगीकरण आपला जन्म सफल करुन घेतल्याशिवाय राहणार नाही म्हणून

"अतो निरालसो वीर्यमाधाय श्रेय आचर |

प्रवातस्थस्य दीपस्य शिखावज्जीनं चलम्र || 10.

म्हणून आळस सोडून वीर्याचे अवलंबन करुन श्रेयाचे आचरण करा.कारण जीवन वेगवान वाऱ्यात ठेवलेल्या दीपःज्योती प्रमाणे चंचल आहे.

अशा प्रकारे संपूर्ण मानवजातीचे कल्याण साधणाऱ्या तथागतांच्या विचारांचे येथे मंथन करतो येते.

संदर्भसुची:

1. केळुसकर अर्जुन कृष्णराव, गौतमबुदधाचे चरित्र, राजेश प्रकाश,26 गीराजा सोसायटी,एम आय.टी.रोड पुणे 38, पृष्ठ क्र॰16
2. श्री.श्रीमद ए.सी.भक्तिवेदांत स्वामी प्रभुपाद, भगवद् गीता, भक्तिवेदांत बुक ट्रस्ट जुहु मुंबई 400 049,मे 2011, पृष्ठ क्र॰148
3. महन्न श्री शास्त्री रामचंद्रदास, बुदधचरित्रक, चौखम्बा विद्याभवन,वाराणसी 229901 नवीन संस्करण 2013, पृष्ठ क्र॰75
4. डॉ.आंबेडकर भीमराव रामजी, बुदध आणि त्यांचा धम्म, समता प्रकाशन नागपुर 440017 22 ऑक्टोबर, पृष्ठ क्र॰110-116
5. कांबळे .डी.एल, धम्मपद गथा आणि बुधा, धममसुर्य प्रकाशन,I-17 ऑक्टो 2010,II -06 ऑक्टो 2011, पृष्ठ क्र॰ 25
6. महन्त श्री शास्त्री रामचंद्रदास, बुदधचरितम्, चौखम्बा विद्यालय वाराणसी 221001, पृष्ठ क्र॰ 126

स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा : केसमुत्तिसुत्त

प्रा.डॉ. बालाजी मारूती गव्हाळे

पालि विभाग,

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय,राणीसावरगाव,ता. गंगाखेड, जि.परभणी

प्रस्तावना :

कोणत्याही सामाजिक सुधारणांच्या इतिहासाची सुरुवात तथागत बुद्धापासून व्हायला हवी आणि भारतातील कोणत्याही सामाजिक सुधारणांच्या चळवळीचा इतिहास तथागत बुद्धा शिवाय होऊ शकत नाही. तथागत भगवान बुद्धया विचारवंतांची क्रांती तब्बल २६०० वर्षा पूर्वीची आहे. तत्कालीन जंबुद्वीपात जे मानवी हक्क वैदिक संस्कृतीने सर्वसामान्यांना नाकारले होते, ते हक्क – अधिकार तथागत भगवान बुद्धांनी त्यांना दिले. आज जागतिकीकरणाच्या युगात रस्त्याचे रुंदीकरण झाले, इमारतीच्या उंचीवाढल्या, पण आमच्या अभ्यासकांच्या विचार करण्याच्या कक्षा वाढल्या नाहीत ही शोकांतिका आहे. तथागत भगवान बुद्धांची क्रांती न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता यावर आधारित होती. म्हणून बुद्ध हे धर्म संस्थापक नसून धम्म प्रस्थापना करणारे थोर समाजशास्त्रीय व राजकीय विचारवंत ठरतात. त्यांनी २६०० वर्षापूर्वीच मानवी हक्काचा जाहीरनामा संबंध जगाला सुपूर्त केला आहे. हा जाहीरनामा पालि साहित्यातील सुत्तपिटक या ग्रंथातील चौथ्या क्रमांकाच्या अंगुत्तरनिकायपालि यात आहे. त्या विकारात पाचव्या क्रमांकाचे सुत्त म्हणजेच केसमुत्तिसुत्त आहे. या सुत्तात स्वातंत्र्य, न्याय, समत व बंधुता या मानवी मूल्यांची ओळख तथागत बुद्धांनी जगाला करून दिली आहे.

पुढे चालून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुद्धा तथागत भगवान बुद्धाचा व त्यांच्या विचारांचा अभ्यास केलेला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सर्व विश्वातील तत्त्वज्ञानांचा व राज्यघटनांचा तुलनात्मक दृष्ट्या अभ्यास करून येथील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीचा विचार करून भारतीय समाज कोणत्या मूल्यांवर उभा राहायचा ? कोणते मूल्य या समाजासाठी पोषक ठरतील ? याचा सर्वांगीण विचार करून पालि साहित्यातील आधार स्तंभाचा आधार दिला. शेवटी भारतीय संविधान अंगीकृत करताना 26 नोव्हेंबर 1949 या भाषणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, ' स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय हे मानवी मूल्य मी फ्रेंच, अमेरिका यातून घेतले नसून ते बुद्धा कडून घेतलेले आहेत.' यावरून हे स्पष्ट होते की, बुद्ध तत्त्वज्ञानात अथवा पालि साहित्यातील हे मूल्य आहेत आणि ते त्या साहित्याचे आधारस्तंभ होत.

उद्देश :

१) पालि साहित्याचा आधारस्तंभ स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या संज्ञेचा अभ्यास करणे.

२) पालि साहित्यातील केसमुत्तिसुत्ताचा अभ्यास करणे.

३) मानवी समाजाला उपयुक्त ठरणाऱ्या मूल्यांचा अभ्यास करणे.

गृहितके :

१) पालि साहित्यातील स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा स्पष्ट होतो.

२) पालि साहित्यातील विविध सुत्तांचा अभ्यास होतो.

स्वातंत्र्य संकल्पनेचा विकास :

पालि साहित्याचा आधारस्तंभ स्वातंत्र्य या संकल्पनेची पार्श्वभूमी पाहताना आपणाला तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचा विचार करावा लागेल. कारण असे म्हटले जाते की, परिस्थिती विचाराला जन्म देते आणि विचारातून साहित्याची नवनिर्मिती होत असते. म्हणूनच बुद्ध कालीन परिस्थितीचा विचार करणे या ठिकाणी अगत्याचे आहे. कारण की त्यांनी मांडलेल्या विचारांचा आधार स्वातंत्र्य होता. मग त्यानंतर पालि साहित्याची निर्मिती झाली तेव्हा त्याचा ही आधारस्तंभ स्वातंत्र्य असल्याचे आपणास दिसून येते. तत्कालीन परिस्थिती खूप बंदिस्त होती. मानव सवयीचा गुलाम झालेला होता. मानवी जीवनाला एक सांस्कृतिक गोठलेपणा आला होता. माणसे वर्ण जातीच्या सवयींचा गुलाम झाला होता. ईश्वर आणि नरकाच्या भीतीने गुलाम झाला होता. मानवी जीवन बांधणाऱ्या विचारांचे मानव गुलाम झाले होते. अर्थात मानवांना स्वातंत्र्याची भीती वाटत होती. स्वातंत्र्य आणि मुक्त विचारांची भीती मानवाला वाटत होती. त्यांना परिवर्तनाच्या विकासाचा विसर पडला होता. **ठेविले अनंते तैसीच रहावे, चित्त असू द्यावे समाधान** या विचारांनी ते मानसिक गुलाम बनले होते. तसेच असत्यावर त्यांचे मन स्थिर झालेले आपणास दिसून येते. त्यांना नवे स्वप्न पाहण्याची अथवा स्वतःच्या विकासाची मनस्थिती राहिली नव्हती. अर्थात तत्कालीन मानवी जीवन दारे-खिडक्या नसलेल्या तुरुंगाचा सारखे झाले होते.

तत्कालीन समाज :

तत्कालीन मानवी समाज अध्यात्मवाद, भक्तीवाद, ईश्वरावलंबी, दैववादी, मोक्ष, पाप-पुण्य, पुजाअर्चा, होम हवन, जात पात, कर्मकांड, आत्मा-परमात्मा, पुनर्जन्म, परलोक, वर्णवर्ग, वंशभेद इत्यादीमुळे मानवी स्वातंत्र्याचा संकोच व मानवी प्रज्ञेचा संकोच करणाऱ्या बाबींमध्ये गुरफटला होता. याच पार्श्व भूमीवर तथागत भगवान बुद्धाने स्वतंत्र विचाराचा, स्वतंत्र आणि मुक्त माणसाचा, बंधुत्वाचा ईश्वरातीत नितिचा, पूर्ण बुद्धिवादाचा, पूर्ण विज्ञान निष्ठेचा एक जीवन सिद्धांत मांडला. तो **अत्त दीप भवं** अर्थात स्वयंप्रकाशित व्हा. याचा संदर्भ वैदिक परंपरेने माणसावर अथवा तत्कालीन समाजावर लादलेला ईश्वरावलंबन व देवावलंबन होता. या परावलंबनामुळे माणसाच्या स्वातंत्र्याची पूर्णतः अवहेलना झाली होती. हे परावलंबन विकसनशील मानवी प्रज्ञेचा बळी घेते. म्हणून माणसाने स्वाधीन व्हावे. ईश्वराधीन व दैवाधीन होऊ नये. अत्त दीप व्हावे. ईश्वर, दैव ही सर्व शोषकांच्या हिताची सामग्री असते. त्यामुळे मानवाला स्वतःच्या विकासाची संधी मिळत नाही. म्हणून मानवाला विकास करावयाचा असेल तर त्यांनी स्वतःच्या सद्विवेक बुद्धीला अनुसरून चांगले आणि वाईट यांची शहानिशा करून चांगले स्वीकारावे व वाईटांचा त्याग करावा. हाच प्रत्यय **अत्त दीप भवं** या सिद्धांतातून तत्कालीन मानवाला मिळाला. एक प्रकारे तथागत भगवान बुद्धांनी तत्कालीन समाजाला संपूर्ण स्वातंत्र्य अथवा स्वाधीनता बहाल करून विकासाची संधी प्राप्त करून दिली.

मानवी समाजाला तथागत भगवान बुद्धांचा अत्त दीप भवं हा सिद्धांत जवळचा वाटतो. कारण तथागत भगवान बुद्ध वर्णभेदाचे, वंशभेदाचे, वर्गभेदाचे आणि गुलामगिरीचे खंडन अंम्बट्ठसुत्त, आश्वलायनसुत्त,

महापरिनिब्बाणसुत्त, वसलसुत्त, केसमुत्तिसुत्त, वासेट्ठसुत्त, माधुरियसुत्त, येसूकारिसुत्त इत्यादी सुत्तावरून सर्व मानव समान आहेत. सर्वांना समान अधिकार आहेत. निसर्गतः मानव स्वतंत्र आहे, असे तथागत भगवान बुद्ध म्हणतात. कारण तथागत भगवान बुद्धांचा मानवी स्वातंत्र्याचा सिद्धांत जागतिक स्वरूपाचा आहे. बुद्धांनी व्यक्ती स्वातंत्र्य हा जीवनाच्या यशस्वितेचा मूळ पाया समजला असला तरी त्यांनी स्वातंत्र्याचा स्वैराचार हे नियम तत्कालीन समाजाला घालून दिले आहेत. त्यामुळे व्यक्ती स्वातंत्र्याचा सम्यक मार्गाने उपयोग करून व्यक्तीने विकास अथवा उत्कर्ष साधावा हीच अपेक्षा त्यांची दिसून येते.

केसमुत्तिसुत्त आणि मानवी समाज :

तथागत भगवान बुद्धाने प्रत्यक्ष आपल्या कृतीतून समाजातीलप्रत्येक व्यक्तीला समानसंधी देऊन निर्वाण प्राप्तीचा मार्ग मोकळा केला होता. कारण तत्कालीन परिस्थितीत वैदिक संस्कृतीने समाजात वर्णव्यवस्था रुजवून विशिष्ट घटकाला विकासाची संधी उपलब्ध करून दिली होती. ही परिस्थिती अगदी तथागत बुद्धाने जवळून पाहून सर्वांना समान संधी देण्याचा विचार व्यक्त केला. तत्कालीन मानवी समाजाला स्वातंत्र्य तथागत बुद्धाने बहाल केले आहे. रूढी, परंपरा हे मानवी बंधने आहेत. त्या पासून मुक्त होण्याचा तथागत बुद्धांचा विचार मूळ पालि साहित्यात महापरिनिर्वाण सुत्तात आपणास दिसून येतो. एकूणच तत्कालीन परिस्थितीत व्यक्तीला विकासाची संधी कशी प्राप्त होईल याचा विचार तथागत बुद्ध करताना आपणास दिसून येते. म्हणून आपणाला पालि साहित्याचा आधार स्तंभ स्वातंत्र्य आहे, असे म्हणणे वावगे ठरत नाही. कारण बुद्ध विचारांचा परिपाक मूळ पालि साहित्य आहे. या साहित्यात अनेक ठिकाणी स्वातंत्र्याचा प्रत्यय येतो.

पालि साहित्यातील अंगुत्तर निकायातील केसमुत्तिसुत्त हे जगात स्वातंत्र्याचा आद्य जाहीरनामा म्हणून ओळखला जातो. एकदा तथागत भगवान बुद्ध कोशल जनपदात विशाल भिक्षुसंघा बरोबर चारीका करीत करीत केशपुत्र नावाच्या कालामांच्या निगमात पोहोचले. केशपुत्रीय कलामांनी असे ऐकले की, कुलातून प्रव्रजीत झालेले शाक्य पुत्र श्रमण गौतम केशपुत्रीय नगरात आलेले आहेत. तेव्हा त्यावेळी तथागत बुद्धांच्या विचारांची सर्वत्र कीर्ती पसरलेली होती. बुद्ध सम्यक समृद्ध आहेत. न्यायिक आहेत. विद्या तसेच आचरणाने युक्त आहे. लोक व्यवहाराचे ज्ञाते आहेत. त्यांचे विचार आधी कल्याणकारक, मध्य कल्याणकारक, अंतिम कल्याणकारक, अर्थांनी तसेच व्यंजनांनीयुक्त, संपूर्ण परिशुद्ध ब्रह्मचर्येचा उपदेश करीत असतात. अशा अर्हंताची भेट कल्याणकारी असते. त्यावेळी केशपुत्रीय कालाम जेथे बुद्ध होते तेथे गेले. जवळ जाऊन बुद्धाला अभिवादन करून एका बाजूला बसले.

एका बाजूला बसलेल्या केशपुत्रीय कालामांनी बुद्धांना विचारले – हे भन्ते, काही श्रमण ब्राह्मण केशपुत्रीय नगरात येतात, ते आपल्याच मतांचा गौरव करतात, श्रेष्ठ मानतात, दुसऱ्याच्या मतांची निंदा करतात, अनादर करतात, तिरस्कार करतात, त्यांना हीन लेखतात. यामुळे आमच्या मनात संदेह उत्पन्न होतो, शंका उत्पन्न होते की, या श्रमण ब्राह्मणा पैकी कोणी सत्य सांगितले ? कोणी खोटे सांगितले ? असा प्रश्न कालामांनी विचारल्या नंतर तथागत भगवान बुद्ध त्यांना प्रति उत्तर देतात की, हे कालामांनो, संदेह येणे योग्यच आहे. शंका येणे योग्यच आहे.

शंका येण्याच्याच जागी संदेह उत्पन्न झालेला आहे. हे कालामांनो, या. तुम्ही एखाद्या गोष्टीचा केवळ अनुश्रुत आहे म्हणून त्याचा स्वीकार करू नका. एखादी गोष्ट केवळ परंपरागत आहे म्हणून त्याचा स्वीकार करू नका. एखादी गोष्ट केवळ अमुक प्रकारे सांगितली आहे म्हणून तिचा स्वीकार करू नका. एखादी गोष्ट केवळ आपल्या धर्मग्रंथांनाच अनुकूल आहे असे समजून त्याचा स्वीकार करू नका. एखादी गोष्ट केवळ तर्क-हेतू संमत आहे म्हणून तिचा स्वीकार करू नका. एखाद्या गोष्टीचा केवळ आकार वा पद्धती सुंदर आहे म्हणून त्याचा स्वीकार करू नका. एखादी गोष्ट केवळ आपल्या मतांशी अनुकूल आहे म्हणून तिचा स्वीकार करू नका. एखादी गोष्ट केवळ सांगणाऱ्याचे व्यक्तिमत्व आकर्षक आहे म्हणून तिचा स्वीकार करू नका. एखादी गोष्ट केवळ सांगणारा श्रमण अथवा गुरुपुत्र आहे म्हणून त्याचा स्वीकार करू नका. हे कालामांनो, जेव्हा तुम्ही स्वतःच्या अनुभवाने स्वतःलाच जाणाल की, या गोष्टी कुशल आहेत, या गोष्टी सदोष आहेत, या गोष्टी विद्वानांद्वारा निंदनीय आहेत, या गोष्टींना अनुसरले असता अहित होईल, दुःख होईल. तर हे कालामांनो, तुम्ही त्या गोष्टी सोडून द्या.

या विवेचना वरून असे स्पष्ट होते की, तथागत बुद्धांनी संपूर्ण स्वातंत्र्य कालामांना दिल्याचे दिसून येते. त्यांच्या मतानुसार या, पहा, विचार करा आणि पटले तर स्वीकारा. अशा नीती वर आधारित उपदेश दिला आहे. याठिकाणी तथागत बुद्धाकडे आलेल्या कालामांना योग्य न्याय तर मिळालाच, त्याच बरोबर त्यांना वैचारिक स्वातंत्र्य मिळाले आहे. म्हणून वैचारिक स्वातंत्र्याचे जनक तथागत बुद्धच ठरतात. त्यांनीच प्रथमतः खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्याचा विचार मांडला आहे. अर्थातच तथागत बुद्धांच्या पुर्वी समता, स्वातंत्र्य, न्याय या मूल्यांचा कोणीही पुरस्कार केला नाही, असे बुद्धधम्माचे गाढे अभ्यासक व विचारवंत निरंजन पाटील म्हणतात. हे त्रिकाल बाधित सत्य आहे. कारण ब्राह्मणे, उपनिषदे, वैदिक ऋषिंचे तत्त्वज्ञान व सिद्धांत तर्कशास्त्राचा किंवा वस्तुस्थितीचा आधार नसलेल्या केवळ काल्पनिक आणि खोट्या आहेत. हे तथागत बुद्धांनी ब्रह्मजालसुत्त यात स्पष्ट सांगितले आहे. यावरुन पालि साहित्यातील अंगुत्तर निकायातील **केसमुत्तिसुत्त** जगात आद्य स्वातंत्र्याचा जाहीर नामा ठरतो. कारण त्यात हे सर्व मानवी मूल्य अंतर्भूत आहेत.

राष्ट्राचे हित :

आज मानवी समाजात न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुताही मूल्ये रुजविली तर मानवी उत्कर्ष होणे सहज शक्य आहे. कारण याच मूल्यांच्या आधारे मानव स्वतःच स्वतःचा उत्कर्ष करू शकतो. हे ओळखून तथागत भगवान बुद्धाने केसमुत्तिसुत्तात अत्त दीप भव, एहि पस्सिको अशा स्वरूपाचे उपदेश दिल्याचे आपणास दिसून येतात. आज विश्वबंधुता वृद्धिंगत अथवा प्रस्थापित करायची असेल तर राज्य, राष्ट्र आणि आंतरराष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांमध्ये बुद्ध तत्त्वज्ञानाचा मूळ पालि साहित्यात समावेश करून त्याचे अध्ययन अध्यापन करणे एक काळाची गरज आहे. कारण व्यक्ती - व्यक्तीचा, समूह- समूहाचा, राज्य - राज्याचा, राष्ट्र-राष्ट्राचा संबंध आज संघर्षाचा व असहकार्याचा झाल्याचे आपणास दिसून येते. याचे कारण स्वार्थ तसेच सत्ता, संपत्ती आणि प्रतिष्ठा यासाठी सर्व समाजातील व्यक्ती आणि राष्ट्र प्रयत्नशील आहेत. त्यामध्ये मानव केंद्रबिंदू नसून अर्थकेंद्रबिंदू आहे. त्यामुळे विश्वात अराजकता प्रचंड प्रमाणात वाढली आहे. तेव्हा या समस्या दूरकरण्यासाठी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मूळ पालि साहित्यातील ब्रह्मविहार, प्रतित्यसमुत्पाद, चार आर्यसत्य, आर्यअष्टांगिक मार्ग, अनात्मवाद, अनित्यवाद, कर्म सिद्धांत,

अईश्वरवाद, शील समाधी प्रज्ञा, निर्वाण इत्यादीचे अध्ययन व अध्यापन करणे महत्वाचे आहे. त्याचा परिणाम म्हणून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर राष्ट्रा – राष्ट्रातील संबंध सुखकर होतील.

निष्कर्ष :

तथागतांनी आपला धम्म सर्वांना दिला,त्यामध्ये कुठलाही भेदभाव त्यांनी केला नाही.जगातील जो जो माणूस अविचाराने,इच्छाशक्तीच्या अभावाने पीडित असेल,माणूस निर्मित शोषणाचा, अन्याय-अत्याचाराचा बळी असेल,त्या त्या प्रत्येक मानवी घटकासाठी तथागताचे धम्म तत्वज्ञान आहे.कारण तथागतांचा धम्म मानवी समाजाला गुलामीच्या मानसिकतेतून मुक्त करून स्वतंत्र विचारांची,सत्य विचारांची प्रेरणा देणारी शक्ती आहे.म्हणूनच तथागत बुद्धांना समतेचे पुरस्कर्ते म्हटल्या गेले आहे. तथागतांची शिकवण अशी आहे की,कुणीही असे वाईट कृत्य करू नये की,ज्यामुळे दुसऱ्यांना त्रास होईल.जर एखादा मनुष्य स्वतःच्या स्वार्थासाठी इतरांना त्रास देत असेल तर त्याला सदाचारी म्हणता येणार नाही,परंतु ज्याच्या मनात जीवसृष्टीवरील सर्व प्राणी मात्रांविषयी प्रेमभावना असेल त्यालाच खऱ्या अर्थाने सदाचारी म्हणता येईल,म्हणूनच तथागत बुद्ध म्हणतात - " सर्व प्राणी मात्रांवर दया करा,सर्व माणसांना समतेच्या भावनेने पहा."

आज तथागत बुद्धांची ओळख केवळ एक धर्म संस्थापक म्हणून केली जाते परंतु ही ओळख पर्याप्त नाही.खऱ्या अर्थाने त्यांची ओळख जगामधला पहिला तत्वज्ञानी,मनोवैज्ञानिक,पहिला वैज्ञानिक अशी आहे.तथागत बुद्धाचे हे दर्शन प्रख्यात वैज्ञानिक अल्बर्ट आईन्स्टाईन पासून तर आजच्या डॉ.अमर्त्य सेन सारख्या नोबेल पुरस्कार विजेते तसेच नविन तत्वचिंतकांना झाले,परंतु काय तथागत बुद्धांची खऱ्या अर्थाने ओळख आपल्या देशाला झाली?हा प्रश्न आज सुद्धा आपल्या मानस पटलावर निरंतर येतो.आज आपला देश जगामध्ये बुद्धाचा देश म्हणून ओळखला जातो,ज्या पवित्र भूमीतून तथागत बुद्धांना बुद्धत्व प्राप्त झाले,त्या भूमीवर आजही पुरोहितांचा कब्जा आहे.ब्राह्मणी विचारसरणी आणि बुद्धांची विचारसरणी अत्यंत विरोधाभासी आहे.या विषमतामुलक विचारसरणीने या देशाचे अतोनात नुकसान केले आहे, तर बुद्धाच्या विचारसरणीने अंधकाराने झाकलेल्या भारतीय इतिहासाला प्रकाशित केले आहे. श्रमन संस्कृतीतील मानवी मूल्य बुद्ध तत्वज्ञानानेच जतन केलेली आहेत म्हणून बुद्ध तत्वज्ञान हे बाहय संस्कृतीचा आरसा आहे,असे आपल्याला म्हणता येईल.आज जगाला युद्धाची नाही तर बुद्धाची गरज आहे.ज्या ज्या देशान्नी बुद्ध स्विकारला.ते ते देश आज प्रगतिच्या अत्युच्च शिखरावर विराजमान आहेत. मात्र आम्हाला बुद्ध कधी समजुच दिला नाही आणि आम्हीही कधी बुद्धाला समजुनच घेतल नाही. जगाला शांतीचा आणि क्रांतीचा संदेश देण्यार्या ह्या महामानवास,विश्वनिर्मात्यास कोटी कोटी प्रणाम !

संदर्भग्रंथ :

1. भिक्खू जगदीस कस्सपो, (1960) सुत्तपिटके अंगुत्तरनिकायपालि, बिहार राजकीयेन पालिपकासनमण्डलेन पकासिता.
2. भरत सिंह उपाध्याय, (2000) पालि साहित्य का इतिहास, हिंदी साहित्य संमेलन प्रयाग, संमेलन मार्ग, इलाहाबाद.
3. डॉ. मालती बोलले, (1991), बौद्ध साहित्य आणि साहित्यकार, अनोमा प्रकाशन, हनुमान नगर, नागपुर.
4. मा. श. मोरे, (2009), भगवान बुद्धांचा मध्यममार्ग, कौशल्य प्रकाशन, हडको, औरंगाबाद.
5. भिक्षू संघरक्षित, (2008), आर्यअष्टांगिक मार्ग, सुगत प्रकाशन, वैशाली नगर, नागपुर.
6. निरंजन पाटील, (2010), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची बौद्ध धम्मावरील भाषणे, प्रज्ञाबोधी साहित्य प्रकाशन, मुरबाड रोड, कल्याण.
7. मा. श. मोरे, (2007), सुत्तपिटक- अंगुत्तरनिकाय भाग-एक व दोन, कौशल्य प्रकाशन, हडको, औरंगाबाद.

भारतीय मृदू राजनय (Soft Diplomacy) आणि बौद्ध तत्वज्ञान

डॉ. सचिन एस. वेरुळकर
राज्यशास्त्र विभाग
एस. एन. मोर महाविद्यालय तुमसर.

आंतरराष्ट्रीय संबंधात वर्तमान युग लोक राजनयाचे मानल्या गेले आहे. यामध्ये औपचारिक शिखर राजनयाचे महत्व ओसरत चालले आहे. आता जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे लोकराजनय ,डिजिटल राजनय व मृदू राजनयाचे महत्व वाढीस लागले आहे.मृदू राजनयात आपल्या राजकीय नितीमुल्ये, नैतिकता, संस्कृती हि बलस्थाने मानली जातात भारतीय मृदू राजनयात भारतीय आध्यात्म ,धर्म व तत्वचिंतन यांचे स्थान महत्वाचे मानले गेले आहे.त्यातच बौद्ध तत्वज्ञान संपूर्ण जगभरात भारतातून प्रसारित झाले .हा सामाईक दूवा मानून भारतीय मृदू राजनयात त्याचा अधिक लाभ घेऊन आंतरराष्टीय संबंध दृढ करण्यास मदत होत आहे.

मृदू राजनय (Soft Diplomacy)

राजकारणात (आणि विशेषत: आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये) मृदू शक्ती म्हणजे सक्तीने (कॉन्ट्रास्ट हार्ड) आकर्षित करण्याऐवजी आकर्षित करण्याची आणि सहकार्याची क्षमता. दुसऱ्या शब्दांत, सॉफ्ट पॉवरमध्ये अपील आणि आकर्षणाद्वारे इतरांच्या प्राधान्यांचा आकार समाविष्ट असतो.

जोसेफ न्ये यांच्या नुसार "जर सामर्थ्य म्हणजे एखाद्याने इच्छित परिणाम (किंवा मुख्यत्वे जबरदस्तीने किंवा प्रलोभनाद्वारे) प्राप्त करण्याची (किंवा थेट प्रभाव) प्राप्त करण्याची क्षमता मृदू सामर्थ्य ही 'इतरांच्या प्राधान्यांना आकार देण्याची क्षमता' असते. जागतिक दृष्टिकोनातून इतरांना पाहिजे असलेल्या सामायिक दृष्टीकोन व संस्कृती यांचा उपयोग आपले ध्येय साध्य करण्यासाठी घेऊ शकतो.[१]

जोसेफ न्ये यांच्या नुसार मृदू शक्ती राजनय म्हणजे "जबरदस्तीने किंवा आर्थिक लाभा ऐवजी आकर्षण आणि मन वळवून इच्छित असलेले निकाल मिळविण्यासाठी इतरांवर परिणाम करण्याची क्षमता." [२]

भारतीय मृदू राजनय (Soft Diplomacy)

स्वातंत्र्यपूर्व भारताची ओळख एक प्राचीन देश अशी होती .जगातल्या अतिप्राचीन संस्कृतीपैकी आपले अस्तित्व टिकून असणारी संस्कृती ज्यात संपूर्ण जगाचे प्रतिबिंब दिसते. वसाहत काळात भारताबाबत अनेक पैलू जगापुढे आले. ज्यात काही नकारात्मक तर काही सकारात्मक होते.परंतु वसाहत काळात भारतीयांना जगाचा पुनःहून परिचय झाला व आपल्या संकृतीचे महत्व अधिक चांगल्या प्रकारे कळू लागले.

सिंधू संकृतीच्या उत्खांनाने भारताला अतिप्राचीन संस्कृतीची पार्श्वभूमीचे प्रमाण मिळाले.या सर्वांचा एकत्रित परिणाम स्वातंत्रोत्तर काळात भारतीय विदेशनीती निर्धारणात एक मजबूत बाजू म्हणून भारतीय संस्कृती ठरली. वसाहत पूर्व काळात भारतीय संकृतीचा प्रसार जगभर झाला होता त्याचा लाभ भारताला स्वाभाविकपणे प्राप्त होणार होताच तसेच वसाहती काळात कामकरण्यासाठी जगभर भारतीय श्रमिक नेले होते ते तेथेच स्थाईक झाले असे अनेक देश होते. तसेच स्वातंत्रोत्तर मोठ्याप्रमाणात 'ब्रेन ड्रेन' च्या अंतर्गत भारतीय जगभर रोजगाराच्या शोधात स्थाईक झाले.यामुळे मोठा भारतीय समुदाय जगातील विविध देश्यात एक प्रकारे भारतीय संस्कृतीचे प्रतिनिधित्व या अनिवासी भारतीय समुदायाने केले .यामुळे भारताजवळ सर्वात जमेची बाजू भारतीय संस्कृती

मानून भारतीय परराष्ट्र धोरण निर्धाराकांनी मृदू राजनयाला अग्रक्रम दिला . आज भारत या कारणाने मृदू शक्ती (SOFT POWER) म्हणून ओळखला जातो.

भारतीय मृदू राजनयाचे (Soft Diplomacy) महत्वपूर्ण घटक

भारतीय धर्म व आध्यात्म

जगातील बऱ्याच प्रांतांशी, विशेषत: आशियामध्ये, सांस्कृतिक संवादाचा दीर्घ इतिहास आहे, जिथे त्याचा सांस्कृतिक प्रभाव जैन, बौद्ध, हिंदू, शीख इत्यादी धर्मांच्या तत्त्वज्ञानाद्वारे पसरला आहे - विशेषत: पूर्व आणि दक्षिणपूर्व आशियात.

अमेरिकेत चिनी राजदूत हू शिह यांच्या म्हणण्यानुसारः "भारतीय उपखंडाच्या बाहेरील मूळ (इस्लाम, ख्रिश्चन, यहुदी, झारोस्टेरियन) असलेल्या बऱ्याच धर्मांचे भारतात अनुयायी आहेत. भारतीय संस्कृती परदेशात पसरली ती कुठल्याही प्रकारचा त्यांच्या वरील विजयाशिवाय.भटक्या व्यापारी, तत्वज्ञानी, यांच्या द्वारे.", "तिच्या सीमेपलीकडे एकही सैनिक पाठविल्याशिवाय भारताने २० शतकेपर्यंत चीनवर सांस्कृतिकदृष्ट्या विजय मिळविला आणि त्याचे वर्चस्व गाजवले." [३]

भारतात बहु-वांशिक, बहुभाषिक आणि बहु-धार्मिक समाज एकत्र राहतो. उपखंडाच्या प्रदीर्घ आणि वैविध्यपूर्ण इतिहासाने त्याला एक अनोखी निवडक संस्कृती दिली आहे. हे सहसा अध्यात्माशी संबंधित असते. देशी आणि परदेशी अशा दोन्ही प्रभावांच्या इतिहासाबद्दल - जसे की प्राचीन भारतीय धर्म (बौद्ध, हिंदू, जैन आणि शीख धर्म) आणि अब्राहमिक - इस्लाम, ख्रिस्ती, ज्यू धर्म इ. च्या मिश्रणाने सध्याचे भारतीय संकृतीचे स्वरूप विकसित होत आहे झाले आहे

भारतीय दर्शन (वसुधायव कुटुंबकम)

मूळ श्लोक महा उपनिषद अध्यायात आढळतो. तसेच ऋग्वेदात सापडला आहे, तो भारतीय समाजातील सर्वात महत्वाचा नैतिक मूल्य मानला जातो. महासभा, उपनिषद हा श्लोक भारतीय संसदेच्या प्रवेशद्वारामध्ये कोरलेला आहे. यानुसार, हे[४]

"माझे आहे,ते परके आहे, असे छोटे विचाराचे व्यक्ती करतात.
उच्च चरित्र असणारे लोक, समस्त विश्वालाच आपले कुटुंब मानतात."

संस्कृती (कला,साहित्य,संगीत खानपान,पेहराव)

भारतीय कला संकृती खाद्य व पेहारवणे भारताचे वेगळे स्थान निर्माण केले आहे. भारतीय चित्रकला शिल्प कला याचे प्रमाण अजंठा एलोरा च्या रुपात आजही आहे तर कोणार्क ,खजुराहो ,श्रीमामलापुराम या सारखी शिल्पे आजही जगभरचे आकर्षणाचे केंद्रे आहे ,भारतीय नृत्य संगीत जगभर प्रसिद्ध आहे .प्राचीन काळापासून भारतीय मसाले जगभर विख्यात होते. भारतीय वस्त्र त्यांचे रंगसंगती यासह प्रांताप्रमाणे बदलणारी विविधता यामुळे ते जगभरातील सहज आपले भारतीयत्वाचे प्रतिनिधित्व करतात

भारतीय चित्रपट

भारतीय चित्रपट सृष्टीने सांकृतिक दूता प्रमाणे भारताचे प्रतिनिधित्व केले आजही राजकपूर यांना सोवियत रशियाच्या मधून वेगळे झालेल्या सर्वच राष्ट्रात तसेच जपान व पूर्व आशियातील राष्ट्रात पसंत केले जाते.भारतीय चित्रपटातून भारतीय जीवन आचरण व तत्वज्ञान सहज माध्यमांनी जगभर पोहचले आहे

आयुर्वेद व योगा

आयुर्वेद व योग हा विश्वाला भारताची देन मानली जाते योगगुरू श्री वि के अय्यंगार यांनी योगाला विश्व भर मानण्यात प्राप्त करून देततेथील अभ्यासक्रमाचा भाग बनविला २१ जून विश्व योग दिवस म्हणून संयुक्त राष्ट्राने जाहीर केला .आज जगभरात आयुर्वेद व योग सामान्य दिनचर्येचा भाग बनत चालला आहे.

भारतीय मृदू राजनय (Soft Diplomacy) आणि बौद्ध तत्वज्ञान

भारतामध्ये हिंदू, बौद्ध, जैन व शीख हे प्रमुख धर्म मानल्या जाते.ज्यामध्ये अनेक बाबतीत साम्य आढळते .यात ज्ञान सर्वात मध्यवर्ती मानून सत्याच्या शोधात जीवन घालविण्याची वृत्ती व अहिंसा ,जगा व जगू द्या चा संदेश व भूत दया हे साम्य स्थळ मानता येतील .यात हिंदू धर्माव्यातिरिक्त बौद्ध धर्माने भारतीय सीमा ओलांडून जगात अनेक देश्यात आपले स्थान निर्माण केले .आज त्या सर्व राष्ट्रांचे आस्था केंद्र म्हणून भारताकडे आदराने पाहले जाते. जगभर त्याचा लाभ 'भारतीय प्रतिमा निर्धारनाला'(सेल्फ इमेज) झाला आहे.

तिबेट व दलाई लामा व भारत

तिबेटीयन बौद्ध हे वज्रयान (Vajrayana Tantric, or Esoteric) शाखेचे मानल्या जाते. [५] सातव्या शतकात येथे बौद्ध धर्माचा प्रसार झाला .ब्रिटीशांशी सलोख्याचे संबंध असल्यामुळे तिबेट भारत व चीनमधील बफर राज्य म्हणून अस्थित्वात होते. साम्यवादी चीनच्या उदयानंतर तिबेटवर विस्तारवादी चीनचा डोळा होता . तिबेटमध्ये आपल्या दमनकारी नीती वापरून त्यांच्यावर क्रूर दडपशाहीचे उपाय सुरु केले अनेक तिबेटी लोकांची हत्या घडविली शेवटी ३१ मार्च, १९५९ रोजी १४ वे दलाई लामा भारतातील धर्मशाळा येथे राजकीय शरण घेतली. भारतीय पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरूंनी त्यांना परवानगी दिली.दलाई लामायांचे अनुयायी भारतात स्थायिक होण्यासाठी भारताने तिबेटी लोकांना आपल्या वसाहती उभारण्यास परवानगी दिली. आक्रामक चीनने तिबेट ताब्यात घेतले व आपला अविभाज्य भाग घोषित केले. ज्याला भारताने मान्यता दिली नाही. यामुळे भारत व चीनचे संबंध तणावाचे झाले. १९६२ मध्ये चीनने भारतावर आक्रमण केले .परंतु भारत आपल्या तिबेट संबंधित धोरणावर अढळ आहे.[६]

लाखो तिबिटियन नागरिक भारतात शांततेने राहतात. ह्यामुळे आंतरराष्ट्रीय स्थरावर भारताची प्रतिमा तिब्बतींचा रक्षक आणि तिबेटियन संस्कृतीचा संरक्षक म्हणून झाली .

श्री. दलाई लामा, 'भारताला तिबेटचा गुरु' मानतात व "नालांदातून तिबेटी बौद्ध शाखेचा विकास झाला. भारतीय संस्कृत भाषा, आयुर्वेद व ज्ञानामुळे तिबेटीय संकृती समृद्ध झाली आहे."असे स्पष्ट करतात.[७]

पंचशील :

भारत चीन यांच्यातील सामाईक दुवा म्हणून बौद्ध धर्म मानल्या जातो हे पाहता १९५४ ला चीनचे पंतप्रधान भारतात आले असता बुद्धाच्या पंचशील ने व्यक्तीचे वर्तन संयमी करता येते त्याच प्रकारे राष्ट्रांमधील परस्पर संबंध संयमी व विश्वासाचे होण्यासाठी तत्कालीन पंतप्रधान श्री .पं नेहरू द्वारा पंचशील सिद्धांत मांडण्यात आला . यानुसार १) परस्पर अखंडता व सार्वभौमत्व सन्मान २) अनाक्रमण ३) अहस्तक्षेप ४) परस्पर लाभ प्रयत्न ५)शांतीपूर्ण सहअस्थित्व या पाच तत्वांवर (पंचशील सिद्धांत) दोन्ही देशांची सहमती होऊन त्याचे पालन करण्याचा निर्धार करण्यात आला .हाच सिद्धांत भारताच्या शेजारील राष्ट्रांना परस्पर विश्वासपूर्ण संबंधाची हमी देतो चीनने सातत्याने ह्या कराराचे उल्लंघन केले. [८]

आजही भारतीय परराष्ट्र संबंधाच्या पायातील महत्वाची शीला पंचशील सिद्धांताना मानले जाते.अनेक राष्ट्रांच्या परस्पर विश्वासाचे ते प्रतिक मानले जाऊ लागले आहे .

भारत चीन व नेपाल बौद्ध वारसदार :

भारत व चीन यांमध्ये बौद्ध धर्माचे खरे वारसदार म्हणून राजनयिक लाभ घेण्याची स्पर्धा आहे .परंतु यात भारताचे दावे अधिक मजबूत ठरतात. भगवान बुद्धाचे संपूर्ण जीवन कार्य भारतात झाले प्रथम प्रवचन सारनाथ ,कुशीनगर महापारीनिर्वान स्थळ ,बौद्ध गया जिथे ज्ञान प्राप्ती झाली हे सर्व भारतात आहे शिवाय तवांग ,लद्दाख येथील बौद्ध मताचे विविध प्राचीन मठ व बौद्ध साहित्य संकृत ,पाली या भारतीय भाषांमध्ये आहे . या सर्वांमुळे बौद्धधर्म हा शुद्ध भारतीय मातीत निर्माण झालेला व वैश्विक झालेला ठरतो. बौद्ध धर्माचा प्रसार चीन मार्गे आग्नेय आशियात झाला. केवल विपुल बौद्ध धर्म अनुयायी असण्याच्या कारणावरून चीन आग्नेय आशियात आपला प्रभाव प्रस्थापित करण्यासाठी बौद्ध धर्माचे नेतृत्व करू इच्छितो. तर भारत स्वाभाविकपणे आपल्या सांस्कृतिक राजनयाच्या वापराणे आपले परराष्ट्र संबंध द्रुढ करू इच्छितो. जगभरातील बौद्ध धर्म अनुयायांचे श्रद्धास्थाने भारतात असल्याचे मानल्या जातात व भारतातूनच सर्व प्रकारच्या बौद्ध मतांचा प्रसार झाल्याचे सर्व मानतात .

नेपाळ नेहमी बुद्ध जन्म स्थानावरून भारतावर आक्षेप घेतो व बुद्धाचा खरा वारसदार म्हणून स्वताला सादर करतो. परंतु केवल 'लुम्बिनी' हे जन्मस्थळ नेपाळ मध्ये असल्याने त्याचे म्हणणे ग्राह्य मानल्या जात नसून. भगवान बुद्धाचे संपूर्ण आध्यात्मिक जीवन भारतात व्यतित झाले, ज्ञान प्राप्ती, प्रथम प्रवचन व महापारीनिर्वान (मृत्यू) देखील भारतात झाले.भारतातूनच तिबेट ,नेपाल व भूतान मध्ये बौद्ध धर्माचा प्रसार झाला.[९]

तक्ष्यशीला व नालंदा सारखे ज्ञान केंद्रे बौद्ध धर्माचे प्रमुख अध्ययन केंद्रे झाली. बौद्ध धर्माला भारतातूनच राजाश्रय प्राप्त झाला व जगभर त्याचा प्रसार झाला. त्यामुळे भारत 'बुद्धाचा देश' म्हणून मान्यता पावला आहे.

भारत नेपाळला आपला सहकारी म्हणून बौद्ध वारसा स्थळ विकास करू इच्छितो परंतु नेपाळ चीन प्रमाणे अधिक लाभाच्या प्रतिक्षेत आहे .२०१९ मध्ये लुम्बिनी येथे चीनी राष्ट्रपतीने भेट देऊन भारताच्या बौद्ध राजनायावर कुरघोडी करण्याचा प्रयत्न केला . ज्यातून नेपाळ सातत्याने बुद्ध जन्म स्थळावरून भारताला लक्ष करतांना दिसतो.[१०]

बौद्ध सर्किट (वारसा स्थळ) :

भारत सरकारने बुद्धाच्या जीवनाशी संबंधित क्षेत्राला पर्यटक व अनुयायांना सुलभपणे जाता यावे यासाठी बुद्धा सर्किट नावाने हे पवित्र स्थळे जोडण्याची सुरवात केली प्रणव मुखर्जी विदेश मंत्री असतांना (२००७)आपल्या सांस्कृतिक राजनयात बौद्ध धर्माचा लाभ घेण्याच्या दृष्टीने स्पष्ट केले होते की "भारताला आशियाच्या बौद्ध वारशामध्ये नूतनीकरणात रुचि आहे. पूर्व आणि दक्षिण आशिया दरम्यान प्राचीन संबंध पुन्हा जागृत करण्यास मदत करेल यासाठी आपण एकत्रित येऊ." [११]

भारतीय परराष्ट्र मंत्रालय (प्रवक्ता,अकबरुद्दीन २०१०)नुसार "बौद्ध सर्किट" मध्ये एकत्र जोडले गेले आहेत भारत सरकारच्या पर्यटन मंत्रालयाने बुद्धाच्या जीवनाशी संबंधित क्षेत्रे जोडून तेथे स्थानिक पातळीवर कार्यक्रम आयोजित केलेले जाते परंतु याला राजनयाशी जोडल्यास व बौद्ध सर्किटवरही लक्ष केंद्रित केल्यास खूप उपयुक्त आहे कारण हा आग्नेय आशियाई देश व आमच्याशी असलेला हा आणखी एक महत्त्वाचा दुवा आहे." [१२]

श्री नरेंद्र मोदी मुख्यमंत्री असतांना जानेवारी २०१० ला गुजरातमध्ये बौद्ध वारसा चर्चासत्र आयोजित केले होते. जगभरात अत्यंत पवित्र मानल्या गेलेल्या श्रीलंका येथील अनुराधापूर येथील आंतरराष्ट्रीय बौद्ध संघाच्या बौद्ध पौर्णिमेच्या (वेसाक) उत्सवला प्रमुख पाहुणे म्हणून(१५ मे २०१५) उपस्थित राहून पंतप्रधान श्री. मोदींनी येथे आपल्या संबोधनात म्हटले की "आपण अशा देशाला भेट देत आहात ज्याला बौद्धांचा अत्यंत अभिमान आहे. भारत सरकार आशिया खंडातील बौद्ध वारशाला चालना देण्यासाठी पुढाकार घेत आहे व यास प्रेरणा देण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करीत आहेत."[१३]

शैक्षणिक व संस्थात्मक पुनरूजीवन :

१९४८ ला नेहरूंनी आंतरराष्ट्रीय बौद्ध परिषदांची शृंखला आयोजित करण्यास मदत केली. १९५२ मध्ये पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू च्या नेतृत्वात भारताने सांची येथे आंतरराष्ट्रीय बौद्ध परिषदेचे आयोजन केले होते. त्यावेळी जगातील हजारो बौद्ध धर्मोपदेशक बौद्ध भिक्षु आणि इतिहासकार उपस्थित होते. हे बौद्ध अनुयायांचे जगातील सर्वात मोठे संमेलन होते.[१४]

पूर्व श्री.पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयच्या कार्याकायात ‘लूक इस्ट’ धोरणाच्या अंमलबजावणी दरम्यान आशियान देशांशी भारताचे प्राचीन संबंध लक्ष्यात घेता येथील बौद्ध वारसा स्थानांना भेटी देऊन त्यांचे पुनरुज्जीवन कार्य हाती घेण्यात आले किंवा त्यासाठी आर्थिक मदत देण्यात आली ज्यात व्हियतनाम, कंबोडिया, लाओस ई. चा समावेश होता. १४

पूर्व पंतप्रधान श्री. मनमोहन सिंग यांच्या कार्यकाळात प्राचीन बौद्ध तत्वज्ञान अध्ययन संस्थांचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी अनेक प्रकल्पाल मान्यता दिली. २०१६ नंतर बौद्ध तत्वज्ञान आधारित संस्थांचे कार्य प्रत्याक्ष्यात येणे सुरु झाले .अनेक शैक्षणिक परिसर सुरु झाले .ज्यात अनेक देशी परदेशी अध्ययन कर्त्यांना त्याचा लाभ घेता येत आहे. विवेकानंद आंतरराष्ट्रीय फाउंडेशन आणि टोकियो फाउंडेशनयांच्या संयुक्त विद्यमाने बोध गया येथे परिषद घेण्यात आली होती. २०१६ मध्ये वाराणसी येथे आंतरराष्ट्रीय बौद्ध परिषद भारत सरकार च्या पर्यटन मंत्रालय द्वारा आयोजित करण्यात आली होती. ऑक्टोबर 2017 मध्ये राजगीर येथे ‘21 व्या शतकातील बौद्ध धर्म’ बैठक पार पडली. यात जागतिक स्थरावर बौद्ध उपासक , अध्ययन करते उपस्थित होते.[१६]

निष्कर्ष :

भारतात बौद्ध धर्म अनुयायी हे ७ टक्क्याच्या जवळपास असले तरी भगवान बुद्धाच्या जीवनातून प्रेरणा घेऊन आपल्या जीवनात त्याचे आचरण करणाऱ्यांची संख्या अगणित आहे. जे पूर्वाश्रमीचे हिंदू होते ते बौद्ध झाले व जे हिंदू मताचे मानणारे असून हि बौद्ध विचारणा आचरणात आणताना दिसतात.

भगवान बुद्धाचाप्रभाव भारतीय जनमानसावर सखोल दिसतो. बुद्ध भारतीय तत्वज्ञानाच्या मुकुटातील मुख्य मणीआहे तर त्यांना ‘आशियाची ज्योती’ (Flame of Asia) असे देखील ओळखतात .बुद्धाचे विचार विश्वाला शाश्वत शांती ,मानवता ,भूत दया व करुणेची शिकवण देतात. भारत खऱ्याअर्थाने या परंपरेचा वारसदार असून त्याच्या मृदू राजनय(Soft Diplomacy) च्या मार्फत ‘मृदू शक्ती’ म्हणून भारत ख्याती प्राप्त करीत आहे.

संदर्भ :

1. Soft Power: The Means to Success in World Politics https:/www.diplomacy. edu/ resources/ books/reviews /soft-power-means-success-world-politics
2. *Nye, Joseph S. (2004). Soft Power: The Means To Success In World Politics. Hachette UK*
3. https://www.spiritualjourneys.net/quotes_about_india.htm Quited in Soft power https://en.wikipedia.org /wiki/Soft_power
4. Vasudhaiva Kutumbakam https://en.wikipedia.org/wiki/ Vasudhaiva_ Kutumbakam https:// www.britannica.com/ topic/Tibetan-Buddhism
5. Tibetan sovereignty debate https://en.wikipedia.org/wiki/Tibetan_sovereignty_debate
6. Indian Roots of Tibetan Buddhism (Full Movie) https://www.youtube.com/watch?v=qqkFOK7OFos
7. Panchsheel-Ministry of External Affairs http://www.mea.gov.in /Uploads/PublicationDocs /191_panchsheel. Pdf
8. Indian Roots of Tibetan Buddhism (Full Movie) https://www.youtube.com/watch?v=qqkFOK7OFos
9. Nepal, India in war of words over Buddha’s origins https://www.thehindu.com/news/national/nepal-india-in-war-of-words-over-buddhas-origins/article32310760.ece
10. Mukherjee, Pranab (2007), Statement by External Affairs Minister Shri Pranab Mukherjee at the EAS Foreign Minister’s Lunch, 31 July,online:<www.mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/2478/> (10 September2016).

11. Akbaruddin, Syed (2014), Media Briefing by Secretary (East) on the ComingASEAN and East Asia Summits, 8 November, online: <http://mea.gov.in/media-briefings.htm?dtl/24213> (10 July 2016).
12. Text of PM’s address at Mahabodhi Temple in Bodh Gaya 05 Sep, 2015 https://www.pmindia.gov.in/en/news_updates/text-of-pms-address-at-mahabodhi-temple-in-bodh-gaya/?query
13. Sharma Suresh K. and Sharma Usha, “The Great Sanchi Congregation.”Cultural and Religious Heritage of India: Buddhism, (New Delhi: Mittal Publications, 2004) 287, Google Books.
14. MuniS.D India’s ‘Look East’ Policy:The Strategic Dimension. https://www.files.ethz.ch/isn/126612/ISAS_Working_Paper_121-_Email-_India%27s_%27look-east%27_policy_the_strategic_dimension_01022011145800.pdf
15. Yatish Yadav, “Soft Power: China Gets Its Own Nalanda University, Shames India.” *The New Indian Express*, June 5 2017, http://www.newindianexpress.com/thesundaystandard/2017/ jun/04/china-gets-its-own-nalanda-shames-india-1612588.html

गौतम बुद्धांचे धार्मिक व सामाजिक विचार

डॉ. गजानन बापुराव ठाकरे
पदवीधर शिक्षक, जि. प. व प्राथ. मराठी शाळा काळी कारंजा, प. स. कारंजा जि. वाशिम

ABSTRACT:

गौतम बुद्धांनी संपूर्ण जगाला शांतीचा संदेश देणाऱ्या बौद्धधर्माची स्थापना केली. प्राचीन समाज प्रचलित संस्कृतीतील कर्मकांडाच्या गर्तेत सापडला होता. गौतम बुद्धांनी त्यांच्या महान तत्त्वज्ञानाने जगाचा इतिहास घडविला. धर्मातील जुनाट रूढी, परंपरांनी ग्रासलेल्या सामान्य जनतेला त्यांनी नवा मार्ग दाखविला. निराशेच्या अंधःकारात सापडलेल्या समाजात त्यांनी नव चैतन्य पसरविले. महात्मा गौतम बुद्धांचे तत्त्वज्ञान इतके प्रभावी होते की भारतात स्थापल्या गेलेल्या बौद्ध धर्माने भारताच्या सीमा ओलांडून जगातील अनेक देशात आपले प्रभावी विचार पसरविले. त्यामुळे बौद्धधर्माचा प्रसा भारता सोबतच श्रीलंका, ब्रह्मदेश, जावा, इंडोनेशिया, बालीद्वीप, कांबुज, थाईभूमी, चीन, अफगाणिस्तान, मध्य आशिया, खेतान, जपान, तिबेट अशा अनेक देशात झाला. सम्राट अशोकांनी अनेक देशांमध्ये बौद्ध धर्माचा प्रसार करण्याचे महान कार्य केले. संस्कृती व सुधारणा परस्परांच्या विकासाला पोषक असतात. बौद्धधर्मातील सुसंस्कृत तत्त्वज्ञानाने भौतिक विश्वावर विजय मिळविला. जेथे भौतिक समृद्धी आहे, तेथे संस्कृतीचा प्रचार सुलभ होतो. यामुळेच बौद्ध धर्माचे तत्वज्ञान संपूर्ण जगात प्रभावी ठरले. संस्कृती ही व्यक्तिनिष्ठ आणि अतींद्रिय असते. कोणत्याही व्यक्तीला संस्कृती ही जन्मजात देणगी नसून प्रत्येक व्यक्तीला नव्याने मिळावी लागते. बौद्ध संस्कृतीने व्यक्तीचे जीवन घडविले. बौद्ध संस्कृतीच्या तत्वज्ञानातून अनेक व्यक्तींनी कर्तृत्वाची प्रेरणा घेतल्याचे निदर्शनास येते.

बौद्ध धर्माचे तत्वज्ञान सर्वसमावेशक असल्याने बौद्ध धर्माचा प्रसार झपाट्याने झाला. केवळ भारतच नव्हे तर जगातील अन्य काही देशात सुद्धा बौद्ध धर्माने प्रवेश केला. बौद्ध धर्माने भारतातील बहुसंख्य लोकांच्या विचारात व जीवनात एवढे परिवर्तन घडून आणले की हिंदू धर्माचा प्रतिस्पर्धी म्हणून बौद्धधर्म विकसित झाला. हिंदू धर्म, बौद्ध धर्म व जैन धर्म भारतातील लोकांवर प्रभाव टाकण्यासाठी प्रयत्नशील होते. बौद्धधर्माची नंतरच्या काळात पिछेहाट होऊन हिंदू धर्माचा विजय झाला. आज जरी बौद्ध धर्माचा प्रभाव भारतात मर्यादित वाटत असला तरी हजारो वर्षा पूर्वी बौद्धधर्माने भारतीय जनमानासाला पूर्ण प्रभावित केले होते. त्याचा परिणाम भारतात अस्तित्वात असलेल्या वेगवेगळ्या धर्मपंथावर झाल्याचे निदर्शनास येते. जवळजवळ सर्व आशिया खंडात बौद्धधर्माचा प्रसार झाला होता.सम्राट अशोकाने तर आपली मुलगा-मुलगी तसेच अनेक बुद्ध धर्म प्रसारकांना विदेशात पाठवून मोठ्या प्रमाणात बौद्धधर्माचा प्रसार घडून आणला होता. महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे हा सर्व धर्म विस्तार नीतीने झाला होता. तसेच इतर कोणत्याही धर्मावर जुलूम झाल्याचे दिसून येत नाही. भगवान बुद्धाने सांगितलेले धार्मिक तत्त्वज्ञान आचरणास अत्यंत सोयीचे असल्याने भारतात बौद्धधर्म वाढीस लागला.

भगवान बुद्ध - चरित्र :-

भगवान बुद्धाचा जन्म लुंबिनी येथे इ. स. पू. ५६३ मध्ये वैशाख पौर्णिमेला झाला. त्यांच्या पित्याचे शुद्धोधन व आईचे नाव महामाया होते. त्यांचे वडील शुद्धोधन कपिल वस्तु येथील शाक्यांच्या गणतंत्रराज्याचे अधिपती होते. असित ऋषींनी बत्तीस लक्षणे व ऐंशी शुभ चिन्हाणी युक्त असलेले बालक पाहून, “नि संदेह, या पृथ्वीतलावर हा

अलौकिक पुरुष अवतरला आहे. जर तो संसारी जीवनात राहिला तर चक्रवर्ती सम्राट होईल; पण जर गृहत्याग करून त्याने संन्यास घेतला तर तो सम्यक सम्बुद्ध होईल." असे उद्गार काढले.१ मुलाचे नाव सिद्धार्थ ठेवण्यात आले. त्याचे गोत्र नाम गौतमु असल्याने त्याला लोक सिद्धार्थ गौतम असे संबोधू लागले. सिद्धार्थ फक्त सात दिवसाचा असताना त्याची आई महामायेचा मृत्यू झाला. वयाच्या आठव्या वर्षी त्याने विद्याभ्यासास प्रारंभ केला. शुद्धोधनाने बोलवलेली आठ ब्राह्मण हे त्याचे पहिले गुरु होते. भाषाशास्त्र, व्याकरणशास्त्र, वेद वेदांगे आणि उपनिषिदेया सर्वात पारंगत असलेला सब्बामित्र हा सिद्धार्थाचा दुसरा गुरू होता.२ सिद्धार्थाला लहान पणा पासूनच शांतवृत्ती, सुखोपभोगा विषयी अप्रीती होती. अल्पवयातच सिद्धार्थामध्ये मनन शीलता व मनाची कोमलता दृष्टी पत्तीस येऊ लागली होती.३ सिद्धार्थचा विवाह दंड पाणि या शाक्य व्यक्तीची सुंदर मुलगी यशोधाराशी झाला. विवाहा नंतर अनेक वर्षांनी त्यांना राहुल नावाचा पुत्र झाला.४

सिद्धार्थ लहानपणा पासूनच विरक्तवृत्तीचा होता. शुद्धोधनाने आपल्या पुत्राच्यादृष्टीस आंधळे, पांगळे, दरिद्री, रोगी लोक पडू नये म्हणून विश्राम वन हे अतिरमणीय उपवन तयार करून दिले होते. पण सिद्धार्थला वेगवेगळी दुःख दायक दृश्य दिसल्याने वास्तविक व शाश्वत सुख या जगात कोणासही प्राप्त होणे नाही असा त्याचा ठाम विश्वास झाला.५ वयाची विस वर्षे झाल्या नंतर प्रथे नुसार सिद्धार्थचा शाक्य संघात प्रवेश झाला. यानंतर आठ वर्षे तो शाक्य संघाचा बाणेदार व एकनिष्ठ सभासद होता.६ सिद्धार्थला नगरात फिरताना एक वृद्ध मनुष्य, रोगी व्यक्ती, एक प्रेत आणि एक संन्यासी असे विभिन्न दृश्य दिसले. आपल्या सभोवतालच्या वस्तू व माणसे यांच्यात होत असलेल्या बदल पाहून सिद्धार्थ फारच अस्वस्थ झाला.७ यानंतर सिद्धार्थाने कुटुंबीयांना त्याचे ध्येय व ते प्राप्त करून देण्यासाठी गृहत्यागाच्या निर्णयाची माहिती देऊन घर सोडले असावे.८

मोक्ष मार्ग प्राप्ती :-

विरक्त प्रवृत्ती मुळे वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षी सिद्धार्थाने 'प्रवज्जा' घेतली. प्रवज्जा घेतल्या नंतर वैशालीस जाऊन आलारकालाम मुनी जवळ सिद्धार्थाने शाक्य तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केला. नंतर ध्यान मार्गाची म्हणजे समाधीची माहिती घेतली. नंतर त्याने उद्दक नावाच्या मुनीकडून ध्यान विधीचे पूर्णज्ञान मिळविले.९ उद्दक मुनीचा आश्रम सोडल्यानंतर बोधिसत्व गया राजर्षीच्या नगरी नामक आश्रमास गेला. तेथे तो निरंजना नदीच्या पवित्र तिरी एकांत वास करण्याच्या उद्देशाने गेला.१० तेथे गौतमाने ऊरुवेला येथे सुरु केलेली तपश्चर्या आणि आत्मक्लेशयाचे स्वरुप अत्यंत उग्र होते. त्याने क्रमशः अन्नाचा त्याग केला. सहावर्षे आपल्या शरीराला पराकाष्ठेच्या यातना, वेदना, क्लेश देऊनही त्याला नवीन प्रकाश दिसला नाही. यानंतर सिद्धार्थाने आत्मक्लेशाचा मार्ग सोडला. पुढेतो गये जवळ एका पिंपळाच्या झाडाखाली चिंतन करीत बसला असता माराने त्याच्यावर भयंकर हल्ला केला. पण सिध्यार्थच्या मनोग्रहापुढे मारला पराजय स्वीकारावा लागला. मार विजयानंतर चिंतन करीत बसला असतांना गौतमाला एक नवा मार्ग दिसला. अंधकार नाहीसा होऊन प्रकाशाचा उदय झाला. गौतमला खरी ज्ञानप्राप्ती झाली. याच कारणामुळे त्या पिंपळ वृक्षाला बोधिसत्व असे नाव मिळाले. ज्ञान प्राप्ती पूर्वी केवळ बोधिसत्व असलेला गौतम ज्ञान प्राप्ती नंतर बुद्ध झाला.११

गौतम बुद्धाचे विविध धार्मिक व सामाजिक विचार :-

गौतम बुद्धांनी ज्ञान प्राप्तीनंतर त्यांच्या तत्त्व ज्ञानाचा भारत भर प्रसार केला. भगवान बुद्धांनी तत्वे, पाचशिले, अष्टांगमार्ग, सद्गुणाचा मार्ग अशा विभिन्न विषया या द्वारेउच्चज्ञान जन मानसापर्यंत पोहोचविले.

पाच स्वप्ने :-

भगवान बुद्ध बोधीसत्व असताना त्यांनी पाच महान स्वप्ने पाहिली होती. आणि बुद्धत्व प्राप्ती बरोबर ती पूर्ण झाली. महापृथ्वी ही त्यांची शय्या आणि हिमालय ही त्यांची उशी होती. त्यांचा डावा हात पूर्व समुद्रावर,

उजवा हात पश्चिम समुद्रावर आणि दोन्ही पाय दक्षिणेकडे त्यास मुद्रावर ठेवलेले हे त्यांचे पहिले स्वप्न होय. 'तिरिया नावाचे तृण त्याच्या नाभीतून उगवून आकाशाला भिडले, हे त्यांचे दुसरे स्वप्न होय. काळे मस्तक आणि पांढरा रंग असलेले काही प्राणी त्यांच्या पायाच्या तळव्या पासून गुडघ्यापर्यंत चढून उभे राहिलेले, हे तिसरे स्वप्न आहे. नानारंगाचे चार पक्षी चार ही दिशांना येऊन त्यांच्या पाया जवळ उतरले आणि ते सर्व पांढऱ्या रंगाचे झाले, हे त्यांचे चौथे स्वप्न होय. ते घाणीच्या पर्वत शिखराला स्पर्श न करता त्यांच्या वरून चालत होते, हे पाचवे स्वप्न होय.

स्वतः भगवान बुद्धांनी या स्वप्नांचे अर्थ पुढील प्रमाणे स्पष्ट केले आहेत. तथागाताने अनुत्तर अशी सम्मा संबोधी प्राप्त केली, हा पहिल्या स्वप्नाचा आणि अष्टांगिक मार्ग जाणून लोकांसाठी प्रकाशित केला, हा दुसऱ्या स्वप्नाचा अर्थ होय. श्वेत वस्त्र धारण करणारे गृहस्थ तथागतांचे शरणागत झाले. हा तिसऱ्या स्वप्नाचा अर्थ होय. क्षेत्रीय वैगेरे चार वर्णाचे लोक भेदभाव न राहता धम्माच्या आधारे मुक्त होतात, हा चौथ्या स्वप्नांचा अर्थ आणि ची वर, पिंडपाथ वगैरेचा उपयोग अनासक्त मनाने करणे, हा पाचव्या स्वप्नाचा अर्थ होय.[१२]

भगवान बुद्धाचे पहिले प्रवचन :-

ज्ञान प्राप्त झाल्यानंतर भगवान बुद्धाने त्यांना सोडून गेले गेल्या पाच परीव्राजकास आपल्या नव्या धम्माचा प्रथम उपदेश करण्यासाठी ते सारनाथला इसिपत्तनाच्या मृगदाय वनात गेले. त्या पाच जणांनी बुद्ध येत असल्याचे पाहिले, तेव्हा त्यांचे स्वागत करावयाचे नाही, असे त्यांनी ठरविले. परंतु भगवान बुद्ध जेव्हा त्यांच्या जवळ आले तेव्हा ते पाच परिव्राजक आपल्या निश्चया नुसार वागू शकले नाहीत. बुद्धांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा त्यांच्यावर इतका प्रभाव पडला की, ते आपल्या जागेवर उठून उभे राहिले. एकाने त्यांचे पात्र घेतले, दुसऱ्याने त्यांचे चीवर सांभाळले, तिसऱ्याने त्यांच्यासाठी आसन तयार केले आणि चौथ्याने पायधुण्यासाठी पाणी आणले.[१३]तथागतांनी सर्वप्रथम या पाच शिष्यांमध्ये जो तत्वांचा प्रचार केला त्याला 'धम्मचक्रप्रवर्तन' असे म्हणतात. यानंतर त्यांनी सतत पंचेचाळीस वर्ष अनेकांना आपली तत्त्वे समजून सांगितलेत. राजा बिंबिसार याने प्रजेसह त्यांचे शिष्यत्व पत्करले. तथागत मगध पासून माळवा पर्यंत आपल्या प्रचारासाठी फिरले.[१४]

सारनाथ येथील पहिल्या प्रवचनात परीव्राजकांनी भगवान बुद्धांला आपला धम्म समजावून सांगण्याची विनंती केली. तथागतांनी त्यांना विशुद्धी मार्ग समजावताना सांगितलेकी, 'ज्याला चांगला मनुष्य होण्याची इच्छा आहे त्याने जीवनाची तत्त्वे म्हणून काही तत्त्वे पाळली पाहिजेत, ही विशुद्धी मार्गाची शिकवण आहे'. माझ्या विशुद्धीच्या मार्गानुसारचांगल्या जीवनाची पाच तत्त्वे आहेत.

१) कोणत्याही प्राण्यांची हिंसा न करणे व त्याला इजा न करणे.
२) चोरी न करणे अर्थात दुसऱ्या मालकीची वस्तू न बळकावणे.
३) व्यभिचार न करणे
४) असत्य बोलणे
५) मादक पेय ग्रहण न करणे.[१५]

चार आर्यसत्य :-

भगवान बुद्धाने दुःख, दुःखसमुदाय(हेतू), दुःखनिरोध, दुःखनिरोधचा मार्ग यालाच आर्यसत्य (महानसत्यता) म्हटले आहे. दुःखाची सत्याची व्याख्या करत असता बुद्धाने सांगितले, 'जन्म पण दुःख आहे. म्हातारपणी दुःख आहे, मरण, शोक, रडणे, पडणे दुःख आहे. अप्रियांची भेट, प्रियाचा वियोग पण दुःख आहे. इच्छा करूनही ज्याला प्राप्तकरू शकत नाही, ते दुःख आहे. म्हणजेच पाच उपदान स्कंध दुःख आहेत. रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञान हे पाच उपादान स्कंध आहेत'.[१६]

पंचशील:-

भगवान बुद्धाने आपल्या अनुयायांना मार्गदर्शनार्थ पाच नैतिक नियम घालून दिले. त्यांनाच पंचशील असे म्हणतात.

१) अहिंसा – प्राण्यांची हत्या करू नये.

२) सत्य – खोटे बोलू नये,नेहमी सत्याने वागावे.

३) अस्तेय – जे आपले नव्हे त्याबद्दल अभिलाषा बाळगू नये.

४) ब्रह्मचर्य – ब्रह्मचर्याचे पालन करावे, व्यभिचार करू नये.

५) अपरिग्रह – मादक पदार्थाचे सेवन करूनये.१७

अष्टांगिक मार्ग किंव्हा सदाचाराचा मार्ग :-

भगवान बुद्धांनी परिव्राजकांना आर्यअष्टांगिक मार्गाविषयी प्रवचन दिले. अष्टांगिक मार्गाची रूपरेषा सांगताना भगवान बुद्धांनी सांगितले की, अष्टांगिक मार्गाचे आठ घटक आहेत, ते म्हणजे १) सम्यक दृष्टी २) सम्यक संकल्प ३) सम्यक वाचा ४) सम्यक कर्मांत ५) सम्यक आजीविका ६) सम्यक व्यायाम ७) सम्यक स्मृती ८) सम्यक समाधी.१८

त्रिविध धर्म :-

क) योग्यज्ञान – १) योग्यदृष्टी (सम्यक) – कायिक, वाचिक, मानसिक, चांगल्या वाईट कर्माच्या योग्य ज्ञानाला योग्यदृष्टी म्हणतात. चांगले – वाईट कर्म खालील प्रमाणे आहेत.

चांगले कर्म – अहिंसा, कायिक, अचोरी, अव्यभिचार, खोटे न बोलणे, वाचिक, चुगली न करणे, कटू न बोलणे, व्यर्थ बडबड न करणे, अलोभ, अप्रती, अहिंसा, अंधविश्वास न करणे.

वाईटकर्म – हिंसा,चोरी, व्यभिचार (यौन), खोटेबोलणे, चुगली, कटूभाषण, व्यर्थ बडबड, मानसिकलोभ. प्रतिहिंसा, अंधविश्वास

ख) योग्य आचार - योग्य वचन, योग्य कर्म, योग्य आजीविका

ग) योग्य समाधी - योग्य प्रयत्न, योग्य स्मृती, योग्य समाधी.१९

शीलमार्ग (सद्‌गुणाचा मार्ग) :-

भगवान बुद्धांनी परिव्राजकांना सद्‌गुणाचा मार्ग समजावून सांगताना म्हटलेकी, शील मार्ग म्हणजे पुढील गुणांचे पालन करणे होय. १) शील २) दान ३) उपेक्षा ४) नैष्क्रम्य ५) वीर्य ६) शांती ७) सत्य ८) अधिष्ठान ९) करुणा १०) मैत्री.२०

भगवान बुद्धांच्या प्रवचनातील् सामाजिक विचार :-

भगवान बुद्धांनी बहुजन समाजाचे कर्मकांड व उच्चवर्गीयांची संन्यस्तवृत्ती यांचा निषेध केला. तसेच वंशाविषयक पूर्वग्रह व सामाजिक भेदांचा निषेध केला. त्याने जगाला करुणा, प्रेम, स्वसंयम आणि स्वसंस्कृती यांचा संदेश दिला. तथागतांना बुद्धी ज्ञान प्राप्त झाल्या नंतर बनारस येथे धर्मोपदेश करताना त्यांनी सांगितले, 'हे भिक्षूनो ऐका ज्याला भौतिकतेचा त्याग करण्याची इच्छा आहे. त्याने अतिरेक व अलिप्तता दोन्ही टाळावे. एका बाजूला वासना, विशेषत: वैयक्तिक इच्छा यांच्या द्वारे मनाला आकर्षित करणाऱ्या गोष्टीचा ध्यास होऊ नये. तो ही एक, अनुदात्त आणि निरुपयोगी आहे.' बुद्धांनी आत्मक्लेशां ऐवजी, आत्मसंयमाचा, निष्क्रियते एवजी संस्कृतीचा मार्ग दाखविला.२१ भगवान बुद्ध संदेशदेताना म्हणतात– 'तुम्ही दिव्या प्रमाणे स्वयं प्रकाशित व्हा! सत्याला धरून राहा! सत्याचा आश्रय करा ! व दुसऱ्या कोणाला शरण जाऊ नका'.२२ भगवान बुद्ध म्हणतात, सगळयाच सजीव प्राण्यांना ही दुःखे सहन करावीच लागतात. आणि आपल्या आयुष्य संक्रमणात आणखी ही अनंत मानसिक व शारीरिक दुःखे भोगावी लागतात.२३ भगवान बुद्धांनी त्यांच्या तत्व ज्ञानाचा प्रचार करण्यासाठी आयुष्यभर प्रचंड सामाजिक प्रबोधन केले.२४

भगवान बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचा जागतिक प्रभाव :-

भारतात भगवान बुद्धांनी स्थापन केलेल्या बौद्धधर्म आपल्या प्रभावी तत्त्वज्ञानाने जगातील अनेक देशात पसरला. तद्वतच भगवान बुद्धांच्या समकालीन महासेनचण्डप्रधोत, उदयन, प्रसेनजित, बिंबीसार, अजातशत्रू आदी अनेक राज्यकर्त्यांनी बौद्ध धम्म स्वीकारून त्याचा प्रसार केला. तद्वतच बुद्धानंतरच्या सम्राट अशोक, मिनँडर, कनिष्क, गुप्त सम्राट, हर्षवर्धन या देशी – विदेशी राज्यकर्त्यांनी व फाहेन, ह्युएन्त्संग, इस्तिंग या चीनी प्रवाशांनी भारत आणि भारता बाहेर बौद्ध धर्माचा विस्तार केला.[२५] यासर्व राज्यकर्त्यांच्या प्रयत्नाने बौद्धधर्म चीन, जपान, थायलंड, कंबोडिया, व्हिएतनम, श्रीलंका, तिबेट या प्रशांत महासागरातील बेटात देखील पसरला.[२६]

निष्कर्ष:-

भगवान बुद्धांनी सर्व सुख संपन्नता पायाशी लोळण घेत असताना विरक्त वृत्तीने सर्व सुखांचा त्याग करून गृहत्याग केला. नगरात फिरताना दुःख दायक चार दृष्य पाहिल्या नंतर मानवी जीवनात दु:ख अटळ असल्याचा त्यांचा ठाम निश्चय झाला. सर्वप्रथम त्यांनी आत्मक्लेशाचा मार्ग स्वीकारला. त्यानंतर गौतममार विजया नंतर गये जवळ एका पिंपळाच्या झाडाखाली चिंतन करीत असताना त्यांना खरी ज्ञान प्राप्ती झाली. ज्ञान प्राप्ती नंतर ते बुद्ध झालेत. ज्ञान प्राप्ती नंतर तथागतांनी परिव्राजकांना सर्वप्रथम उपदेश दिला. त्या उपदेशाचा सार असा की, जीवनाची आत्यंतिक अशी भोगविलास आणि आत्मक्लेश अशी दोन टोके आहेत. भोगविलासाचा मार्ग हलक्या दर्जाचा, रानटीपणाचा, हानिकारक व अनिष्ट आहे. आत्मक्लेशाचा मार्ग देखील अनिष्ट, हानिकारक व दुःखदायक आहे. तथागतांनी परिव्राजकांना आर्यसत्ये, अष्टांगमार्ग, पंचशीलतत्वे, शुद्ध जीवनाची पाच तत्वे तसेच शील मार्ग म्हणजे सद्‌गुणांचा मार्ग समजावून सांगितला. भगवान बुद्धांच्या तत्त्वज्ञानाने प्रभावित होऊन बिंबीसार तथा अन्य राज्यकर्त्यांनी त्याच प्रमाणे बुद्धांच्या मृत्यूनंतर अनेक देशी-विदेशी राज्यकर्त्यांनी बौद्धधम्माचा स्वीकार करून भारतात तथा भारता बाहेर देखील बौद्धधर्माचा प्रसार केल्याने आशिया खंडातील अनेक देशात बौद्धधर्म पसरला. बोधिसत्व महात्मा गौतम बुद्धांचे सामाजिक व धार्मिक विचार निश्चित पणे मानवजातीला प्रेरणा देत राहिल

संदर्भ सूची :-

१) मोरे, मा.शं. – 'महाराष्ट्रातील बुद्धधम्माचा इतिहास', कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद, पृ.क्र. २३

२) डॉ. आंबेडकर, बासाहेब– 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म', तथागत प्रकाशन, मुंबई २०१३, पृ. क्रं ९ – १०

३) केळूसकर, कृष्णराव अर्जुन - 'गौतम बुद्धाचे चरित्र' क्षितीज पब्लिकेशन, नागपूर २००१, पृ. क्रं ३८

४) उपरोक्त, पृ. क्रं १४ – १५

५) उपरोक्त, पृ. क्रं ४१

६)डॉ. आंबेडकर, बासाहेब– 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म', तथागत प्रकाशन, मुंबई २०१३, पृ. क्रं २३ – २४

७) केळूसकर, कृष्णराव अर्जुन - 'गौतम बुद्धाचे चरित्र' क्षितीज पब्लिकेशन, नागपूर २००१, पृ. क्रं ४२ – ५०

८) डॉ. साळुंखे, आ. ह. – 'सर्वोत्तम भूमिपुत्र: गौतमबुद्ध, लोकायत प्रकाशन, सातारा, २००७,पृ. क्रं ७५

९)मोरे, मा. शं. – 'महाराष्ट्रातील बुद्धधम्माचा इतिहास', कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद, पृ.क्र. २३

१०) केळूसकर, कृष्णराव अर्जुन - 'गौतम बुद्धाचे चरित्र' क्षितीज पब्लिकेशन, नागपूर २००१, पृ. क्रं ७३

११) उपरोक्त, पृ. क्रं २४

१२) डॉ. साळुंखे,आ. ह. – 'सर्वोत्तम भूमिपुत्र: गौतमबुद्ध, लोकायत प्रकाशन, सातारा, २००७, पृ. क्रं ७२ – ७३

१३) मोरे, मा. शं. – 'महाराष्ट्रातील बुद्ध धम्माचा इतिहास', कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद, पृ.क्र. २४ – २५

१४) डॉ. मेश्राम, प्रदीप शालिग्राम – 'विदर्भातील बुद्धधम्माचा इतिहास', श्रीगणेश प्रकाशन,नागपूर, २००७ पृ. क्रं १६

१५) डॉ. आंबेडकर, बासाहेब – 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म', तथागत प्रकाशन, मुंबई २०१३, पृ. क्रं ९५

१६) सांस्कृत्यायन, महापंडित राहुल – 'बौद्ध संस्कृती' आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद, २०११, पृ. क्रं. ४०

१७) डॉ. मेश्राम, प्रदीप शालिग्राम – 'विदर्भातील बुद्धधम्माचा इतिहास', श्री गणेश प्रकाशन, नागपूर, २००७ पृ. क्रं १७

१८) मोरे, मा. शं. – 'महाराष्ट्रातील बुद्धधम्माचा इतिहास', कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद, पृ.क्र. २६
१९) सांस्कृत्यायन, महापंडित राहुल – 'बौद्ध संस्कृती' आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद, २०११, पृ. क्रं. ४२
२०) डॉ. आंबेडकर, बासाहेब – 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म', तथागत प्रकाशन, मुंबई २०१३, पृ. क्रं १००
२१) हुसेन, एस.अबीद – 'भारताची राष्ट्रीय संस्कृती' नॅशनल बुकट्रस्ट इंडिया, नवी दिल्ली, १९९२ पृ. क्रं. ३७
२२) संघमित्र – 'आंबेडकरांनी बौद्धधर्मच का स्वीकारला'? राजेश प्रकाशन, पुणे, पृ. क्रं १२
२३) हार्ट, विलियम – 'जगण्याची कला विपश्यना साधना', विपश्यना विशोधन विन्यास प्रकाशन, १९९२, पृ.क्रं. ५०
२४) खेडेकर, पुरुषोत्तम - 'बहुजनांचा सांस्कृतीक इतिहास', जिजाई प्रकाशन, पुणे, २००४ पृ. क्रं. ३२
२५) प्रा. देशमुख, मा. म. - 'बौद्धधर्म आणि शिवधर्म', शिवभारती प्रकाशन, नागपूर, २००७, पृ. क्रं ५१,५२,६८
२६) प्रा. डॉ. इंगळे, सी. आर. – 'प्राचीन बौद्ध विद्यापीठे', आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद, २००२, पृ. क्रं. ८४

“मनः स्वास्थ्याचा अनुपममार्ग : बुद्ध प्रणीत विपश्यना ध्यान पद्धती”

श्रुती अय्यर

PhD Scholar, Guide- Prof. S. Shivarajappa, HOD, Sanskrit, Maharaja’s College, Mysore

मनकरारे प्रसन्न, सर्व सिद्धीचे कारण।

मोक्ष अथवा बंधन, सुख समाधान इच्छा ते।।

- संत तुकाराम

मन आणि शरीर ही अन्योन्याश्रित असतात. **“HEALTHY BODY HEALTHY MIND”** या उक्तीप्रमाणे सुदृढ शरीर हे निरोगी मनाचे लक्षण आहे. सुश्रुतसंहितेत शारीरिक निरामयतेसाठी त्रिदोष संतुलनाचे महत्त्व सांगितले आहे-

समदोषः समाग्निश्च...स्वस्थ इत्यभिधीयते।। १५.४८ ।।[1]

रोग म्हणजे काय?

रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।[2]

सुश्रुतसंहितेत म्हटले आहे-

“दुःखसंयोगा व्याधयः उच्यन्ते” [3]

ज्यांच्या संयोगाने मनुष्यास दुःख होते, तो रोग. रोग शरीर आणि मन दोन्हींना पीडा देणारा असतो. रोग चार प्रकारचा सांगितला आहे- [4]

१) आगंतुक - *accidental*

२) शारीरिक - *physical*

३) मानसिक - *mental*

४) स्वाभाविक - *sleep, old-age, hunger etc..*

‘तएते मनः शरीराधिष्ठानः’[5] **-**हे रोग मन व शरीर दोहोंवर प्रभाव पडतात. वेदनेचे अधिष्ठान इंद्रियांसहित शरीर व मन हे असतात.

रोगांचे कारण - प्रज्ञापराध

शरीराची निरामयता मना पासून सुरू होते. पण मुळात रोग होण्याचे कारण काय? आगंतुक व स्वाभाविक रोग सोडल्यास मनुष्यास इतर शारीरिक व मानसिक आजार का होतात ? आयुर्वेदानुसार त्रिदोषांचे असंतुलन हे कोणत्याही रोगाचे मूळ कारण आहे. त्रिगुणात्मिका प्रकृती [6] ही वात- पित्त- कफ स्वरूपात भौतिक शरीरात वास करते. मग प्रश्न उपस्थित होतो- त्रिदोषांच्या असंतुलनाचे कारण काय ? चरकसंहितेत ‘प्रज्ञापराध’ हे असंतुलनाचे कारण दिले आहे. प्र – प्रकृष्टेन + ज्ञा = ज्ञान – म्हणजेच प्रज्ञा या शब्दाचा अर्थ ‘गहन ज्ञान’ असा होतो. पातंजल योग ससूत्रात [7] ‘प्रज्ञा’ शब्द अत्त्युच्च / शुद्ध जाणीवेस निर्दिष्ट

करतो. ह्या शुद्ध जाणीवेचा अपराध केल्यास प्रकृतीचे संतुलन बिघडते. मनाचा इंद्रिय विषयांशी अतियोग / अयोग / मिथ्यायोग झाल्याने 'विकृती' उत्पन्न होते. अर्थात्रोग उत्पन्न होऊन ज्ञानाचा नाश होतो.

विपश्यना (विपस्सना)- व्युत्पत्ती व प्रकार

गौतम बुद्धांच्या मते, राग, द्वेष, तृष्णा ही मनाच्या अतियोग / मिथ्यायोगाची कारणे आहेत. ८ मानवी मन हे स्वभावतः चचंचल असते. मनात होणारी रागद्वेषादी आवर्तने शांत करण्यासाठी गौतमबुद्धांनी विपश्यनेचा (℘पालीभाषेत- विपस्सना) सोपान प्रकाशित केला आहे. विपश्यना हा शब्द मूलतःसंस्कृत मधून आला आहे. वि + दृश् (पश्य- पाहणे-भ्वादिगणीय) वि- विशेषेण पश्यना - दर्शनम्. म्हणजेच विशिष्ट दर्शन. पाली शब्द कोषात विपश्यनेचा अर्थ अन्त र्दृष्टी, एकाग्रता, विशेषदृष्टी असा दिला आहे.९ थोडक्यात विपश्यना म्हणजे विशेषरीत्या पाहणे. पहावयाचे कोठे ?अंतर्मनात! इन्द्रियांना बाह्यविषयाभिमुखतेकडून अन्तर्मुखी करण्याचा प्रवास म्हणजे विपश्यना. बुद्धीचे पूर्वग्रह सोडून वस्तूचे यथार्थ स्वरूप जाणणे व जसें आहे तसे पाहणे म्हणजे विपश्यना. हा प्रवास केवळ इंद्रियविषयसंवेदानांपुरता मर्यादित नाही. साधक जसजसा साधनेत प्रगत होत जातो; तसतश्या त्याच्या संवेदना गहन होत जातात. ह्या अनुभूतींवर आधारित विपश्यनेचे चार प्रकार / पायऱ्या सांगितल्या आहेत- १०

1. **कायानुपस्सना -** शारीरिक संवेदनांचे सतत निरीक्षण
2. **वेदनानुपस्सना -** मानसिक भाव-भावनाचे सतत निरीक्षण
3. **चित्तानुपस्सना -** चित्तातील विचार प्रवाहांचे सतत निरीक्षण
4. **धम्मानुपस्सना -** चित्ताच्या धर्मांचे – अवस्थांचे सतत निरीक्षण

शरीरापासून निरीक्षण सुरु करून पायरी – पायरीने निरीक्षण सखोल करायचे व स्वतःच्या मनाचे निरीक्षण करावयाचे. असे करताना साहजिकच साधकास मनातील सकारात्मक आणि नकारात्मक भाव - भावना, विचार आणि त्यांचे मूळ कारण समजून येऊ लागते. एकदा कारण समजले की त्या चित्तवृत्ती आपोआप शांत होतात. चित्तवृत्ती शांत झाल्या की राग / द्वेष / तिरस्कार / नैराश्य / अपराधी भाव इत्यादी नकारात्मक भावना तसेच मोह / लोभ / प्रीती इत्यादी अनुकूल भावनाही निचृत होतात. याच्या परिणामस्वरूप मनुष्य मानसिकरीत्या सक्षम होतो व रोगांपासून वाचतो.

समाजोपयोगी विपश्यना

केवळ आध्यात्मिकदृष्ट्याच नव्हे तर; सामाजिकदृष्ट्याही विपश्यना बहूपयोगी आहे. विपश्यानेची मूलाधार – जी तीन तत्त्वे- ती मनुष्यास उत्तम सामाजिक, संसारिक व आध्यात्मिक जीवन जगण्यास मदत करतात. ती तीन तत्त्वे - शील, समाधी आणि प्रज्ञा[11]

पंचशील

उत्तम मनः स्वास्थ्यासाठी शुद्धाचरण अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. पातञ्जलयोगसूत्रांत समाधिप्राप्तीच्या अष्टांगमार्गाची सुरुवात ही यम – नियमांनी होते. यातही अंतर्बाह्य शौच सांगितले आहे. गौतमबुद्धानीही चारित्र्यास महत्त्व दिले आहे. विपश्यना पद्धतीने ध्यान करणाऱ्यासाठी त्यांनी पंचशील[12] कथिली आहेत. ती पुढील प्रमाणे -

1. अहिंसा - पाणातिपाता वेरमणी सिक्खापदं समादयामि ।। :- कायिक, वाचिक, मानसिक हिंसेपासून दूर राहणे.

2. अस्तेय- अदिन्नादाना वेरमणी सिक्खापदं समादयामि ।। :- चोरी न करणे तसेच दुसऱ्याच्या वस्तूंची अभिलाषा न करणे.
3. ब्रह्मचर्य - कामेसु मिच्छाचारावेरमणी सिक्खापदं समादयामि ।। :- कामुक मिथ्याचारापासून निवृत्ती
4. सत्यवचन – मुसावादा वेरमणी सिक्खापदं समादयामि ।।:- नेहमी सत्य बोलणे.
5. मदिरादी- असेवन- सुरा- मेरी- मज्ज – पमादट्ठाना वेरमणी सिक्खापदं समादयामि ।।:- मद्यपानादी व्यसनांपासून निवृत्ती

उपरोक्त पंचशीलांचे पालन केल्यास तो नकारात्मक भावना तसेच हानिकारक व्यसने यांपासून दूर राहू शकतो. ही तत्त्वे वैयक्तिक व सामाजिक सुव्यवस्थेसाठी उपयुक्त आहेत. जेव्हा मनुष्य स्वार्थप्रवृत्त होतो, त्याच्या मनात इतरांबद्दल द्वेष भाव निर्माण होतो. बहुतेकदा याची परिणती शारीरिक / वाचिक / मानसिक हिंसेत होते. राग, तिरस्कार, द्वेष, अपराधीभाव इत्यादी नकारात्मक भावना मेंदूतील विशिष्ट केंद्रे उत्तेजित करतात. त्यातून स्रवणाऱ्या निरनिराळ्या स्त्रावांमुळे (होर्मोंस) शरीरावर दूरगामी नकारात्मक परिणाम होतात.

उदाहरणार्थ: रागाची सर्व प्रथम लाट ही व्यक्तिला राग जाणवण्या आधीच मेंदूतील 'ॲमिग्डाला' केंद्रास उत्तेजित करते. 'ॲमिग्डाला' 'हायपोथॅलॅमस' ला उत्तेजित करून पिट्युटरी ग्लॅण्डला '*Corticotropin Releasing Hormone'- CRH* स्रवण्याचे संकेत पाठवितो. पिट्युटरी ॲड्रेनल ग्लॅण्डस्ला स्रवण्यास भाग पाडते.

'Adrenocorticotropic Hormone'-ACRH

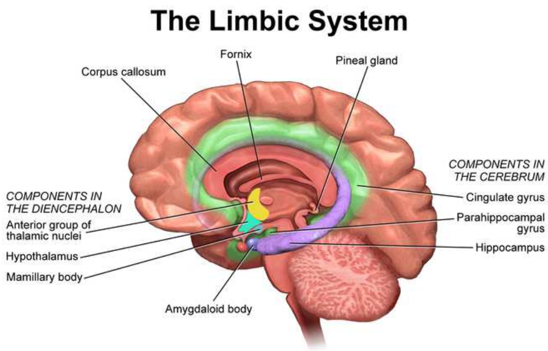

हे स्त्राव अतिताण, नैराश्य इत्यादी मनोरोगांचे मुख्य कारण आहेत. यांचा मूत्राशायावरही घातक परिणाम होतो. तसेच मूत्राशयातील खडे व इतर रोगही अतिसंताप व ताण यांमुळे उत्पन्न होतात.

अमेरिकेच्या *'National Institute for the Clinical Application of Behavioural Medicine'* या संस्थेच्या एका निष्कर्षानुसार संतापाची परिणती नैराश्य, योग्य निर्णय घेण्याची अक्षमता, अशक्त नाते संबंध इत्यादींमध्ये होते.[13] किंतु बरेचदा शारीरिक रोग दिसून आल्यावर केवळ त्यावरच उपाययोजना केली जाते. ते रोग निर्माण होण्यामागे असंतुलित मनःस्वास्थ्य हे कारण असते, हे लक्षात येत नाही.

विपश्यना ध्यानपद्धतीत साधक जेव्हा बाह्य जाणीव ओलांडून सखोल निरीक्षण करावयास शिकतो तेव्हा त्यास मनात उत्पन्न होणारे आवेग / भावना व त्यांमुळे होणारे शारीरिक – मानसिक बदल टिपता

येतात. रोगाचे व रोगाकारणाचे अचूक निदान हा रोगोपचाराचा पाया आहे. रोगाच्या समूल विनाशासाठी कारणाचा नाश अनिवार्य आहे. म्हणूनच शुद्धाचरणाचे महत्त्व. मनुष्य मनाने जितका निर्मल, तितका रोगांपासून दूर राहू शकतो. हे विपश्यनेने शक्य आहे. कारण या साधनेत साधक रागादी उत्पन्न करणाऱ्या भावनांच्या मुळाशी असणाऱ्या मनोवस्थेचे निरीक्षण करावयास शिकतो. तसेच प्रत्येक घटनेस प्रतिक्षिप्तक्रियेसारखा प्रतिक्रिया देण्यापासून परावृत्त होतो. साहजिकच क्रिया – प्रतिक्रियांची साखळी मनात तयार होत नाही. विषयसंयोगाने उद्भवलेले विकार विना – प्रतिक्रिया नाहीसे होतात.

समाधि

विपश्यना साधनेत दुसरे महत्त्वाचे तत्त्व आहे- समाधि. गौतमबुद्धाने सांगितलेल्या अष्टांगमार्गातील शिरोमणी म्हणजे 'सम्मा समाधि'[14] अर्था त्योग्य एकाग्रता. ही विकसित करण्यासाठी चार स्थित्यंतरे आहेत. त्यांस बौद्ध तत्त्वज्ञानात 'झाण' (संस्कृत- ध्यान) म्हटले आहे.[15] ह्या चार ध्यानावस्था आहेत.

प्रज्ञा

साधनेच्या सातत्यपूर्ण सरावाने साधक ह्या अवस्थांत पारंगत होतो. त्याचे चित्त प्रकाशित होते. हे शुद्ध चित्त वा उच्चतम ज्ञान म्हणजे प्रज्ञा (*highest wisdom*). कोणत्याही वस्तूचे यथार्थ स्वरूप जाणण्याची क्षमता म्हणजे प्रज्ञा. बौद्धांनी हे स्वरूप त्रिविध सांगितले आहे. १) अनिच्च (संस्कृत- अनित्य) २) दुक्ख (दुःख) ३) अनत्त (अनात्म)[16]

आचार्य धर्मपालांनी या तीन तत्त्वांचे गभीर स्पष्टीकरण केले आहे.[17] प्रत्येक वस्तू ही अनित्य- सतत परिवर्तनीय व उत्पत्ति- स्थिति- लयात्मक असते. इंद्रियांना वस्तूच्या संयोगाने होणारे सुख हे तात्कालिक असते. दुःख मात्र असह्य असते. विश्व हे गुणांचा संघातमात्र[18] आहे. त्यात चैतन्य नाही. म्हणूनच ते नश्वर आहे व त्यातील वस्तूंचे भोगजनित सुखही. विश्वाचे हे यथार्थ रूप एकदा कळले की साधकाची नष्ट होणाऱ्या वस्तूंबाबत आसक्ती विरळ होऊ लागते. लोभ – द्वेष – तृष्णा संपली की त्यानुषंगाने येणारे नकारात्मक भावप्रवाह शांत होऊ लागतात. विपश्यनाध्यानाच्या अभ्यासाने हे साध्य आहे.

मनोरोग व सत्त्वांशाचे महत्त्व

बहुतांशी मनोरोग अल्पसत्त्वामुळे – सत्त्वांशाच्या कमी होण्याने उद्भवतात.[19]

विपश्यनेच्या अभ्यासाचे हे तीन आधारस्तंभ रोगाचे कारण - सत्त्वांशाची कमी –अल्पसत्त्वास संतुलित करण्यास मदत करतात. नकारात्मक विचार, भावना व वर्तनामुळे सत्त्वहानी होते. सत्त्वहानी झाली की ज्ञानहानी – प्रज्ञाहानी होते. प्रज्ञाहानीने भीती *(anxiety)*, नैराश्य *(depression)*, भ्रम *(hallucinations)*, क्रोध *(anger)* अवास्तव चिंता *(hypertension)*, लोभ *(greed)*, अतिनिद्रा *(excess sleeping)*, उन्माद *(psychosis)*, मदत्याय *(addiction)* इत्यादी अनेक गंभीर आजार निर्माण होतात. मनाच्या सतत निरीक्षण करण्यामुळे मनातील रजोप्रभावित, तमोप्रभावित वृत्ती क्षीण होतात व सत्त्वाभावाचे प्राधान्य होते. सत्त्वगुण हा लघु, प्रकाशक व इष्ट मानला गेला आहे.[20] सांख्यकारिकाभाष्यात श्रीगौडपादाचार्य म्हणतात,

"यदा सत्त्वमुत्कटं भवति तदा लघून्यङ्गानि बुद्धिप्रकाशश्च प्रसन्नतेन्द्रियाणां भवति।"[21]

-सत्त्वगुणप्राधान्याने बुद्धी प्रकाशित होते. इंद्रिये प्रसन्न होतात. मनुष्य प्रसन्नचित्त होतो. सर्व आयुष्य विपश्यना शिकविण्यासाठी वाहून घेतलेले श्री. सत्यनारायण गोएंकाजी याचे उत्तम उदाहरण आहेत. ते

कायम आनंदी व हसतमुख, प्रसन्न असावयाचे. विपश्यनेने साधित सत्त्वगुण प्राधान्याचे याहून अधिक उत्तम उदाहरण मिळणे दुर्मिळच!

आधुनिक जगात विपश्यनेचा अभ्यास व प्रयोग

आधुनिक मानसशास्त्रज्ञ व मनोरोगतज्ञ रुग्णांवर उपचार करण्यासाठी विपश्यनेची कास धरताना दिसतात. या क्षेत्रात बहुमूल्य संशोधान होत आहे. जागतिक पातळीवर शालेय विद्यार्थी, युवक, सार्वजनिक / खाजगी क्षेत्रात काम करणारे कामगार, *IT* क्षेत्रातील वर्ग, कैदी तसेच सामान्य गृहिणी इत्यादींवर विपश्यनेचे काय परिणाम दिसून येतात, हे संशोधनाद्वारे सिद्ध केले जात आहे. उदाहरणार्थ -

1. शालेय विद्यार्थ्यांवर डॉ. अडवियप्पा यांचे संशोधन आहे :-*"Anapana Meditation for Children. In Vipassana: Its Relevance to the Present World"*
2. मनोरोगतज्ञ डॉ. अय्यर यांचा शोध विशेषतः मनोरुग्णांवर होणारा विपश्यनेचा सकारात्मक परिणाम तपासतो :-*"The Value of Anapana and Vipassana in Psychological and Psychosomatic illnesses" by Ayyar, K. S.*
3. *"A Study of the Effectiveness of Vipassana Meditation on Employees" हा* डॉ. सीमा प्रधान यांचा पिएचडी चा थिसीस खाजगी क्षेत्रातील कामगारांवर आहे.
4. *"Jail-Based Vipassana Meditation Research Project at the North Rehabilitation Facility"* वॉशिंग्टन विद्यापीठाचा हा प्रोजेक्ट जेलमधील कैद्यांवरील विपश्यनेच्या परिणामांचे निरीक्षण करतो.
5. दिल्लीस्थित तिहार जेलमधील माजी आय. पि. एस अधिकारी किरण बेदींचा विपश्यनाप्रयोग सर्वश्रुत आहे.

ही केवळ काही उदाहरणे आहेत. इतर ही अनेक प्रयोग व संशोधने विपश्यनेच्या क्षेत्रात होत आहेत. ज्यामुळे अति संताप, नैराश्य, अनामिक भीती, चिंतातुरता, आक्रमकता, इत्यादी मनोविकारांमध्ये विपश्यना कशी प्रभावी ठरते, हे सप्रयोग सिद्ध केले जात आहे.

विपश्यनाच का?

मनःस्वास्थ्यासाठी इतरही अनेक मार्ग आहेत. मग विपश्यनाच का निवडावी? याची काही कारणे पुढील प्रमाणे देता येतील -

1. विपश्यना ही साधना सर्वांसाठी आहे. आबालवृद्धांपासून कुणीही विपश्यना शिकू शकतो व करू शकतो.
2. विपश्यनेला धर्माचे बंधन नाही. कोणत्याही धर्माची व्यक्ती विपश्यनेचा ध्यानमार्ग आपलासा करू शकते. यासाठी व्यक्तीच्या वैयक्तिक धार्मिक श्रद्धांना धक्का लागत नाही किंवा त्या बदलण्याची ही गरज नाही.
3. जसें वयाचे, धर्माचे बंधन नाही, तसेच स्थळ – काळाचेही बंधन नाही. विपश्यनेचा अभ्यास साधक प्रतिश्वासागणिक करतो. श्वास जितका सहज, तितकी विपश्यना.

4. विपश्यना शिकण्यासाठी व करण्यासाठी काही विशेष तयारी करावी लागत नाही. आर्थिक दृष्ट्या त्यात काहीही खर्च नाही. साधक एकाग्र झाला की पुरे. श्वास हेच एकाग्रतेचे प्राथमिक साधन असल्याने प्रत्येकाकडे तो असतोच.

5. विपश्यनेची साधना ही कुणाच्या शब्दांवर अंधविश्वास ठेवून करावयाची नाही. गौतमबुद्धांनी ही पद्धत स्वानुभवांनी परीक्षणासाठी खुली ठेवली आहे. हे शास्त्र आहे, जे जगातील कुणीही तपासून बघू शकतो व अनुभव घेऊ शकतो.

6. विपश्यना स्वानुभवाधिष्ठित व आचरणप्रधान असल्याने तत्त्वज्ञानात्मक विवाद, मानसिक संभ्रम व इतर वाद – विवादांपासून मुक्त आहे.

निष्कर्ष

थोडक्यात, विपश्यना ही ध्यानपद्धत सार्वकालिक, सार्वधार्मिक, कोणत्याही पूर्वकालिक ज्ञान – विश्वास - श्रद्धामुक्त, आस्तिक - नास्तिक, जनसामान्यांसाठी आहे. सहजसाध्य अशी विपश्यना मनःस्वास्थ्य जपण्यासाठी उपयुक्त ठरू शकते.सांख्यतत्त्व ज्ञानानुसार प्रकृति ही त्रिगुणात्मिका मानली जाते. सत्त्व – रजस् – तमस्हे त्रिगुण शरीरात वात – पित्त – कफस्वरूपात असतात. अधिक माहितीसाठी संदर्भ- अष्टांगहृदय, सूत्रस्थान, अध्याय १ तसेच - सुश्रुतसंहिता, सूत्रस्थान, अध्याय १५

संदर्भ :

1. महर्षिणा सुश्रुतेन विरचिता सुश्रुतसंहिता, सूत्रस्थानम्, सूत्र ३२, ३३ आयुर्वेद तत्त्व सन्दीपिका हिन्दिव्याख्या – वैज्ञानिक विमर्श- टिप्पणीसहिता- प्रथम भाग (पूर्वार्ध) by डा. अम्बिकादत्त शास्त्री, चौखंभा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, २०११. पृ.क्र. ८४
2. अष्टाङ्गहृदयम् by वागभट, with the संवर्तिका हिन्दी व्याख्या सूत्रस्थानम्, संपादक Prof. Banwari Lal Gaur, Chaukhambha Orientalia, Varanasi, 2013. पृ.क्र.१२
3. सूत्रस्थानम्, 1.31, महर्षिणा सुश्रुतेन विरचिता सुश्रुतसंहिता, आयुर्वेदतत्त्वसन्दीपिका हिन्दिव्याख्या - वैज्ञानिकविमर्श- टिप्पणीसहिता- प्रथम भाग (पूर्वार्ध) by डा. अम्बिकादत्त शास्त्री, चौखंबा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, २०११. पृ.क्र. ९
4. महर्षिणा सुश्रुतेन विरचिता सुश्रुतसंहिता, सूत्रस्थानम्, सूत्र ३२,३३ आयुर्वेदतत्त्वसन्दीपिका हिन्दिव्याख्या- वैज्ञानिकविमर्श - टिप्पणीसहिता - प्रथम भाग (पूर्वार्ध) by डा. अम्बिकादत्त शास्त्री, चौखंबा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, २०११. पृ.क्र. १०
5. महर्षिणा सुश्रुतेन विरचिता सुश्रुतसंहिता, सूत्रस्थानम्, सूत्र ३४ आयुर्वेदतत्त्वसन्दीपिका हिन्दिव्याख्या- वैज्ञानिकविमर्श- टिप्पणीसहिता- प्रथम भाग (पूर्वार्ध) by डा. अम्बिकादत्त शास्त्री, चौखंबा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, २०११. पृ.क्र. १०
6. ईश्वरकृष्णसांख्यकारिका, सूत्र११, संपादक पण्डित विद्यारत्न, चतुर्थ संस्करण, कोलकाता, १९१९. पृ.क्र.११
7. १.४८ Patanjalyogasutrani, with three commentaries of Vyasa, Vachaspati Mishra and Bhojaraj. Published by Anandashram Sanskrit serirs, Pune, १९०४
8. Rag, dvesh, trishna ref Pali- English Dictionary, Edited by T. W. Rhys Davids and William Stede, Part I-A, Published by The Pali Text Society, London, 1921. Pg 85
9. The Buddha Vipassana Research Study by J.Krishnamuti, Sensations – The Root Of Misery And Sorrow And The Key To Insight And Freedom, Sensation- Impermanence, Suffering And Egolessness, Vedana And Sampajanna Satipatthana http:// www.buddhanet.net/ bvk_study /bvk211a.htm

10. मज्झिमनिकाय, १.३८ Hindi Translation, Buddha Vachanamrita by Tripitakacharya Rahul Sankrutyayana, Published by Maha Bodhi Sabha, Saranath, 1933.पृ. क्र. १६८-१७३

11. SanyuktaNikaya 2.14 Dhammika Sutta: Dhammika translated from the Pali byJohn D. Ireland, 1994 Web link- https://www.accesstoinsight.or/tipitaka/kn/snp/snp.2.14.irel.html See also- Pali-English Dictionary, Edited by T. W. Rhys Davids and William Stede, Part I-A, Published by The Pali Text Society, London, 1921. Pg171

12. Nicabm.com/brain-how-anger-affects-your-brain-and-body-part-1/

13. मज्झिमनिकाय, १.३८ Hindi Translation, Buddha Vachanamrita by Tripitakacharya Rahul Sankrutyayana, Published by Maha Bodhi Sabha, Saranath, 1933.पृ. क्र. १७४-१७९

14. मज्झिमनिकाय, १.३८ Hindi Translation, Buddha Vachanamrita by Tripitakacharya Rahul Sankrutyayana, Published by Maha Bodhi Sabha, Saranath, 1933. पृ. क्र. ७५

15. Anicca- Dukkha-Anatta- Three main principles of Buddhism Explained in Buddhist Encyclopedia. Web link-http://www.ahandfulofleaves.org /documents/ Encyclopedia %20of%20Buddhis

16. A Treatise on the Paramis by AcariyaDhammapala, Translated from Pali to English by Bhikkhu Bodhi, Buddhist Publication Society, Sri Lanka, 1996. Pg 6-8, 18-19

17. (संखात) Pali- English Dictionary, Edited by T. W. Rhys Davids and William Stede, Part I-A, Published by The Pali Text Society, London, 1921. Pg123

18. 'Manovikara(metal disorders) in Ayurveda' by M.G. Ramu and B.S. Venkataraman, Research paper presented at Ayurvedic Research Unit (CRAS), National Institute of Mental Health and Neuro Scuences, Bangalore. Vol- IV, no. 3, 1985 Pg. 165-173

19. ईश्वरकृष्णसांख्यकारिका गौडपादभाष्यसहित, सूत्र १३, संपादक पण्डित विद्यारत्न, चतुर्थ संस्करण, कोलकाता, १९१९. पृ.क्र.१४

20. ईश्वरकृष्णसांख्यकारिका गौडपादभाष्यसहित, सूत्र १३, संपादक पण्डित विद्यारत्न, चतुर्थ संस्करण, कोलकाता, १९१९. पृ.क्र.१५

Image- 1 courtesy- lumen- Boundless Psychology. Web link- https://courses .lumen learning. com /boundless-psychology/ chapter/biology-of-emotion/

पुस्तकसूची (Bibliography)

1. अष्टाङ्गहृदयम् by वागभट
2. ईश्वरकृष्णसांख्यकारिका
3. सुश्रुतसंहिता
4. A Treatise on the Paramis
5. Buddhist Encyclopedia
6. Manovikara (metal disorders) in Ayurveda
7. Pali- English Dictionary
8. SanyuktaNikaya
9. The Buddha Vipassana Research Study

''गौतम बुद्धांचे विचार''
'मानव जातीच्या उन्नती विषयक विचार'

Ms. Swati Ramchandra Mithbavkar

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स।
नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स।
नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स।
बुद्धं सरणं गच्छामि।।
धम्म सरणं गच्छामि।।
संघं सरणं गच्छामि।।

शांतीदूत, विश्ववंदनीय, महाकारूणी तथागत भगवान गौतम बुद्ध यांचे विचार, मार्ग हा शांतिप्रिय, समता, बंधुता, स्वातंत्र्यता, एकता, सकल मानवजातीचे कल्याण साधणारा, तिमिरातून प्रकाशाकडे नेणारा, ज्ञानमार्गाचा अवलंब करणारा, सुखशांती प्रदान करणारा, माणसाने माणसाला तारणारा, बंधुभाव जपणारा आणि तो वृद्धिंगत करणारा, संपूर्ण प्राणिमात्रांना सुखी करणारा, सर्व प्राणिमात्रांवर दया करणारा, सर्व प्राणिमात्रांना समान पातळीवर मानणारा, सामाजिक मूल्ये जपणारा, वास्तवादी, सत्याची कास धरणारा, सत्य हेच एकमेव सत्य असे मानणारा, योग्य विषयावर चित्त एकाग्र करून त्यासाठी असणारा आत्मसंयमन बाळगणारा, दुःखाचे अस्तित्व मान्य करून, दुःख निवारण करण्याचे मार्ग दाखविणारा, मनातील विचारांवर ताबा ठेवणारा, फक्त खाणे, पिणे, मजा, मस्ती हे जगणे म्हणजे जीवन नसून जीवन हे आशावादी, ध्येयवादी मानणारा, मनाची चलबिचल करणारे दुष्ट विचार काढून टाकून ते ध्येयवादी, सद्‌गुणयुक्त, एकाग्र करणारा, त्यांना चतुर, खंबीर इच्छावादी, आशा – आकांक्षावादी असा संपूर्ण मानवजातीच्या उन्नतीसाठी मार्गदर्शक आहे.

बुद्धाचा धम्म हा वास्तववादी आहे, जो शास्त्रीय दृष्टीकोन विकसित करतो. जे पाहतो, अनुभवतो, ज्याचे अस्तित्व असण्याचा पुरावा आहे अशा गोष्टींवरच आपण विश्वास ठेवला पाहिजे. न पाहिलेल्या, अस्तित्व नसलेल्या गोष्टींवर विश्वास ठेवणे म्हणजे आपणच आपल्याला फसवल्यासारखे आहे. मानव जातीच्या उन्नतीसाठी आयुष्यातील दैनंदिन जीवनात बुद्धाचा धम्म मार्गदर्शक आहे. जो आपल्याला आपल्या कर्तव्याची जाणीव करून देतो आणि ते पूर्णत्वास नेण्यासही मार्ग दाखवतो. आपण सामाजिक मूल्यांचे पालन केले पाहिजे. सामाजिक जबाबदारी स्विकारली पाहिजे. जे जे चांगले, सद्‌गुण संपन्न आहे, सद्‌भावनायुक्त आहे ते ते करण्यात आपला पुढाकार असला पाहिजे. ही बाब सर्वसामान्य माणसात रूजविण्याचे कार्य धम्म करतो.

बुद्ध धम्मात मनाला फार महत्त्व प्रदान करण्यात आले आहे. आपल्या मनावर, त्यातील विचारांवर आपला संपूर्ण ताबा असणे आवश्यक आहे. चांगले विचार कोणते? जे आपल्या प्रगतीसाठी, नवीन मार्ग शोधण्यासाठी आवश्यक आहेत आणि वाईट विचार कोणते? जे नवीन, चांगले विचार करण्याची कवाडे बंद करतात, नकारात्मकता बळावतात, आत्मक्लेश, शरीराची हेळसांड करतात आणि आरोग्य धोक्यात आणतात. या चांगल्या, वाईट विचारांचे आकलन होण्याकरीता मन हे सैरभैर नाही तर स्थिर असावे लागते. ब–याचदा आपल्या जवळच्या व्यक्तीच्या जाण्याने, त्या आठवणींनी मन सैरभैर होते. यावेळी मनात सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही विचारांचा कल्लोळ माजतो आणि कधी कधी हा इतका घातकी आणि आत्मक्लेषी असतो की, आपल्या जीवनातील आशा, आकांक्षा, ध्येये, नवीन मार्ग, जगण्याची आपली निष्ठा या सगळ्यांनाच जायबंदी करतो. अशा वेळी तथागतांचे विचार, मार्ग मनाला उभारी, प्रेरणा, उर्जा देतात. ते आपल्याला दुःखाचे अस्तित्व मान्य करण्यास आणि दुःख निवारण्याचा मार्ग दाखवितात आणि त्याच क्षणी आपण एक नवीन प्रचिती अनुभवतो. जी संपूर्ण

तेजोवलयांकित अशी असते. जिला आशेचे प्रखर किरण असतात. जी या सगळ्यांचा केंद्रबिंदू असणा—या या आपल्या मनाला नवीन दिशा शोधण्याचे, इच्छाशक्ती जागृत करण्याचे, सत्य असत्य पडताळून पाहण्याचे आणि त्यावर दृढनिश्चय करून अटळ राहण्याचे, ऐहिक सुखाची अपेक्षा न करता एक शाश्वत असे सुख मिळविण्याचे, योग्य आणि चांगला फक्त चांगला विचार करण्याचे बळ देते. स्थिर, खंबीर, अढळ, दृढनिश्चयी, ध्येयवादी विचार, चांगल्या वाईट विचारांची पारख असणारे मन हे यश संपादन करते. परंतु मिळालेले यश हे तितकेच नम्र असावे त्याचा गर्व नसावा तरच ते अधिक प्रकाशित दिसते. स्वयंप्रकाशित होऊन ज्ञानार्जन करण्यासाठी आपण सदैव तत्पर असावे आणि दुस—यालाही त्या मार्गाने जाण्यासाठी प्रेरीत करावे.

कोणत्याही गोष्टीबद्दल ज्ञान हे विद्येद्वारे मिळते. विद्या ही एक अशी शक्ती आहे ज्यात सत्य, असत्य पडताळून पाहण्याची, योग्य मार्गाचा अवलंब करण्याची ताकद आहे. सतत ज्ञान मिळविण्याची आसक्ती यानेच मन जागृत ठेवता येते आणि योग्य विचारांची निवड करता येते. आता येथे प्रश्न असा आहे की, योग्य आणि अयोग्य विचार हे व्यक्तीपरत्वे भिन्न असू शकतात. जे आपल्याला योग्य वाटेल ते कदाचित दुस—याला अयोग्य वाटेल आणि जे आपल्याला अयोग्य वाटेल ते दुस—याला योग्य वाटेल. यासाठी आपण सर्वांनी बुद्ध धम्माचे प्रामाणिकपणे पालन केले पाहिजे. आपल्या दैनंदिन जीवनात प्रज्ञा, शील, करुणा, अहिंसा, पंचशील, अष्टांगमार्ग यांचा अवलंब केला पाहिजे. हे तितकेसे सोपे नाही. यासाठी प्रयत्नपूर्वक प्रयत्न करणे आणि ते सत्यात, विचारात, आचरणात आणणे गरजेचे आहे. मन हे उदात्त असावे ते संकुचित नसावे. व्यक्तीच्या वाईट स्वभावाबद्दल चर्चा करण्यासाठी नसावे. तर ते व्यक्तींमधील चांगले गुण शोधण्यासाठी असावे. जेणे करून दोन व्यक्तींमधील संभाषणातून चांगले विचार रूजतील, फुलत जातील आणि ते त्या दोहोंसाठी हितकारक असतील आणि तेच अनेक व्यक्तींनी मिळून बनलेल्या समूहाला देखील लागू होते. सर्वांनीच जर असे केले तर आपण अवगुणांकडे आकर्षित न होता, सद्गुणांचा विचार आणि तशी कृती करण्यासाठी एकमेकांना प्रेरीत करू. चांगल्या विचारांची देवाण—घेवाण झाल्यामुळे माणसा—माणसांमध्ये प्रेम—समता—बंधुता प्रस्थापित होईल. यामुळे सामाजिक स्वास्थ्य टिकविण्यास मदत होईल. सामाजिक स्वास्थ्य टिकले तर, आपण आर्थिक, राजकीय आणि इतर बाबींवर अधिक प्रभावीपणे लक्ष देऊ शकू.

तथागत भगवान बुद्धांच्या धम्माचे अनुसरण केल्यास 'हे जीवन सुंदर आहे' असे जे आपण वाचतो, ऐकतो ते प्रत्यक्ष अनुभवायास मिळते. राग, लोभ, क्रोध, मत्सर, सत्ता, संपत्ती याही पलिकडे जाऊन जे शाश्वत आणि म्हणूनच चिरकाल असे टिकणारे आहे ज्यात मुख्यत्वे सुख, समाधान, शांती आहे याचा प्रत्यय येतो. स्वयंप्रकाशित होण्याची गरज निर्माण होते. जी मानवाच्या उन्नतीसाठी आवश्यक आहे.

सध्याच्या या धकाधकीच्या, स्पर्धात्मक, यशापयशाचे मापदंड असणा—या जगात स्वतःचे निश्चित ध्येय साध्य करण्यासाठी, नकारात्मकता दूर लोटून सकारात्मकतेसाठी, अचल दृढनिश्चयासाठी आपला आणि बरोबर इतरांचाही विकास होण्यासाठी, स्वतःच्या कृतीवर, कर्तृत्वावर, मेहनतीवर क्षमतेवर दृढ विश्वास ठेवण्यासाठी गौतम बुद्धांचे विचार हे मार्गदर्शक आहेत. बौद्ध धम्म हा संघटित राहण्याची शिकवण देतो. ज्यामुळे एकोपा वाढीस लागतो आणि कार्यसिद्धीची प्रचिती येते. यात व्यक्तीच्या सर्वांगिण विकासाला मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत. बौद्ध धम्मात व्यक्ती स्वतंत्र आहे. सत्य, असत्य पडताळून पाहण्यासाठी त्याला मानसिक स्वातंत्र्य आहे. तो स्वतःचा मार्गदाता आहे. तो स्वतःचा मार्ग स्वतः शोधू शकतो आणि नंतरच त्याचे आचरण करण्याचा निश्चय करू शकतो. धम्म आपल्याला कठिण परिस्थितीचे आपण गुलाम न होता, त्याला आपल्या मनावर अधिराज्य गाजवू न देता बुद्धी जागृत ठेवून, योग्य विचार करण्याचे बळ देतो. अडचणींवर मात करण्याची, त्याचा आपल्या मनावर नकारात्मक परिणाम न करण्याची, तर त्या विचारपूर्वक सोडविण्याची शक्ती देतो, मार्गदर्शन करतो. ज्यामुळे मनुष्य विवंचनेतून मुक्त होऊन समाधानी होतो. आपल्या वैचारिक स्वातंत्र्याचा, विचार शक्तीचा आपण योग्य ठिकाणी वापर करून आपल्या व इतरांना हितकारक असे प्रगतीला पोषक, अनुकुल वातावरण तयार करण्यास आणि त्यापरत्वे अमुलाग्र बदल घडविण्याचे बळ देतो.

बुद्ध धम्माचे, विचारांचे पालन केल्याने आपल्याला आपल्या दैनंदिन आयुष्यात अनेक सकारात्मक बदल जाणवू लागतात. यामध्ये—

- सकारात्मक दृष्टीकोन वाढीस लागतो.
- मनोध्येर्य खचून न जाता, अडचणींवर मात करण्याची, त्यांचा सामना करण्याची शक्ती मिळते.
- वर्तमानावर लक्ष केंद्रित करून भविष्यातील स्वप्ने सत्यात उतरविण्याची शक्ती आणि त्यासाठी अपार कष्ट करण्याची तयारी.
- आत्मविश्वास निर्माण होतो. स्वयंदिप, स्वयंप्रकाशित होण्याची प्रेरणा मिळते.
- सज्जनांशी संगत आणि वैचारीक देवाण–घेवाण, त्यातून सद्गुण आत्मसात आणि त्या मार्गावर चालण्याचा निर्धार.
- स्वतःच्या प्रयत्नांवर पूर्ण विश्वास आणि त्यासाठी अनुकुल अशा वातावरणाची निर्मिती करण्याची क्षमता.
- दुस–याची निंदा करण्यात व्यर्थ वेळ न दवडता स्वतःची प्रगती करण्याचा निर्धार.
- सामाजिक बांधिलकी जपण्याची, वृद्धिंगत करणा–या विचारांची निर्मिती.
- हातचे न राखता ज्ञानार्जन आणि त्यायोगे स्वतःचा आणि इतरांचाही विकास.
- कठीण प्रसंगी मनाला सैरभैर होऊ न देता, त्याला लगाम घालण्याची, खंबीर, स्थिर ठेवण्याची शक्ती.
- सतत कोणाशी तरी तुलना करण्यापेक्षा आपल्याला न येणा–या गोष्टी शिकण्याची, त्यावर लक्ष केंद्रित करण्याची सवय जी स्वतःच्या प्रगतीसाठी आवश्यक आहे.
- ठरलेल्या वेळेत, आळस न करता, कोणत्याही सबबी पुढे न करता, काम पूर्णत्वास नेण्याची सवय.
- सतत प्रयत्नशील, नाविण्याचा शोध, परिवर्तनाचा ध्यास त्यायोगे आपली आणि समाजाची प्रगती.
- स्वतःपुरता विचार न करता, निस्वार्थीपणे दुस–याला मदत, प्रसंगी सेवा करण्याची वृत्ती.
- निश्चित ध्येय गाठण्यासाठी प्रयत्नपूर्वक प्रयत्न त्यासाठी एकाग्र, दृढनिश्चयी मन.
- आपल्या सद्गुणांनी जीवन अर्थपूर्ण करण्याचा निर्धार.
- स्वबळावर काहीतरी मिळविण्याची जिद्द.
- निर्णयक्षमता विकसित करण्याचे कार्य.
- संघटनात्मक राहण्याची शिकवण, आपल्याबरोबर आपल्या समाजाही पुढे नेण्यासाठी प्रयत्न आणि तसेच आचार–विचार.
- खोटे बोलण्याची भीती. त्यापेक्षा खरे बोलून परिणामांना सामोरे जाण्याची तयारी.
- आपली चूक नम्रपणे कबुल करून तीत सुधारणा करण्याची तयारी.

अशाप्रकारे तथागत भगवान गौतम बुद्ध यांच्या धम्माचे, विचारांचे पालन केल्यामुळे आयुष्यात सकारात्मक बदल होतात. सकल मानवजातीच्या उन्नतीसाठी बौद्ध धम्म हा मार्गदाता आहे आणि मानवजातीची उन्नती म्हणजेच समाजाची उन्नती, कारण व्यक्ती हा समाजाचा केंद्रबिंदु आहे. तर समाज हा त्याचा परिघ आहे.

संदर्भ सूची : –

1) ''भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म'' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.
2) ''मुक्ती कोन पथे?'' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

महात्मा गौतम बुध्द और उनके अंष्टांग मार्ग

डॉ. अशोक तुकाराम जाधव

सहयोगी प्राध्यापक

हिन्दी विभाग, कै बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी ता. उमरी जि. नांदेड

मानव एक ऐसा प्राणी है, जो समाज और मानव समुह के बिना अकेला नहीं रह सकता हैं। यह परंपरा हजारों वर्षों से चली आ रही हैं। मानव एक दूसरे के साथ रहते रहते वह एक दूसरे से इर्षा, निंदा, छल, कपट, आदि करने लगा। तत्कालिन समय में कर्म को भी बडा ही महत्व देते थे, इसलिए मानव इस जन्म से मुक्ति पाना चाहता था। इसी कारन वह नीति से जीवन यापन करना यह बात उसके ध्यान में आ गयी थी। विश्व में संप्रदायों की संख्या शायद अधिक होगी किन्तु, सभी संप्रदायों में से आठ संप्रदायों को ही महत्व पूर्ण माना जाता हैं। इस आठ संप्रदायों में से बौध्द संप्रदाय (धर्म) एक ऐसा धर्म हैं जो धर्म न होते हुए धम्म हैं।**''धर्म में इश्वर को सर्वश्रेठ माना जाता है,और धम्म में नीति को''** इससे मानव को मुक्ति मिल सकती हैं। म. गौतम बुध्द ने भी आपने संप्रदाय के सभी लागो के लिए **अंष्टांग मार्ग** बताए हैं। जैसे हिन्दू संप्रदाय में धर्म ग्रंथ भगवत गिता में अंष्टांग मार्ग को महत्व दिया हैं।

म. गौतम बुध्द इनका जन्म ई.स पूर्व 563 वर्ष में लुबिनी इश्वाकु वंशीय क्षत्रिय शाक्य कुल के राजा शुध्दोधन के घर में हुआ था। उनकी माता का नाम महामया था जो कोलीय वंश से थी, इनका निर्वाण जल्द होने के कारण म. गौतम बुध्द का लालन पालन महाप्रजापति गौतमी ने किया। राजकुमार होने के कारण बडे दुलार के साथ लालन पालन हो रहा था किन्तु, एक बार म. गौतम बुध्द महल के बाहर निकले रास्ते में एक जनाजा, दूसरा आदमी की जर्जर आवस्था और तिसरी महामारी से पीडित व्यक्ति को देखा था, किन्तु बाबासाहाब अबेडकर जी के मतानुसार रोहीनि नदि के जल विवाद के कारण हो रहे युध्द को टाल ने के लए राजपाठ छोडना पडा ऐसा कहा जाता हैं। इन घटनावों के कारण म. गौतम बुध्द 29 वर्ष की आयु में नवजात शिशु राहुल और धर्मपत्नी यशोधरा को त्यागकर, राजपाठ छोडकर विश्व एंम मानव कल्याण के लिए दिव्यज्ञान की खोज में निकल पडे **''वर्षों की कठोर साधना के पश्चात बोधगया (बिहार) में बोधिसत्व के नीचे उन्हें ज्ञान की प्राप्ति हुई और वे सिध्दार्थ गौतम बुध्द से भगवान बुध्द बन गये।**[1]''

भगवान बुध्द ने लोगों को उनके दुःखों से मुक्ति पाने के लिए उपदेश किया हैं। इन उपदेशों में से एक आंष्टांग मार्ग एक उपदेश हैं। दुःख यह एक मानव के इच्छा के विरूध्द का समय हैं, इसके भी दो प्रकार हैं, 1) मानसिक 2) शारीरिक। भगवान बुध्द ने मानसिक दुःख निवारण करने के लिए अंष्टांग मार्ग को बताया हैं।

1) सम्यक दृष्टि
2) सम्यक संकल्प
3) सम्यक वाक
4) सम्यक कर्म
5) सम्यक जीविका
6) सम्यक प्रयास
7) सम्यक स्मृति
8) सम्यक समाधि

इन सभी अंष्टांग मार्ग की शुरवात 'सम्यक' शब्द से होती हैं। इस 'सम्यक' शब्द का अर्थ 'सही' या 'अच्छा' ऐसा होता हैं। भगवान बुध्द दुनिया के महान दार्शनिक (Philosopher) थे। इसलिए उन्होंने मानव के दुःखों का हरण करने के लिए उपरोक्त अंष्टांग मार्ग को बताया हैं। उनका कहना हैं, व्यक्ति के दुःख की शुरवात उसके आशा से होती हैं, जो कभी भी पुरी नहीं होती। मराठी में एक कहावत हैं– **'माय मरावी पण आशा मरू नये'** अर्थात किसी की मॉ मर गयी तो चलेगी किंतु उसकी अपेक्षा भंग नहीं होनी चाहिए, निरासा नहीं

होनी चाहिए। इतना महत्व होता हैं आशा को। इसी 'आशा' को भगवान बुध्द ने दुःख का मुल माना हैं। इस दुःख से मुक्ति पाने के लिए महज अंष्टांग मार्ग को अपनाना चाहिए ऐसा भगवान बुध्द का कहना हैं।

1) सम्यक दृष्टि :–

भगवान बुध्द ने सभी मानव जाति को अहिंसा का संदेश दिया है। वर्तमान में सभी देशों के पास अणुबॉम्ब हैं जो ऑख झपकते हीं दुनिया को बेचिराख करसकता हैं अर्थात हर कोई अपना वर्चस्व स्थापित करना चाहता हैं। अगर हर देश ने एक दूसरों को सम्यक दृष्टि से देखा तो यह युध्द नाम का संकट टल सकता हैं, और मानव हशाल, खुशाल जीवन बीता सकता हैं।

2) सम्यक संकल्प :–

भगवान बुध्द का कहना था कि, इन्सान के जीवन यापन करते समय अच्छा संकल्प होना चाहिए। जो जीवन की सही दिशा दर्शाता हैं। बिना संकल्प के आदमी का विकास नहीं हो सकता।

3) सम्यक वाक :–

भगवान बुध्द कहते हैं कि, झूठ नहीं बोलना चाहिए, निंदा नहीं करनी चाहिए। जिसके कारण दुःख का सामना करना पडे। क्योकि, दुःख जीवन की सबसे बडी पीडा होती हैं।

4) सम्यक कर्म :–

भगवत गिता में श्रीकृष्ण ने कहा हैं कि, 'जैसे कर्म वैसे फल'। भगवान बुध्द ने भी कहा हैं आपके कर्म अच्छे होने चाहिए , ऐसे कर्म न होने चाहिए कि, उससे किसी की हानी हो, हिंसा हो किसी को दुःख पहुचे। ऐसे कर्म हो जिससे सभी का भला हो।

5) सम्यक जीविका :–

जीवन जीने की शैली हर एक व्यक्ति की पृथक पृथक होती हैं। भगवान बुध्द ने जीवन जीने के शैली पर कहा हैं– 'निर्सग के नियमों का पालन करते हुए जीवन का आनंद लेना चाहिए', और दूसरों को दुःख न पहुचना चाहिए। समाज में साथ साथ रहने के कारण एक दुसरों पर प्रेम करना चाहिए। हिंसा नहीं करनी चाहिए। आदि बातों को सम्यक जीवन मे भगवान बुध्द बताते हैं।

6) सम्यक प्रयासः–

किसी को दुःख हुआ हैं, इस दुःख को हरने की शक्ति अगर हमारे पास है तो, उसे दुःखो से मुक्ति पाने के लिए सम्यक प्रयास करने चाहिए। भगवान बुध्द कहते हैं कि, 'अतः दीप भव' तुम स्वंय स्वंय के मुक्ति दाता हो, स्वंय प्रकाशित हो, इसलिए स्वंय के कष्टों के लिए स्वंय ही प्रयास करने चाहिए।

7) सम्यक स्मृति :–

जीवन क्या हैं ? जन्म का उद्देश क्या हैं ? जीवन की व्याख्या क्या है? आदि बातों से व्यक्ति को परिचीत होना चाहिए, उसे जीवन का सही रूप से ज्ञान होना चाहिए। अपने रिश्ते नाते? पराए, अपनों से अपने जीवन का व्यवहार स्पष्ट होना चाहिए। इसेही भगवान बुध्द सम्यक स्मृति कहते हैं।

8) सम्यक समाधि :–

हर व्यक्ति का सपना होता है कि, मेरा जीवन सही रूप से यापन हो, खुशियों से भरा हो, दुःख का कभी भी सामना न हो, अगर दुःख का सामना हो भी गया तो उसका निर्वाण समाधि से होना चाहिए। भगवान बुध्द ने कहा था– ' निर्वाण के जैसा सुखद कुछ भी नहीं' इसका अर्थ हैं आत्मा की मुक्ति , **मोक्ष** ।

इस प्रकार भगवान बुध्द ने मानव हित के लिए यह **आठ सम्यक मार्ग** बताए हैं, जिससे आत्मा को मोक्ष प्राप्त होता हैं, इन्सान इन्सान बन कर रहता हैं।

संदर्भ :–

1. www.विकिपीडिया**.com**
2.. बुध्द आणि त्यांचा धम्म (मराठी अवृति)– डॉ भीमराव अबेंडकर
3. यूट्युब
4. आदि।

भगवान गौतम बुद्ध के अनमोल विचार

सौ. पृल्लवी शेटे
डॉ. राजेश गं. उंबरकर

क्रोध करने वाला खुद भी जलता है और दूसरों को भी जलाता है|

बुद्ध अपने शिष्यों को दे रहे थे उपदेश, तभी एक व्यक्ति को बुद्ध की बातें अच्छी नहीं लगी, वह उठा और बुद्ध का अपमान कर दिया|

बुरी बातों को बार-बार याद करने से हमारी परेशानियां बढ़ती हैं, मन अशांत होता है। इसीलिए दुख देने वाली बातों को भूलकर आगे बढ़ना चाहिए। इस संबंध में गौतम बुद्ध का एक प्रसंग प्रचलित है... गौतम बुद्ध अलग-अलग क्षेत्रों में भ्रमण करते और अपने शिष्यों को उपदेश देते थे। एक गांव में वे उपदेश दे रहे थे। बुद्ध ने कहा कि क्रोध ऐसी अग्नि है, जिसमें क्रोध करने वाला खुद भी जलता है और दूसरों को भी जलाता है। बुद्ध के प्रवचन सुनने के लिए बड़ी संख्या में लोग वहां बैठे थे। उन लोगों में बहुत गुस्से वाला एक व्यक्ति भी बैठा हुआ था। उसे ये बातें पसंद नहीं आई। वह अचानक उठा और बोलने लगा कि बुद्ध तुम पाखंडी हो। बड़ी-बड़ी बातें करना ही तुम्हारा काम है। तुम लोगों को भ्रमित कर रहे हो, तुम्हारी ये बातें आज कोई मायने नहीं रखती हैं। व्यक्ति लगातार बुद्ध को अपमानजनक बातें सुना रहा था। वहां बैठे सभी लोग ये देखकर हैरान थे कि बुद्ध ये सब शांति से सुन रहे थे, लेकिन कुछ बोल नहीं रहे थे। क्रोधी व्यक्ति बुद्ध को शांत देखकर और ज्यादा क्रोधित हो गया। वह बुद्ध के पास गया और उनके मुंह पर थूककर वहां से चला गया। घर पहुंचकर क्रोधी व्यक्ति का मन शांत हुआ तो उसे अपने किए पर बहुत पछतावा हुआ। वह बुद्ध से क्षमा मांगने पहुंचा, लेकिन उस गांव से बुद्ध पड़ोस के गांव के लिए निकल चुके थे। वह व्यक्ति बुद्ध को खोजते हुए दूसरे गांव में पहुंच गया। वहां व्यक्ति को जैसे ही बुद्ध दिखाई दिए, वह उनके चरणों में गिर गया और क्षमा मांगने लगा। बुद्ध ने उस व्यक्ति से पूछा तुम कौन हो और क्षमा क्यों मांग रहे हो? उस व्यक्ति ने कहा क्या आप भूल गए? मैंने कल आपके साथ बुरा व्यवहार किया था। आपका अपमान किया था। बुद्ध ने कहा बीता हुआ कल मैं वहीं छोड़ आया हूं और तुम अभी भी वहीं रुके हुए हो। तुम्हें गलती पर पछतावा है, तुमने पश्चाताप कर लिया। अब तुम निष्पाप हो गए हो। बुरी बातें याद करते रहने से हमारा आज बर्बाद हो जाता है। इस आदत की वजह से भविष्य भी बिगड़ सकता है। इसीलिए बीते हुए कल की बातों को भूलकर आगे बढ़ना चाहिए।

हमारा देश भारत को देवो की भूमि कहा गया है यहा पर समय समय अनेक देवी देवताओ, महान पुरुषो, समाज सुधारक, युग प्रवर्तक, धर्म प्रवर्तक जैसे महापुरुषों ने जन्म लिया है और अपने बताये गये सत्य और धर्म की रास्ते के द्वारा विश्व को मानवता का एक नया सन्देश दिया है,

इसी कड़ी में बौद्ध धर्म के प्रवर्तक भगवान गौतम बुद्ध का नाम भी आता है जिन्होंने सत्य और अहिंसा के पाठ के जरिये पूरी मानवता को जीने की एक नई राह दिखाई थी. तो चलिए आज हम सभी भगवान गौतम बुद्ध के अनमोल विचारो, उनके कहे गये अनमोल वचन, Gautam Buddha Quotes, Gautam Buddha Updesh, Gautam Buddha Anmol Vichar, गौतम बुद्ध के अनमोल विचार और मानवता के उपदेशो को जानते है.

1. सभी गलत कार्यो की नीव मन से होता है यदि मन परिवर्तित और पवित्र हो जाय तो गलत कार्य नही रह सकता है
2. जो लोग चतुराई से जीते है उन्हें मौत से डरने की जरूरत नही होती है
3. एक जलते हुए दीपक से हजारो दीपक जलाये जा सकते है जिसकी कोई सीमा नही है फिर भी उसकी रौशनी कम नही होती है ठीक उसी तरह खुशिया बाटने से खुशिया कम नही होती है बल्कि और भी बढती है
4. क्रोध के लिए सजा नही मिलती बल्कि अपने क्रोध से की गयी गलती के लिए सजा मिलती है.
5. घृणा को घृणा से खत्म नही किया जा सकता है बल्कि इसे प्रेम से ही खत्म किया जा सकता है जो की एक प्राकृतिक सत्य है
6. जो बीत गया उसमे नही उलझना चाहिए और ना ही भविष्य को लेकर ज्यादा चिंतित रहना चाहिए बल्कि हमे वर्तमान में ही जीना चाहिए यही ख़ुशी से जीने का रास्ता है.
7. तीन चीजे कभी छुप नही सकती है – सूर्य चंद्रमा और सत्य
8. हजार शब्दों से वह शब्द अच्छा है जो शांति लेकर आता है
9. हजारो लड़ाई लड़ने के बजाय खुद पर विजय प्राप्त करना चाहिए फिर जीत हमेसा खुद की होगी जिसे कोई छीन नही सकता है
10. जैसा सोचोगे वैसा ही बनोगे.
11. जैसे बिना आग के मोमबत्ती नही जल सकती है ठीक उसी तरह बिना आध्यात्मिक ज्ञान के इन्सान नही रह सकता है
12. शांति हमारे अंदर ही छिपी हुई है इसे बाहर ढूढना व्यर्थ है
13. समुद्र भी बूंद बूंद से भरता है
14. हमारा दिमाग ही हमारा दोस्त और हमारा दुश्मन है.

15. दुसरो पर निर्भर रहने के बजाय अपना काम खुद से करना चाहिए
16. अच्छा स्वास्थ्य ही सबसे बड़ा उपहार है संतोष होना सबसे बड़ा धन है और वफ़ादारी सबसे बड़ा सम्बन्ध है
17. अपने मुक्ति के लिए खुद से प्रयासरत बने, दुसरो पर निर्भर होना छोड़े.
18. जो इर्ष्या और जलन की आअग में तपते रहते है उन्हें कभी भी शांति और सच्चा सुख प्राप्त नही हो सकता है
19. अज्ञानी होना बैल होने के बराबर है जो सिर्फ आकार में बड़े होते है लेकिन उनके दिमाग में कोई वृद्धि नही होती है
20. क्रोधी व्यक्ति की स्थिति ठीक वैसी ही होती है जो की जलते हुए आग के टुकड़े को पकड़ने की कोशिश करते है जिसमे वे स्वय जलते रहते है.
21. भले ही चाहे कितने अच्छी बातो को पढ़ ले या उन्हें सुन ले उसका तबतक फायदा नही है जबतक हम खुद उसपर अमल नही करते है
22. जीभ एक ऐसा हथियार है जो बिना खून निकाले ही मार देता है
23. शरीर को स्वच्छ रखना हमारा कर्तव्य है वरना हम अपने दिमाग को मजबूत और स्वच्छ नही रख पायेगे
24. बिना सेहत के स्वस्थ्य जीवन की कल्पना करना बेमानी है जो की पीड़ा की स्थिति होती है जिसे मौत का प्रतिबिम्ब कहा जा सकता है.
25. अपना रास्ता हमे खुद से बनाना होता है क्युकी इस दुनिया में हम अकेले आये है और अकेले ही जाना पड़ेगा तो ऐसे में हमारी किस्मत भी खुद से बनाते है
26. हम तभी असफल होते है जब असत्य का सहारा लेते है
27. हमारा दुश्मन ही हमारा उतना नुकसान नही कर सकता है जितना हमारा विचार खुद से हमारा नुकसान कर सकता है
28. ये कभी मत सोचो की ये क्या हो गया बल्कि ये हमेसा करने की सोचो की हमे आगे क्या करना है.
29. गलत चीजो की शुरुआत हमारे गलत विचारो से ही आते है
30. जो करना है आज ही करे क्या पता कल हमारे पास जिन्दगी ही नही रहे
31. बुराई करने वालो को हमेसा अपने पास रखो क्युकी वही तुम्हारी गलतिया तुम्हे बता सकते है.
32. हम अपने भाग्य के निर्माता खुद से होते है
33. अगर लापरवाह रहते है तो नर्म घास से भी हाथ छिल जाते है इसलिए धर्म के प्रति की गयी लापरवाही हमे नरक के द्वार पर ले जाती है

34. हमारा शरीर अनमोल है खुद को जागृत करने का सबसे बड़ा साधन है इसलिए इसका हमेसा ख्याल रखे.
35. यदि हम अपनी समस्या का हल निकाल सकते है तो फिर चिंता करने की क्या जरूरत, और यदि समस्या का कोई हल ही नही तो फिर उसका चिंता करने से कोई फायदा ही नही
36. अगर आप सही रास्ते पर चल रहे है तो आपका काम है लगातार आगे चलते रहना
37. जो लोग ज्यादा बोलते है वे सीखने की कोशिश नही करते जबकि समझदार व्यक्ति हमेसा निडर और धैर्यशाली होता है जो समय आने पर ही बोलता है
38. यदि हम अपने पसंद का काम ढूढ़ते है तो हमारा फर्ज है की उस काम को करने में खुद को लगा देना होता है
39. आप तभी खुश रह सकते है जब बीत गयी बातो को भुला देते है.
40. यदि आध्यात्म और सत्य की राह में कोई नही मिलता तो भी अकेले ही चलिए
41. दर्द तो मिलना स्वाभाविक है फिर दुखी होना या न होना आपके हाथ में है
42. अगर बुराई से दूर रहना है तो अच्छाई को बढ़ावा दीजिये और खुद के मन में अच्छे अच्छे विचार का विकास करे
43. मोह बंधन ही सभी दुखो की जड़ है.
44. जो आज हम कर रहे है वही हमारे लिए सबसे ज्यादा मायने रखती है
45. हर व्यक्ति को सजा से डर लगता है सभी लोग मौत से डरते है सभी लोगो को अपने समान समझिये, कभी भी किसी जीव की हत्या ना करे और दुसरो को भी ऐसा करने से रोके
46. माता पिता बनना सबसे प्यारा अनुभव होता है उत्साह से जीवन जीना और खुद पर महारत हासिल करना ख़ुशी देता है.
47. बुरे व्यक्ति को भी अच्छाई से जीता जा सकता है
48. ख़ुशी पाने का कोई रास्ता नही होता है खुश रहना ही ख़ुशी है
49. जो लोग थोड़े में भी खुश हो जाते है वही व्यक्ति ज्यादा ख़ुशी होता है
50. अगर खुद से प्यार करते है तो निश्चित आप कभी दुसरो को चोट नही पंहुचा सकते है.
51. ख़ुशी अपने से नही बल्कि हमारे अच्छे कर्मो से मिलती है
52. पूरी दुनिया में अँधेरा चाहे जितना ताकत लगा ले लेकिन एक मोमबत्ती के रौशनी तक को मिटा नही सकता
53. संदेह या शंका करना एक ऐसी भयंकर बीमारी है जो सारे रिश्तो को पलभर में तोड़ देती है
54. मन की अवस्था सभी मानसिक अवस्थाओ से ऊपर है.
55. झरना बहुत ही शोर मचाता है जबकि सागर हमेसा गहरा और शांत रहता है

56. जो व्यक्ति खुद के क्रोध पर काबू पा लेता है वह उस कुशल गाड़ीवान के समान है जो विषम परिस्थिति में भी अपने गाडी को संभाल सकता है
57. हमेसा सोच समझकर ही दुसरो पर भरोषा करे.
58. अपनी मंजिल का रास्ता खुद से बनाये
59. जो व्यक्ति किसी भी परिस्थिति में भी विचलित नही होते है उन्हें ही सच्चे मन की शांति मिलती है
60. ज्ञानी व्यक्ति की कभी भी मृत्यु नही होती है वे अपने ज्ञान का प्रकाश हमेसा बिखरते रहते है जबकि मुर्ख और अज्ञानी व्यक्ति पहले से ही अपने विचारो से मरे होते है

गौतम बुद्ध के उपदेश – Gautam Buddha ke Updesh

विश्व के प्रसिद्द धर्म सुधारकों एवं दार्शनिकों में से एक गौतम बुद्ध ने अपनी शिक्षाओं के आधार पर बौद्ध धर्म की स्थापना की।

1. एक जलते हुए दीपक से हजारों दीपक रौशन किए जा सकते है, फिर भी उस दीपक की रौशनी कम नहीं होती हैं। उसी तरह खुशियाँ भी बाँटने से बढ़ती है, कम नहीं होती।
2. इंसान के भीतर ही शांति का वास होता है, इसे बाहर ना खोजे।
3. शरीर को स्वस्थ_रखना हमारा कर्त्तव्य है, नहीं तो हम अपने दिमाग_को स्वस्थ और मजबूत नहीं रख पाएंगे
4. इस पूरी दुनिया में इतना अन्धकार नहीं है कि वो एक छोटे से दीपक के प्रकाश को मिटा सके।
5. नफरत_से नफरत कभी खत्म नहीं हो सकती। नफरत को केवल प्यार_द्वारा ही समाप्त किया जा सकता है। यह एक प्राकृतिक सत्य है।

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

ISSN : 2454 7905 Impact Factor: 6.91

आदरणीय सरजी/मॅडम

विशेष अंक

सब विषयके विषयतज्ञ तथा विभाग के प्राध्यापक, संशोधक से अनुरोध हे की आप आपणा लेख तथा रिसर्च पेपर नीचे दिये हुये विषयपर भेजीए।

पर्यावरण Environment

मानव विकास आणि पर्यावरण Human Development and Environment

Sub Topic:-

1. शेती (कृषी) आणि पर्यावरण (Agriculture and Environment)
2. अर्थव्यवस्था आणि पर्यावरण (Economy and Environment)

3.लोकसंख्या आणि पर्यावरण (Population and Environment)

3. उदयोग आणि पर्यावरण (Industry and Environment)
4. राजनीती आणि पर्यावरण (Politics and Environment)
5. मानव संस्कृति आणि पर्यावरण
6. विकास आणि पर्यावरण (Development and Environment)
7. आरोग्य आणि पर्यावरण (Health and Environment)
8. सामाजिक पर्यावरण (Social Environment)
9. संस्कृत , मराठी, हिंदी व इंग्रजी साहित्यात पर्यावरण
10. संत साहित्यात पर्यावरण
11. विज्ञान आणि पर्यावरण
12. इ - पर्यावरण (E - Environment)
13. जलवायु परिवर्तन लचीलापन की दिशा में पर्यावरण का सतत विकास (SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF ENVIRONMENT TOWARDS CLIMATE CHANGE RESILIENCY) क्लायंमेट चेंज रिझीन्सीकडे पर्यावरणाच्या पर्यावरण विकासाची शाश्वत विकास

15.पर्यावरण आणि भूगोल (नवीन तंत्रज्ञान New Technology)

16.पर्यावरण आणि पर्यटन

17.पर्यावरण आणि इतिहास (ऐतिहासिक दाखले, संशोधन)

18.पर्यावरण आणि खगोलशास्त्र

19.Environment and Engineering

20.पर्यावरण शास्त्र (Environmental science)

21.पर्यावरण आणि प्राणिशास्त्र (Environment and zoology)

22.पर्यावरण आणि जीवशास्त्र (Environment, Botany, B-tecnology and Microbiology)

23.Environment, Chemical Science Chemistry

24.Environment and Drugs and Days

25.पर्यावरण संरक्षण आणि संवर्धन

(Environmental Protection and Promotion)

26.इकोसिस्टम पुनर्संचयित (Ecosystem Restoration)

27.जैवविविधता

28. इतर संबंधीत विषय

And any other related topics

आपका लेख / रिसर्च पेपर यह 4 या 5 पेजेसके उपर नही होना चाहीये। (A4) पेपर के अखिरमे सन्दर्भसूची होनी चाहीये तथा आपका पूरा पत्ता पिनकोड ओर मोबाईल नंबर भी दिजिये गा। **शब्दोकी मर्यादा 3000** हें तथा आपका पेपर 5 पेजस के उपर नहीं हो।(A4 size paper)

MS word Only Open file send (Not Pdf , page mekar and JPG - plz don't send file)

इंग्रजी के लिये: Times New Roman - font size 12

Marathi & Hindi :- DVB-TT Surekh (Microsoft Windows XP) font. Shri lipi, krutidev, Unicode (font size 12)

आप आपने पेपरके साथ आपणा (पत्ता) एँडरेस पिन कोड ओर मोबाईल नंबर देना न भुले।

लेख / पेपर (Last Date) दि. 30/जून/2021

करोनाके कारण आप आपका पेपर मोबाईल पर टाईप करके भेज सकते हें।निचे दिये ईमेल पर भेजना हें।

E-mail : *umbarkar.rajesh@yahoo.com*

Website: www.wiidrj.com

Mobile No. *9623979067*

फीस Fees:- 700 per paper / article

Review committee का Acceptance letter आपके ई-मेल पर आणेके बाद फिस अदा करणी हें।

Bank details*:-

Bank: SBI Taroda, Nanded

Account no.:- 20286425949

IFSC :- SBIN0016667

Pallavi L. Shete

Phone Pe No. 9623979067

(Send the Bank slip photo or screen shots for Email and plz send your postal address with pin code)

Thank you